

Janez POLAJNAR
Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC
Janez CVIRN
Filip ČUČEK
Meta ČERNIGOJ
Janja SLABE
Jure GAŠPARIČ

CENA: 8,00 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XIV, št. 2, 2007

ZGODOVINA ZA VSE

leto XIV, 2007

VSE ZA ZGODOVINO št. 2

ISSN 1318-2498

9 771318 249009

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Janez Polajnar

Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja **5**

»Dolgo časa naj bi menda prenašali viktorijanski način življenja in še danes ga prenašamo.

Kot da je v grbu naše seksualnosti sramežljiva kraljica, zadržana, nema, licemerska.«

SCHAMHAFTIGKEIT ALS BOLLWERK GEGEN DAS „UNREINE“ IN DER GESELLSCHAFT
DES 19. JAHRHUNDERTS

Vlatka Filipčič Maligec

Premilim domorodkinjam **24**

DEN TEUERSTEN PATRIOTINNEN

Janez Cvirn

Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune **38**

Dragotin Dežman in slovenstvo

WER DICH TRIFFT, SOLL DICH SCHUBSEN, WENN ER KANN, IN DIE ZÄHNE SPUCKEN

Dragotin Dežman und das Slovenentum

Filip Čuček

Vpisal se je med Nemce, dasiravno komaj za silo nemško tolče **57**

Občevalni jezik kot element manipulacije v popisih prebivalstva 1880–1910

na Spodnjem Štajerskem

ER TRUG SICH ALS DEUTSCHER EIN, OBWOHL ER DEUTSCH NUR ZUR NOT RADEBRECHT

*Die Umgangssprache als Element der Manipulation bei Volkszählungen in den Jahren 1880 bis 1910
in der Untersteiermark*

Meta Černigoj

Boj za dvojezične napise v Istri v letu 1894 **69**

DER KAMPF UM ZWEISPRACHIGE AUFSCHRIFTEN IN ISTRIEN IM JAHR 1894

Janja Slabe

»Proč s šmarnico« **89**

WEG MIT DEM HYBRIDENWEIN

Jure Gašparič

Habsburg ali Hitler

106

Soočenje Kraljevine Jugoslavije in Češkoslovaške republike z možnostjo restavracije Habsburžanov na Dunaju

HABSBURG ODER HITLER

Die Haltung des Königreiches Jugoslawien und der Tschechoslowakischen Republik zu einer möglichen Restauration der Habsburger in Wien

Teorija

Nataša Kogovšek

Razmislek k metodologiji v ustni zgodovini

118

ÜBERLEGUNGEN ZUR METHODE DER ORAL HISTORY

Simona Klemenčič

Ve rov ne curri

125

(Ali smo Slovenci Veneti in zakaj ne?)

Zapisi

Bojan Himmelreich

Nekaj drobcev iz življenja Romov na Slovenskem

132

S knjižne police

Marija Počivavšek

Hommage človečnosti

145

Mojca Šorn

Najslabša Jugoslavija je za Slovenijo najboljša rešitev

146

Janez Polajnar

Sramežljivost kot branik pred »nečistim« v družbi 19. stoletja

»Dolgo časa naj bi menda prenašali viktorijanski način življenja in še danes ga prenašamo. Kot da je v grbu naše seksualnosti sramežljiva kraljica, zadržana, nema, licemerska.«¹

Polajnar Janez, mag., Gubčeve brigade 61, SI – 1000
Ljubljana

176(497.4)"18"
94(497.4)"18"

SRAMEŽLJIVOST KOT BRANIK PRED »NEČISTIM«
V DRUŽBI 19. STOLETJA

Sramežljivost je bila tisti notranji čut človeka, ki bi posamezniku moral omogočiti, da izpolni stroge zahteve morale. Bila je tudi tisti čut, ki naj do »prepovedanih občutkov« vzpostavi distanco, prag, ob katerem naj človek začuti mučnost in odvrtnost. Sramežljivost je potemtakem morala zagotoviti strah pred Bogom, pred družbo in pred drugimi avtoritetami.

Krščanske moraliste na Slovenskem je težilo, da sramežljivost med prebivalstvom različnih slojev ni enakomerno razširjena in tudi ne zahtevana. Vedno večja razširjenost pritisklin modernega sveta, kot so večja mobilnost ljudi zaradi železnice, večja pismenost ter vse boljši in lažji dostop do časopisja in literature, so sprožili splošno zaskrbljenost nad npravnim stanjem podeželskega prebivalstva.

Pomembna sprememba v javni obravnavi spolnosti (oziroma njeni neobravnavi) je v časopisju na Slovenskem povezana z zaostritvijo odnosov med političnima strankama. Liberalci so še posebno radi napadali prislovično npravnstveno čistost katoliške stranke in njenih pripadnikov.

Ključne besede: morala, seksualnost, sramežljivost, katoliška morala.

¹ Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti 1, Volja do znanja*, Ljubljana, 2000, str. 7 (dalje Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti 1*).

Polajnar Janez, MA, Gubčeve brigade 61, SI – 1000
Ljubljana

176(497.4)"18"
94(497.4)"18"

BASHFULNESS AS A BULWARK AGAINST
"IMPURITY" IN 19TH-CENTURY SOCIETY

Bashfulness was that inner sense that was supposed to enable each individual to meet the strict demands of morality. It was also the sense that should create a distance from "forbidden feelings", the threshold at which man would start to feel discomfort and disgust. Bashfulness therefore had to ensure fear of God, of society and of other authorities.

What formed a heavy burden on the minds of Christian moralists in Slovenia was the fact that bashfulness was spread unevenly among people of different social strata and also that it was not mandatory. Ever greater circulation of modern-world conveniences, like, for example, increased mobility because of the railway, higher literacy and easier access to newspapers and literature, resulted in a general concern about the morals of the rural population.

An important turn in the public debate (or the lack thereof) about sexuality in Slovene newspapers is closely related to the strained relations between the two political parties. The liberals were particularly keen to attack the proverbial moral purity of the Catholic party and its members.

Key words: morality, sexuality, bashfulness, Catholic morals.

Občutek par excellence – sramežljivost in občutek krivde ter njun vpliv na človeka

Človeški nagoni so bili in so še podvrženi omejitvam družbe. Meščansko 19. stoletje je tem omejitvam in nadzoru seksualnosti namenilo posebno mesto. Na splošno je bila spolna morala 19. stoletja zelo puritanska in »se je osredotočala na krepotne in legitimne zakonske odnose in se raztezala na celoten način življenja posameznikov in družbenih skupin (antihedonizem, dosledno privrženo Zakonu 'svetemu življenju' - pa čeprav s tostransko orientacijo, zatiranje sproščenega 'statusa naturalis')«.² Sramežljivost in občutek krivde sta pri tej družbeni regulaciji spolnih nagonov imela pomembno vlogo.

Sramežljivost je bila tista »čednost«, tisti notranji čut človeka, ki bi posamezniku moral omogočiti, da izpolni stroge zahteve morale. Bila je tudi tisti čut, ki naj do »prepovedanih občutkov« vzpostavi distanco, prag, ob katerem naj človek začuti mučnost in odvrtnost. Prag, ob katerem se pojavi občutek krivde in poznejše kesanje ob spolnih užitkih, pa najsibodo v mislih, besedah ali dejanjih. Sramežljivost je potemtakem morala zagotoviti strah pred Bogom, pred družbo in pred drugimi avtoritetami. Strah pred kršitvijo pravil, ki so jih postavile avtoritete. Moralne avtoritete, ki so spolnost in slo po njej označile za grešno, če akt ni imel namena spočetja. »Stvarnik je položil slo in težnjo po njej v samo naravo, da bi človeka privabil k stvari, ki je sama na sebi umazana in katere posledice so obremenjujoče.«³ Sramežljivost posameznika se je tako izoblikovala na podlagi sodb s strani avtoritet, ki so se vzpostavile v procesu vzgoje. Avtoriteta je glede »sramežljivosti predstavljal oko drugih, bila je družbeni običaj, navada, ritualna koda«.⁴ V človeku se je ob kršitvah tako sprožal konflikt med občutenjem in avtoriteto, užitkom in občutkom krivde. »Konflikt, ki se izraža v sramu-strahu, ni le

konflikt posameznika s prevladujočim družbenim mnenjem, temveč je konflikt, ki ga povzroči vedenje posameznika med njim samim in tistim delom njegovega jaza, ki reprezentira to družbeno mnenje; gre torej za konflikt njegove lastne duševne ekonomije; on sam se spozna za manjvrednega.«⁵

Pronicljiva Agnes Heller je med drugim ugotavljala: »Krivda je ali ovekovečenje sramu ali pa slabe vesti; je zavest moralnega, ki mora biti poplačano. Manj kot je lahko ali manj kot bo lahko poplačano, bolj mučen oziroma neznosen postaja občutek krivde.«⁶ Torej je njena funkcija, da preusmeri vedenje posameznika na pot, ki je v skladu z lastnimi moralnimi ali etičnimi standardi. Posebej pomembna je bila in še je v našem prostoru katoliška cerkev oziroma krščanska vera, njena vzgoja in »nenavaden poudarek, ki ga židovsko-krščanska tradicija zahodne civilizacije daje na posameznikovo osebno moralno sodbo. Tradicija, ki je bila pozorna na stopnjo njenega poudarka in njenega učinkovanja na razvoj moralnega nadzora znotraj posameznika.«⁷

Pomen občutka krivde je raziskoval tudi Freud, ki je v svoji razpravi *Nelagodje v kulturi* občutku krivde pripisal osrednjo vlogo pri kulturnem razvoju, o njegovem namenu pa je zapisal: »Da bi občutek krivde prikazali kot najpomembnejši problem kulturnega razvoja in pokazali, da se ceno za kulturni napredek plačuje z izgubo sreče zaradi povečevanja občutka krivde.«⁸ O izjemnem vplivu in pomembnosti sramežljivosti v družbi je prepričana tudi že omenjena Agnes Heller, ki pravi, da je po njenem mnenju, ki ga sicer podaja z določenimi

² Marija Jurić Pahor: *Narod, identiteta, spol*, Gorica, 2000, str. 26.

³ Hieronimus Noldin: *De sexto praecepto et de usu matrimonii*, 1911. Citirano po Uta Ranke Heinemann: *Katoliška cerkev in spolnost*, Ljubljana, 1992, str. 286.

⁴ Agnes Heller: *The Power of Shame, A Rational Perspective*, London/Boston/Melburne/Henly, 1985, str. 3 (dalje Agnes Heller: *The Power of Shame*). O tem glej še zbornik *The Many Faces of Shame*, Ed. Donald L. Nathanson, New York/London 1987.

⁵ Norbert Elias: *O procesu civiliziranja, Sociogenetske in psihogenetske raziskave*, Drugi zvezek: *Spremembe v družbi*, Osnutek teorije civiliziranja, Ljubljana, 2000, str. 361 (dalje Norbert Elias: *O procesu civiliziranja*).

⁶ »Guilt is the perpetuation of either shame or the pangs of conscience; it is the consciousness of a moral debt which has to be repaid. The less it can or will be repaid, the more tormenting the guilt feeling becomes.« Agnes Heller: *The Power of Shame*, str. 2. O tem sramu glej še zbornik *The Many Faces of Shame*, Ed. Donald L. Nathanson, New York/London 1987.

⁷ R. L. Jenkins: *Guilt Feelings: Their Function and Dysfunction*; v: *Feelings and Emotions, The Mooseheart Symposium*, Edited by Martin L. Reymert, C. E. Clifford, T. Morgan, New York/Toronto/London, 1950, str. 353 (dalje R. L. Jenkins: *Guilt Feelings: Their Function and Dysfunction*).

⁸ Sigmund Freud. *Nelagodje v kulturi*, Ljubljana, 2001, str. 84.

zadržki, sramežljivost moralni občutek par excellence.⁹

Občutek krivde, ki posledično povzroča kesanje in »varuje« pred nečistim, »izhaja iz bolečega občutka, občutka nevrednosti, povezanega s preširoko neskladnostjo med posameznikovim vedenjem in moralnimi in etičnimi standardi, ki si jih sam postavi. Kot taki so občutki krivde predvsem notranji in osebni, saj rezultirajo iz lastne sodbe in po ponotranjenih standardih.«¹⁰ Občutek krivde pa se ne javlja kot nekak poziv k umiku nagonov, temveč jih preobrazi in sublimira tiste, ki niso v skladu z idealom jaza in odnosom do Boga. Ideal in odnos do Boga, ki ga je v naši kulturi oblikovala krščanska vera, pa »nosi v sebi nevarnost, da svoje vernike obteži z neverjetnim in represivnim občutkom krivde. /.../ Obsedenost z absolutno čistočo namreč spremeni izpraševanje vesti v sovražno gledanje na vsako popustljivost do spontanosti.«¹¹

Mnenje, da je sramežljivost eden najpomembnejših občutkov za kulturni razvoj, so zagovarjali tudi katoliški moralisti, ki pa so v sramežljivosti videli predvsem branik deviške čistosti. Sramežljivost so zato poskušali vsaditi v zavest otroka že med procesom vzgoje. Vest, ki je nosila prepričanje, da so spolni nagoni grešni in da se jim je za dosego večnosti potrebno čim bolj upirati in jih nadzorovati, je tako v veliki meri nadzorovala človeško vedenje v družbi in v spalnici. Očitno je, da so moralisti to poznali. Domnevamo lahko, da tudi iz lastne izkušnje. Poznali so delovanje sramežljivosti kot stalnega notranjega strahu in kot ponotranjenje družbene prisile. Sami verjetno sramežljivosti niso dojemali v omenjenem smislu. Vedeli pa so, da samonadzor predstavlja najboljšo obliko nadzora nad celotnim človeškim mišljenjem in vedenjem. Notranji boj in potlačitve nagonov so dojemali kot trnovo pot, ki vodi v raj večnega življenja, zato so sramežljivost razumeli kot temeljno in nepogrešljivo moralno vrednoto oziroma čednost.

V katoliški miselnosti se je kot najboljšo sredstvo za ohranitev čistosti in sramežljivosti ve-

dno ponujal pobeg za (npr. samostanske) zidove, priporočala pa se je pazljiva budnost do vsega posvetnega. Sramežljivost je pri tem odigrala ključno vlogo. Papež Pij XII. je na primer v encikliki iz petdesetih let 20. stoletja *O svetem devištvu* podal nasprotno mnenje tistim, ki menijo, da se morajo kristjani, posebno še duhovniki, seznaniti z nevarnostmi sveta in tako preizkušati svojo čistost in sposobnost, da se uprejo. »Zaradi tega dopuščajo /.../ branje ljubezenskih romanov, ki se nahajajo na Indeksu prepovedanih knjig ali tistih, ki so prepovedane po naravnem pravu. /.../ Pri tem nam dobro služi opomin sv. Avgušтина: 'Ne govorite, da so vam srca čista, če so vaše oči nečiste, saj je nečisto oko znak nečistega srca.'«¹²

Če na sramežljivost pogledamo skozi očala Michela Foucaulta, je ta del mehanizma oblasti, ki je hotel vedno bolj nadzorovati seksualnost. »Zdravniški pregled, psihiatrična preiskava, pedagoško poročilo, družinski nadzori imajo lahko za skupen in očiten cilj to, da rečejo ne vsem blodečim in neplodnim seksualnostim.«¹³ In človeška vest, ki ponotranji zahteve avtoritete po Bogu ljubi čistosti, je bila pri tem nadzoru najbolj učinkovita. »V primeru vesti je avtoriteta uporaben razum (practical reason), ki se lahko manifestira kot notranji glas.«¹⁴ V svoji idealno učinkoviti obliki bi verjetno morala sramežljivost zagotoviti, da bi bil prag, ob katerem človek začuti mučnost, prekoračen že ob sami misli na nedovoljen grešni užitek in zato povzročiti določene psihične težave, kot je občutenje krivde in kesanje. Sramežljivost naj bi bila namreč z vzbujanjem mučnosti po prepričanju mnogih najbolj-ša obramba mladine, posebej mladih deklet, pred poželjivimi in grešnimi mislimi ali dejanji, ki jo je bilo potrebno zato razvijati in negovati.

Sicer je sramežljivost do določene mere naravni občutek. Preučeval ga je tudi zdravnik Iwan Bloch v svoji knjigi o seksualnem življenju iz leta 1907, kjer je razmišljal takole: »Občutek sramu ni prirojen človeku, temveč je to specifičen produkt civilizacije, to je poseben mentalni fenomen, ki je bil

⁹ Agnes Heller: *The Power of Shame*, str. 6.

¹⁰ R. L. Jenkins: *Guilt Feelings: Their Function and Dysfunction*, str. 353.

¹¹ Žan Delimo: *Greh i strah, Stvaranje osečaja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka I*, Novi Sad, 1986, str. 452 (dalje Žan Delimo: *Greh i strah*).

¹² Pius XII.: *Enciklika sv. Oca pape Pija XII. 'O svetom djevičanstvu'*, Đakovo, 1954, str. 25.

¹³ Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti 1*, str. 49.

¹⁴ Agnes Heller: *The Power of Shame*, str. 3.

»Preklemanski Amor, kaj si storil?«

res prisoten že pri golem človeku, vendarle pa je to predvsem karakteristika oblečenega človeka.«¹⁵

Podobno je o sramežljivosti, občutku krivde, kesanju in povezanih psihičnih strukturah razmišljal nekoliko kasneje tudi Norbert Elias,¹⁶ ki pa se je pri razmišljanju v mnogočem oprl na Freuda: »V skladu z ugotovitvami tega raziskovanja je zlasti naslednja ideja, da se namreč kesanje in z njim povezana psihična struktura, ki jo tukaj po Freudovi, čeprav ne čisto v njegovem smislu, označujemo kot nadjaz – izražata v posamezniku skozi preplet družbenih odnosov, v katerem odraža, da je torej ta nadjaz – z eno besedo – sociogen.«¹⁷ Iwan Bloch pa v svojem »današnjem času« ugotavlja, da »je bil naravno utemeljen občutek sramu intenziviran do nenaravne stopnje in je bil potvorjen do te mere, da je to pretiravanje s sramežljivostjo, to neprestano potlačevanje nenevarnih naravnih dejavnosti in občutkov, pripeljalo do tega, da se skrita hrepenenja povečujejo in ravno to je tisto, kar priliva olja na ogenj mesenega poželenja.«¹⁸

Sramežljivost in spolna morala 19. stoletja

Občutek sramežljivosti je deloval v okviru spolne morale družbe oziroma je izhajal iz njenih zahtev po npravstvenem vedenju. Sram naj bi bila že tista prva reč, ki naj bi jo občutila Adam in Eva, potem ko sta ugriznila v jabolko z drevesa spoznanja dobrega in hudega. Pred tem sta bila namreč gola: »Bila pa sta oba naga, človek in njegova žena, a ju ni bilo sram.«¹⁹ Po storjenem grehu sta spoznala, da sta gola, zato sta si sešila liste smokve in si naredila predpasnika.²⁰ Do takrat sta, po utemeljitvi sv. Avgušтина, »v prvobitnem stanju pravičnosti in resnice Adam in Eva popolnoma kontrolirala vse težnje svojih teles, predvsem pa svoje seksualno poželenje«. S storjenim grehom »nista postala podvržena samo trpljenju in smrti, ampak sta izgubila tudi tisto stanje, v katerem so bile strasti podvržene volji, ki jima je bila dana kot posebna milost. /.../ Tako je človek postal splet nasprotujočih si teženj. Od takrat je 'razdeljen, raztresen in samemu sebi tuj.'«²¹ Krivda tako v katoliški teologiji temelji na konceptu izvirnega greha in je del posameznika. Občutek krivde pa pomeni tudi naslednji korak v individualiziranju krivde v smislu ločitve družbenih odnosov.²²

Moralistom pa se je dozdevalo, da v družbi sramežljivost še vedno ni dosegla svoje prave veljave. Meščanski sloj, ki je bil nosilec morale 19. stoletja, je videl zgoraj dvorno razuzdanost in pod seboj nekultivirane ter nemoralne nižje sloje. Meščanski sloj, ki se je uveljavljal, je postavil lastne dosežke in moralnost nasproti plemstvu, sloju, ki so ga imeli za neproduktivnega, pomehkuženega, nenaravnega in moralno pokvarjenega. »Samolegitimiranje srednjih slojev (torej meščanstva, op. a.) s krepostjo in izobrazbo postaja čedalje bolj odločno in izrecno, pri tem pa je vedno bolj razvidna polemika proti zunanemu, površnemu vedenju, ki vlada na dvorih.«²³

¹⁵ Iwan Bloch: *Sexualleben unserer Zeit*, Berlin, 1907, str. 128 (dalje Iwan Bloch: *Sexualleben unserer Zeit*).

¹⁶ O Eliasovemu konceptu sramu in tudi celotni teoriji procesa civiliziranja se od osemdesetih let naprej precej razpravlja. Med najbolj izpostavljenimi nasprotniki Eliasovih razmišljanj je Hans Peter Duerr, ki v prvem zvezku (od petih – vsi nosijo podnaslov *Der Mythos vom Zivilisationsprozeß*) *Nacktheit und Scham* (če se ustavim samo pri temi razprave), denimo predstavi razvoj zelo drugače. »Pri sramu se osredotoči na genitalni sram. Sram, ki naj bi prekrival razgaljeni genitalni del, naj ne bi bil nikakršna zgodovinska slučajnost, ampak naj bi pripadal človeški naravi. Ženski genitalni sram vidi kot ekskluzivnost v dobro določenega ljubezenskega partnerja. Želi prikazati, da so se ljudje v manjših in tradicionalnih skupnostih s pripadnostjo določeni skupini veliko bolj ozko prepletali, kot je to v današnjem primeru; kar pomeni, da je neposredna socialna kontrola, kateri je bil posameznik podvržen, bila veliko bolj neizogibna in dosledna. Duerr tu prevzame, brez tematiziranja, že tradicionalni etnološki koncept »Schamgesellschaft«, ga zoži – s tem, da ga omeji na genitalije – in dopolni, nadomesti (stattet aus) z neko posebno moralno superiornostjo.« Edith Saurer: *Zur Säkularisierung des Sündekonzepts*, v: *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Individualisierung, Rationalisierung, Säkularisierung, Neue Wege der Religionsgeschichte*, Hrsg. Michael Weinzierl, Wien 1997, str. 203.

¹⁷ Norbert Elias: *O procesu civiliziranja*, Prvi zvezek, op. 78, str. 303.

¹⁸ Iwan Bloch: *Sexualleben unserer Zeit*, str. 157.

¹⁹ Sveto pismo *Stare in Nove zaveze*, Slovenski standardni prevod, Prva Mojzesova knjiga (Geneza), 2/25, Ljubljana, 1996, str. 55.

²⁰ Ibidem, 3/7.

²¹ Žan Delimo: *Greh i strah*, str. 370.

²² Edith Saurer: *Scham und Schuldbewußtsein. Überlegungen zu einer möglichen Geschichte moralischer Gefühle unter besonderer Berücksichtigung geschlechtsspezifischer Aspekte*, v: »Das Weib existiert nicht für sich«, Hg. Heide Dienst, Edith Saurer, Wien 1990, str. 21.

²³ Norbert Elias: *O procesu civiliziranja*, Prvi zvezek, str. 81.

V 19. stoletju je sramežljivost tako postala ena najpomembnejših lastnosti, ki jih je moral imeti posameznik, da se je lahko upiral nagoni sli. Sramežljivost naj bi si človek pridobil s procesom vzgoje in izobraževanja, saj je bila nujna za vključitev v družbo, v kateri naj bi vladalo to, kar Freud imenuje »kulturna« spolna morala. Ta pa je imela v 19. stoletju dvojna merila. Moškemu, ki je zadovoljitev svojih nagonov poiskal zunaj družbeno sprejemljivega, je to spregledovala, ženske pa so bile podvržene bistveno strožjemu družbenemu nadzoru. *»Izkušnje nas učijo, da se dokaj pogosto poslužuje stopnje seksualne svobode, ki mu jo priznava tudi najstrožja seksualna disciplina, četudi samo molče in z odporom. 'Dvojna spolna morala', ki velja v naši družbi za moške, je najboljše priznanje tega, da družba ne verjame v izvedljivost predpisov, ki jih je sama izdala.«*²⁴

Meščanstvo je tako razvilo pravila in norme spolnih razmerij med ljudmi, jih rigorozno predpisovalo in jih tudi uveljavilo. Hkrati pa je za svoje moške člane meščanska družba razvila dvojna merila, ki so jih izkoriščali meščanski gospodje. Dokler niso obiski javnih hiš postali splošno znani in v oči preveč zbudili celotne družbe, so bili tolerirani. Medtem so mnogi mladi sinovi zaradi dvojnega merila vstopali v svet spolnosti preko izkušenj s sobaricami in služkinjami, ki so jih v svoje »varstvo« mnogokrat jemali tudi njihovi očetje. *»Nekatere služkinje so se temu vdajale, ker so se bale izgubiti zaposlitev, ali pa so bile žrtve svoje neizkušenosti.«*²⁵ Mnogokrat so morala dekleta zapustiti službo na ženino zahtevo, saj je bila moževa ljubeznivost do služkinje preveč očitna.²⁶ Meščanska dekleta so bila podvržena bistveno večjemu družinskemu in družbenemu nadzoru, ki je iz njih poskušal narediti aseksualna bitja. *»Ženska je morala slej kot prej stopiti v zakon nedotaknjena, medtem ko je hotel*

*biti moški v spolnosti izkušen. Da bi uveljavili ta vzorec meščanske dvojne morale, so žensko ob prelomu 20. stoletja s pomočjo (meščanske) medicine in psihologije deseksualizirali.«*²⁷

Foucault je za »meščansko stoletje« ugotavljal, da je prineslo s seboj bistveno poostren nadzor nad seksualnostjo. *»Pravijo, da je v začetku 17. stoletja še veljala določena odkritost. /.../ Predpisi o nedostojnem, nespodobnem, spotakljivem so bili povsem ohlapni, če jih primerjamo s tistimi iz 19. stoletja.«*²⁸ Tudi George L. Mosse je menil, da sta moderno vedenje in morala proizvod procesa, ki se je dogajal v poznem 17. in v 18. stoletju, vrhunec pa se je ujel z zmago meščanstva.²⁹ Za dosego dopadljive spodobnosti je človek potreboval posedovanje sramežljivosti kot notranjega glasu moralne avtoritete. Ta je bila zelo izključujoča. Morala 19. stoletja ni dopuščala učenja spodobnega življenja na primerih, ki so opisovali nespodobnost. Že sam opis »nečistih« dejanj bi namreč lahko pohujšal nedolžno dušo. Sramežljivost je morala obstajati *per se* in ne nastati iz spoznanja greha. Nastati je morala iz samega strahu pred žaljenjem moralne avtoritete, Boga, ki vse vidi, pa tudi staršev, družbe. Zato so moralisti zahtevali, kot sem že omenil, stalno pozornost do vsega, kar bi lahko vodilo do kakršnegakoli soočenja z »nečistim«: *»Kaj je torej pozornost? Sledeče je preprosta, pravilna in globokoumna razlaga: pozornost je spominjanje na tisto, kar ni dano nobenemu drugemu bitju, razen človeku in kar na zemlji posedujemo samo mi sami; je spominjanje na tisto, kar je v nas in drugih božjega, je religiozni čut, ki to spominjanje navdihuje.«*³⁰

Če je Erazem Rotterdamski v 16. stoletju v knjigi, namenjeni vzgoji, z naslovom *Colloquia* (Družinski pogovori) lahko prikazal mladeniča, ki snubi dekle, ob tem pa celo pogovor med njim in prostitutko ter s pogovorom razkril pravilno moralno ravnanje, se je knjiga nemškemu pedagogu iz 19. stoletja zdela povsem neprimerna, saj je pri-

²⁴ Sigmund Freud: »Kulturna« spolna morala in moderna nervoznost [Die »kulturelle« Sexualmoral und die moderne Nervosität] (1908), v: Problemi, št. 5/6, 2002, str. 147 (dalje Sigmund Freud: »Kulturna« spolna morala).

²⁵ Janja Žagar: Služkinje v Ljubljani, Traditiones 15, 1986.

²⁶ »Naravnost nepopravljiv je bil npr. kavarnar Jakob V., ki je kot brencelj obletaval domače služkinje. V svojem stanovanju na Turjaškem trgu št. 1 je leta 1904, denimo, neprestano zalezoval in nagovarjal h grehu mlado, komaj 18-letno služkinjo Angelo S. Naslednje leto srečamo pri Jakobu V. novo služkinjo, Katarino P. Pri njem je bila v službi od konca oktobra, nato pa jo je moral Jakob V. na zahtevo žene odpustiti ...«, Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani, Ljubljana, 1995, str. 156, 157.

²⁷ Reinhard Sieder: Socialna zgodovina družine, Ljubljana, 1998, str. 136.

²⁸ Michel Foucault: Zgodovina seksualnosti 1, str. 7.

²⁹ George L. Mosse: Nacionalizem in seksualnost, Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi, Ljubljana 2005, str. 13–14 (dalje George L. Mosse: Nacionalizem in seksualnost).

³⁰ Felix Dupanloup Bischof von Orléans: Die großen Pflichten der christlichen Frau, Conferenzzreden, Mainz 1881, str. 155.

našala védenje o stvareh, o katerih se ne govori. »Kakšni neki razgovori o rečeh, o katerih fantje nič ne razumejo. /.../ Erazem tukaj slika pohoto na najbolj prostaški način in potem dodaja nekaj, kar naj bi bilo vzgojno.«³¹ Podobno kot Erazem se je lotil pisanja tudi Adolph Freiherr von Knigge v svoji knjigi *O občevarju med ljudmi*, prvič izdani leta 1788. Tudi on govori o zapeljevanju ter občevarju s koketami in ljubicami. Sicer »bi si želel, da bi se človek takih žensk izogibal kot kuge. Če pa se zgodi ta nesreča, da se ujame v takšno zanko, bo redkokdaj imel toliko hladnega razuma, da bi prebral poglavje iz moje knjige, preden bi obiskal tako bitje.«³² Baron Knigge je opisoval reči, ki so bile kasneje zaradi vsebine označene kot pohujšljive in v greh zavajajoče. Od konca 18. stoletja, predvsem pa v 19. stoletju, je spolnost namreč prihajala pod vedno večji družbeni nadzor, pripisovalo se ji je vedno več negativnih učinkov na človeško dušo in telo. Zato tudi seznanjanje s takšnimi deli, kot sta bili opisani zgoraj, ni bilo priporočljivo oziroma dovoljeno. Vedno pogostejše sta človeška seksualnost oziroma nekontrolirano prepuščanje seksualnosti postajala vzrok bolezni, norosti in podobnega.³³ Zaradi vseh teh nevarnosti, ki so pretile ob vdajanju nagonom, sta občutek krivde in sram postala stalna spremljevalca spolnosti, saj naj bi dušo in telo ščitila pred grozečimi nevarnostmi, ki jih je ta skrivala v sebi. Do enake ugotovitve je prišel tudi Thomas Laqueur, ko je preučeval problem samozadovoljevanja. V svoji knjigi z naslovom *Solitary sex* je zapisal: »Samozadovoljevanje tisočletja ni predstavljalo ne vem kakšne teme in na začetku 18. stoletja je začelo prežemati zahodni svet. /.../ Zaskrbljenost nad pojavom je pripeljala skoraj celotno medicinsko stroko do prepričanja, da masturbacija lahko povzroči hrbtenično tuberkulozo, epilepsijo, mozolje, norost in ostale duševne bolezni, splošno hiranje in stotine ostalih bolezni.«³⁴ Nasploh je bilo 19. stoletje praktično obsedeno s preprečevanjem tega »groznega« greha. O moralistih pa lahko domnevamo, da so te »znanstvene« ugotovitve medicine poznali ter s pridom uporabljali kot dokaze in oporo za svoje nauke. Grešnik zato ni čakal več le posmrtno sod-

be, saj ga je kazen v obliki bolezni lahko doletela že v času zemeljskega življenja.

Hkrati pa je nastajala zarota molka, ki se je dokončno oblikovala v 19. stoletju in je občutno spremenila tudi odnos in občutenje spolnosti, higiene in telesa nasploh. Sama po sebi je bila paradoksalna. O spolnosti se ni govorilo neposredno. »Ne da bi bilo to treba reči, je moderna sramežljivost dosegla, da se o njem ne govori, in to s samim delovanjem pripovedi, ki usmerjajo ena k drugi: nemošti, ki s samim molkom nalagajo tišino. Cenzura.«³⁵ Foucault je poudaril: »'Spravljanje seksa v govor' je bilo daleč od tega, da bi prestajalo proces omejevanja, pač pa je bilo nasprotno podvrženo mehanizmu vse močnejšega vzpodbujanja; da tehnike oblasti, ki se izvajajo nad seksom, niso ubogale načela strogega izbora, ampak nasprotno načelo širjenja in uvajanja mnogoličnih seksualnosti in da se volja do znanja ni ustavila pred tabujem, ki se ga ne sme dvigniti, pač pa se je zagrizeno lotila – nedvomno skozi številne zablode – ustvarjanja znanosti o spolnosti.«³⁶

Značilno, v smislu zarote molka, je bilo tudi dejstvo, da pisci bontonov podrobnejših nasvetov o telesni higieni niso dajali. Svojo pozornost so namenjali zgolj določenim delom telesa: lasem, zobem, odkritim delom rok in nog. Celo telo in drugi (pokriti) deli telesa pa se komaj omenjajo.³⁷ Omemba pokritih delov telesa je v sebi nosila nevarnost pohujšanja. Omemba spolovil je bila zato tudi v zdravniško-porodniških priročnikih zelo redka.³⁸ Knjig, nasvetov in člankov o dolžnostih žene, lepoti devištva, na kratko, o nadzoru lastne seksualnosti, tako ni manjkalo, saj so skozi Foucaultjevske »spravljanje seksa v govor« poskušali pri ljudeh doseči trajno spoštovanje, poveljevanje lepote devištva in seveda ravno nasproten odnos do seksualnosti. To je privedlo do pomnožitve govorjenja o seksu, sicer skozi pravila spodobnosti in pravih izjav, do povečanja obsega govora o spolnosti.³⁹ Krščansko vzgojna literatura tu ni bila izjema

³¹ Norbert Elias: *O procesu civiliziranja*, Prvi zvezek, str. 304.

³² Adolph Freiherr von Knigge: *Über den Umgang mit Menschen*, Frankfurt 1977, str. 199.

³³ O tem tudi Peter Lewis Allen: *The Wages of Sin, Sex and Disease, Past and Present*, Chicago/London, 2000.

³⁴ Thomas W. Laqueur: *Solitary Sex, A Cultural History of Masturbation*, New York, 2003, str. 185.

³⁵ Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti 1*, str. 21.

³⁶ *Ibidem*, str. 17.

³⁷ Ulrike Döcker: *Die Ordnung der bürgerlichen Welt, Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*, Frankfurt/New York 1994, str. 105.

³⁸ Pa še tu gre za omembe ženskih spolovil. Glej Andrej Studen: *Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem*, v: *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, 2005, str. 19–29.

³⁹ Michel Foucault: *Zgodovina seksualnosti 1*, str. 21–39.

in je sama obilno prispevala k ustvarjanju »znanosti o spolnosti«. Iwan Bloch je menil, da »zunanj vzpodbudo za teološko obravnavo seksualnih vprašanj deloma ponujajo priznanja perverznih posameznikov v spovednicah, deloma pa javni škandali. V obeh primerih je kazuistika iskala določene norme za presojo različnih zadev, ki se dotikajo spolnega življenja, da bi jih presodila iz teološkega zornega kota. To pa ne bi bilo mogoče in se v tem obsegu ne bi dogodilo, če ne bi istočasno bila vzpostavljena notranja vzpodbuda bližnjih povezav med spolnostjo in religijo.«⁴⁰ Človeška seksualnost je tako pristala v središču vzgojnega procesa, z njo so se ukvarjali meščanski in katoliški moralisti ter duhovščina.

Meščanske moralne norme in drugi sloji prebivalstva

Vsakršna oblika spolne morale je rezultat tega, kar Elias imenuje proces civiliziranja. Razvoj, ki je pripeljal do poveljevanja sramežljivosti, lahko najboljše razumemo ravno v okviru procesa civiliziranja družbe in razvoja buržuazije, se pravi novega razreda, ki je v razmerju do dvorne aristokracije in nižjih slojev začel uveljavljati načelo moralnega življenja. »Z roko v roki z njihovimi ekonomskimi dejavnostmi gre predvsem ideal spodobnosti, ki je postal značilen za njihov življenjski slog. /.../ Za svoj način življenja, ki je temeljil na zmernosti, predanosti, odrekanjem strastem, so mislili, da je vrednejši od tistega, ki ga živijo 'leni' nižji razredi in izprinjena aristokracija.«⁴¹ Ta način življenja je prinesel

⁴⁰ »Die äußerliche Veranlassung zur theologischen Behandlung sexueller Fragen boten teils Geständnisse perverser Individuen im Beichtstuhl, teils öffentlichen Skandale. In beiden Fällen suchte die Kasuistik gewisse Normen für die Beurteilung der verschiedenen, das Geschlechtsleben berührenden Dinge vom religiösen Standpunkt aus festzustellen. Das wäre aber nicht möglich gewesen und im diesem Umfange nicht geschehen, wenn nicht zugleich eine innere Veranlassung in den nahen Beziehungen zwischen Sexualismus und Religion vorgelegen hätte«. Iwan Bloch: *Das Sexualeben unserer Zeit*, str. 131.

⁴¹ George L. Mosse: *Nacionalizem in seksualnost*, str. 14. V citirani knjigi avtor podrobno raziskuje zvezo med moralno oziroma spodobnostjo. »Nacionalizem je pripomogel, da je spodobnost premagala vse ovire in zavladovala, zato je zviševal njena merila, kadar je bilo potrebno, njenega bistva pa se ni dotikal.« (str. 20) Vendar tema presega okvir razprave. Na drugi strani pa se je že z romantiko pojavilo idealiziranje kmečkega življenja, ki ga je v 20. stoletju prevzel in nadaljeval nacizem. (O tem Reinhard Sieder: *Socialna zgodovina družine*) Idealiziranje je v razpravah o npravstvenosti in seksualnosti pridobilo na antropološki vrednosti, v njem so namreč mnogi videli »zdravo kri« naroda, ki v razmer-

s seboj tudi močno spremenjeni »prag mučnosti«, kakor ugotavlja Elias. Za družbo na prelomu 19. in 20. stoletja, oblikovano v meščanski morali in s spremenjenim »pragom mučnosti«, je Freud zapisal: »Naša kultura je v splošnem osnovana na zatiranju nagonov. /.../ Odpoved je bila v toku razvoja progresivna. Njene posamezne korake je sankcionirala religija; tisti del zadovoljitve nagonov, ki so se mu ljudje odpovedali, je bil žrtvovan božanstvu, javno dobro, ki je bilo s tem pridobljeno, pa je bilo razglašeno za 'sveto'.«⁴²

Moralisti, ki so se trudili, da bi se pravila spodobnosti izoblikovala med meščanskim prebivalstvom, so poskušali podobno razširiti tudi med podeželskim prebivalstvom in kasneje med delavstvom. Med slednjim je bilo to še bolj zahtevna naloga, saj so ti ljudje s preselitvijo v mesto pretrgali vez z družbenim ustrojem, ki jim je določal pravila vedenja in obnašanja. Delavci so bili namreč v mestu prosti družbenega nadzora domačega okolja in tako še bolj neobčutljivi za norme in zahteve moralistov. Zato so poskušali s kombinacijo tradicionalnih pravil okolja in meščanske morale. Podoba družine, ki jo je npr. izoblikovala slovenska moralistika v 19. stoletju, pa je na »eni strani svetopisemska in koherentna z doktrino potridentske Cerkve, po drugi strani pa prevzema nekatere temeljne značilnosti meščanske družine.«⁴³

Osnova, na kateri so se vzpostavili novi odnosi ter vloge moških in žensk, so bili spolni značaji, ki so jih izpeljevali iz narave spolov. Se pravi, iz specifičnih lastnosti ter sposobnosti moškega in ženske, ki so bile uveljavljene v ekonomiji meščanskega življenja. »Če je po eni strani površno privzemala tisto, kar se je zaradi delitve dela med spoloma do konca 18. stoletja že uveljavilo, je pozneje postala

ju do meščanskega človeka še ni pokvarjena. Slovenci naj bi bili zaradi tega v prednosti pred ostalimi narodi, tako je npr. menil tudi dr. Henrik Tuma v svoji razpravi *Seksuelni problem*: »Naš narod je čil in zdrav. Lastnega velikomestnega življenja nimamo, zato so tudi perversnosti in korupcija med nami tuja rastlina.« (V: *Naši zapiski*, zv. 3, 1911, str. 101–111) Podobno mnenje je leto poprej, v isti reviji, izrazil Ivan F.: »Njih sveža in neskvarjena kri po malem zadržuje propast velikomestanstva, ker drugače bi telesno še globje propadlo.« (V: *Problem spolne ljubezni*, *Naši zapiski*, 1910, zv. 12, str. 353–364)

⁴² Sigmund Freud: »Kulturna« spolna morala, str. 133–156.

⁴³ Marta Verginella: *Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja*, *Zgodovinski časopis*, 1993, št. 4, str. 531–545.

»Preverjanje čvrstosti...«

sila, ki je vse bolj oblikovala resničnost./.../ Spolni značaji - ideološko jedro meščanske patriarhalnosti - so se v teku 19. stoletja razširili daleč prek meja meščanstva.«⁴⁴ Spolni značaji so tako določali pravila vedenja spola in z njimi povezane spodobnosti. Spodobnost pa je zavadala vedenjskim vzorcem na osnovi odnosa do telesa. Spodobno ali dostojno se je tako izoblikovalo tudi skozi odnos do spolnosti. »Zato primerne vedenja in morale ne moremo ločiti. Oba sta bila bistvena vidika človekovega nadzora nad spolno slo.«⁴⁵ Za napotke o vzgoji so meščanski družbi služili tudi številni priročniki oziroma bontoniki, ki so bili izdani v ta namen.⁴⁶ Tudi v meščanskem okolju je šlo za dolgotrajen proces učenja vseh kreposti spodobnega vedenja.⁴⁷ Življenjski slog, ki ga je v okviru meja spodobnosti, to je morale, razvilo meščanstvo, se je, kot sem že omenil, širil ali so ga vsaj poskušali razširiti »ne glede na to, koliko – veliko ali malo – politične moči je imela buržoazija, se je njen življenjski slog razširil navzgor v aristokracijo in navzdol v nižje razrede.«⁴⁸ Tak strog nadzor in vzgoja otroka sta bili mogoči le v zaprtem in urejenem okolju meščanskega stanovanja, v meščanskem domu, ki je bil »trdnjava zasebnosti, zaščiten z zidovi, služabniki in temo. Bil pa je tudi kraj, kjer je vrelo od notranjega konflikta, mikrokozmos, skozi katerega je tekla vijugasta, nepoštena meja med javnim in zasebnim, moškim in žensko, gospodom in služabniki, starši in otrokom, družino in posameznikom.«⁴⁹

Spolni značaji so se zaradi tega lahko uveljavili predvsem v meščanskem okolju, na podeželju pa niso bili nikoli tako strogo upoštevanji, saj v kmečki ekonomiji vloge pri opravljanju del nika- kor niso bile tako strogo zamejene. Na kmetiji je bilo tudi razmerje do erotike in spolnosti bistveno bolj povezano s hišnim gospodarstvom, ki je moralo obstati in je zato omejevalo svobodo dedujo-

čih otrok. Tisti pa, ki so kmetijo lahko zapustili, kot nededujoči otroci, posli in delavci na domu, so bili v tem oziru vsekakor svobodnejši. Skupinska kmečka opravila so denimo lahko pripeljala do izbire partnerja, zato je bil tudi odnos do druž- enja fantov in deklet drugačen in bolj sproščen ter predvsem premalo sramežljiv, da bi ustrezal zah- tevam moralistov, ki so se nad takšnimi druženji zgražali in jih skušali čim bolj omejiti.

Na slovenskem podeželju nam stanje zelo dobro prikažejo vizitacijska poročila v dnevniku ljubljanskega škofa Jegliča. V času svojega škofo- vanja je večkrat osebno vizitiral po župnijah svoje škofije. Stanje, ki mu je bil priča, ga je večkrat zelo razžalostilo, kar ga je tudi spodbudilo k pisanju poučnih in vzgojnih del, da bi mladenke in mla- deniče podučil v spolnosti. Stanje je videl kot zelo slabo, saj je veliko tudi spovedoval. Pri spovedih je slišal za mnoge plesse, ponočevanja in pijanče- vanja. A tudi skupna kmečka opravila so ga hudo motila. Na eni izmed vizitacij je tako zapisal, da je problematično ravno večerno delo: »V teh krajih škoduje silno mnogo lupljenje češpelj. Dela se zvečer, povabijo se dekleta in fantje pritisnejo, pa se huda pohujšanja gode.«⁵⁰ Da so se na deželi vaška dekleta bolj pogosto spuščala v predzakonske avanture, je vidno iz števila nezakonskih otrok na podeželju. Sredi 19. stoletja je bila Avstrija namreč v samem evropskem vrhu po številu nezakonskih otrok, pri čemer je najbolj izstopala Koroška s kar 45,8 % otrok, ki so bili rojeni kot nezakonski. Razlike med deželami pa so bile precejšnje, na Kranjskem npr. ta številka ni presegla 11 %.⁵¹ O tem nam veliko

⁵⁰ Jegličev dnevnik, 2. 4. 1901.

⁵¹ Podatki so za leta 1870/74, v: Michael Mitterauer: Familien formen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs, Archiv für Sozialgeschichte, Band XIX, 1979, str. 123–188; Na Kranjskem in Štajerskem se je skokovita rast števila ne- zakonskih otrok začela med letoma 1800 in 1820. Uprav- no poročilo za Štajersko leta 1834 npr. navaja, da se je v zadnjem letu dni rodilo 25.117 zakonskih in 7.241 neza- konskih otrok. Razmerje med nezakonskimi in zakonskimi otroci je bilo v graškem, mariborskem in celjskem okolišu 1 : 5, v gornještajerskih kresijah pa celo 1 : 2. Na porast števila nezakonskih otrok je vplivalo več dejavnikov. Med njimi je bila tudi »izguba« vpliva Cerkve oz. njenih moral- nih predpisov na kmečko prebivalstvo, ki očitno tudi zaradi vse večje potrebe po delovni sili ni izvajalo ostre socialne kontrole. Andrej Studen: Nezakonski otroci, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, odg. ur. Janez Cvirn, Ljubljana 2005, str. 198–199. Glej še Sabina Žagar Žnidaršič: Ora et labo- ra in molči ženska!, Pregled demografije Kranjske in pri- dobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910, Ljubljana, 2000;

⁴⁴ Reinhard Sieder: Socialna zgodovina družine, Ljubljana, 1998, str. 269.

⁴⁵ George L. Mosse: Nacionalizem in seksualnost, str. 13.

⁴⁶ Prim. Ivan Vesel: Olikani Slovenec, Ljubljana, 1868; Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899; Edvin Rozman, O dostojnosti, Ljubljana, 1909; Urbanus: Knjiga o lepem vedenju, Ljubljana, 1910.

⁴⁷ Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani, Ljubljana, 1995, str. 136–137.

⁴⁸ George L. Mosse: Nacionalizem in seksualnost, str. 271.

⁴⁹ Michelle Perrot: Scenes and Places; At Home, v: A History of Private Life IV, From the Fires of the Revolution to the Great War, Ed. Michelle Perrot, Gen. Ed. Philippe Aries and Georges Duby, Cambridge/London 1990, str. 346.

povejo tudi sirotišnice in najdenišnice, ki so bile postavljene v mestih v 18. in 19. stoletju, najdenčki pa so bili masovni pojav. K dejstvu, da se je v mestih pojavljalo tolikšno število sirot, so namreč prispevala tudi dekleta s podeželja, ki so se z »diskretnim rojstvom« nezakonskega otroka v mestu izognila socialnemu nadzoru in stigmatizaciji lokalnega okolja.⁵²

Pritiski modernega sveta in sramežljivost

Krščanske moraliste na Slovenskem je težilo, da sramežljivost med prebivalstvom različnih slojev ni enakomerno razširjena in tudi ne zahtevana. Škof Jeglič je v ta namen denimo razširjal Marijine družbe, ki naj bi skrbele za nraštveno vzgojo deklet na podeželju. Vedno večja razširjenost pritisklin modernega sveta, kot so večja mobilnost ljudi zaradi železnice, večja pismenost ter vse boljši in lažji dostop do časopisja in literature, so sprožili splošno zaskrbljenost nad nraštvenim stanjem podeželskega prebivalstva. »Na sloje prebivalstva, ki so bili prej docela nedotaknjeni, se je razširil doslej nezasiščen luksuz; nereligioznost, nezadovoljstvo in poželjivost so se povečali v širokih krogih ljudi; zaradi prometa, ki je do skrajnosti povečan, zaradi telegrafskih in telefonskih mrež, ki prepletajo ves svet, so se razmere v žitju in bitju popolnoma spremenile.«⁵³

V navedenem je Freud iskal vzroke za nervozen strah, da se duha novega časa ne bi preveč navzelo tudi podeželje. Moralisti iz cerkvenih krogov so prevzeli nalogo opozarjanja prebivalstva na slabe navade novega časa, pri tem pa izpostavljali pogubni liberalizem, brezverstvo, poželjivost in še kaj, ki da moralno in fizično uničujejo poštenega človeka. Nevrolog Erb in drugi so vzroke za nervoznost ljudi iskali predvsem v zunanjih dejavnikih, ki so privedli do prerazburjenih in zaradi užitka izčrpanih živcev. Tudi Richard von Krafft-Ebing je menil, da nervozo povzroča prerazburjeni živčni sistem. V uvodu svoje knjige *O zdravih in bolnih živcih* je zapisal: »Črv, ki gloda sadež kulturnega

življenja, in jemlje veselje do življenja in življenjsko moč je tako imenovana nervoznost. /.../ V naši moderni družbi prinese nešteto ljudi s seboj na svet šibko konstitucijo, ki se ni zmožna upreti slabim vplivom vseh vrst.« Sveto pismo je tako v novih raziskovanjih naravnih zakonitosti v dednosti, po mnenju mnogih, dobilo novih potrditev za svoje besede: »Strašna resnica raziskovanja narave in potrditev stavkov svetega Pisma: 'Grehi vaših očetov bodo na vas maščevani vse do tretjega in četrtega uda.'«⁵⁴ Takšne ugotovitve so bile moralistom v veliko pomoč, saj so nudile znanstveno utemeljitev ter potrditev njihovih zahtev in želja, da bi čim bolj razširili moralno »čisto« življenje.

Ob svarilih, ki so opozarjala na bolj abstraktne in ne tako oprijemljive posledice, pa so prihajala tudi svarila, ki so svojo oporo iskala v medicinski znanosti, predvsem nevrologiji, kar je bilo v stoletju hitrega znanstvenega razvoja v tej znanosti in hkratnega razvoja psihologije precej pogosta zaslomba. Preko le-te se je poskušalo utrditi prepričanje, da mora biti seksualnost kot nižji čut podrejena kontroli in nadzorovanju ves čas življenja, saj da so to »težnje, ki se snujejo na dnu človeške duše in katerih pojave natura sama, kar se tiče človeštva in celo višje organizovanega živalstva, zakriva.«⁵⁵ Nevarnosti so torej izhajale iz neukročene narave človeka, ki je ali pa bi lahko, po zatrjevanju nekaterih, povzročala usodno oslabitev telesa. Tako je tudi ljubljanski škof Jeglič v enem izmed navodil duhovnikom škofije skušal podrobneje razložiti usodne posledice masturbacije za človeka, pri tem pa se je oprl na »fiziološke značilnosti človeka /.../ Pokvari se spolni organ, pešajo vedno vzburjeni živci, izgublja se telesna moč, porode se bolezni posebno v mozgu, slabe možgani in zato spomin in moč mišljenja. Še hujši pa je smrtni greh ...«⁵⁶

Ob bolezenskih obolenjih živčevja zaradi prevzburjenosti so v 19. stoletju tudi druge takrat neozdravljive bolezni povezovali z nraštveno »ne-normalnostjo«. Tako so bili na sumu tudi tisti, ki so zboleli za jetiko. »Jetika se je zdela kot usoda, kateri se človek ni mogel izogniti, takoj ko je bil njej zaznamovan – usoda telesa, ki je na sebi nosilo neznan madež, ali usoda življenja, ki je doživelo 'eksi-

Mojca Ramšak: *Mama me je s policijo gnala nazaj, ko sem dobila sina ali O nezakonskih otrocih na Koroškem v 19. in prvi polovici 20. stoletja*, v: *Etnolog*, št. 7, 1997.

⁵² Več o temi najdenčkov: Verena Pawlowsky: *Mutter ledig – Vater Staat, Das Gebär- und Findelhaus in Wien 1784-1910*, Innsbruck/Wien/München/Bozen, 2001.

⁵³ Sigmund Freud: »Kulturna« spolna morala in moderna nervoznost; *Problemi*, št. 5/6, 2002, str. 133–156.

⁵⁴ Richard von Krafft-Ebing: *Über gesunde und kranke Nerven*, Tübingen, 1886.

⁵⁵ Franc Terseglav, *Čas*, 1907.

⁵⁶ Škofijski list, Pastoralne konference leta 1906.

Ich koch ihm täglich Leyer
 Und Selleriesalat
 Es ist die alte Leyer
 Ich weik mir keinen Rath.

Illustration aus einem handschriftlichen Liederbuch des 19. Jahrhunderts zu
 dem Volkslied: »Ich bin ein junges Weibchen und hab' ein' alten Mann . . .

»Ilustracija iz rokopisne pesmarice iz 19. stoletja.«

stencialno poškodbo' v 'samouničujočem duševnem ognju'. Neznani izvor bolezni je povzročil, da so iskali vzroke v nenormalnosti bolnikov oziroma njihovega življenja. »Pogled zdravnikov se je vedno znova ustavljal na seksualnosti, da bi v njej iskali skrivnostni izvor jetike.«⁵⁷ Skrito »razvratno« življenje ali skriti odklonski seksualni nagibi so se po mnenju mnogih morali pokazati kot telesna oslabelelost in obolelost za raznimi boleznimi.

Vzgojna literatura

Zahteve po vcepljanju sramežljivosti so bile zaradi predstavljenih učinkov na človeštvo stalno prisotne v krščanski vzgojni literaturi, katekizmih, bontonih in še kje. Posebno zavzeto so se moralisti vzgojnega pisanja lotili v 19. stoletju, ko lahko zasledimo vedno večji obseg izdajanja teh priporočil, napotkov in nasvetov. Same zahteve moralistov se v bistvu niso spreminjale. Če primerjamo Slomškove članke v *Drobtinica* ali v *Zgodnji danici* in druge spise s srede 19. stoletja s knjižicami Antona Jegliča, ni najti podobnosti samo v predstavitvi in določitvi problema, temveč tudi pri metodah reševanja. Namenjeni so bili predvsem mladim pred poroko, staršem, dekletom ter »vzgojnim delavcem«. Njihov glavni namen je bil obvarovati človeka pred lastnimi nagoni, ki se porajajo ob raznih priložnostih. Sramežljivost »kot obramba« lahko popusti oziroma se razvije v nesramežljivost iz več vzrokov. V *Drobtinica* jih je (verjetno; ni podpisan) Slomšek našel pet in ti so naslednji: »1. Zani krnost starišev, ki dajo otrokom obdvojega spola v enim vojdrni ležati, alj jih clo v svojo zakonsko postelo jemlejo – jih pustijo gole hoditi, se v samoti po kotih potikati itd. /.../ 2. Gizdnost alj oholost (nečemer nost) deklet, ako jih matere razvadijo na ošabna oblačila, kako bi drugemu spolu dopadle, razgalene hodile. /.../ 3. Pregrešen ponos in hvala mladeničev, koji se svojega razuzdjanega djanja – zapeljevanja, clo očitnega greha hvalijo in v hudobijah časti iščejo. /.../ 4. Očitno pohujšanje, ako nesramni posli, rokodeli vpričo otrok klafajo, se nespodobno cukajo, pijani po ošterijah delajo, kar je povedati strah. /.../ 5. Razvada v jestvini in pijači poželenje mesa obudi. Preveč kave, močnega vina, žganja in drugih sladčic

poživini človeka, de je kakor konj in mezeg, ktera pameti nimata. /.../.«⁵⁸

Sramežljivost naj bi bila najbolj učinkovito varovalo. »Dokler je človek sramežljiv, slabega niti ne misli niti ne govori niti ne dela; njegova čista vest ga sili vedno k izpolnjevanju dolžnosti in dokler izpolnjuje te natančno, je srečen. Zatorej naj bi vsak človek prirojeno sramežljivost, kakor največjo blaginjo marljivo gojil in skrbno varoval, ali izgubljeno, kakor hitro mogoče zopet pridobil. /.../ Tudi kadar je sam, naj ne misli na nesramnosti, nego vedno naj skrbi za prostost svojega srca in za nežnost vesti. Človek, ki dela resno in ima skrbi, itak ne utegne razmišljati nečednih dejanj. Zato naj ima človek vedno nekaj opravila.«⁵⁹ Tudi pravilnik za dijake Škofijskega zavoda sv. Stanislava je zato vseboval točko o sramežljivosti, ki je v primeru kršenja zahtevala tudi izključitev. »Stroga sramežljivost je tako bistvena poteza plemenitega značaja, da se imenuje 'podlo' vse, kar ji nasprotuje. Zato naj se med gojenci nikdar ne čuje beseda, ki bi le količkaj žalila sramežljiva ušesa. Kdor bi pa zoper sramežljivost kakorkoli grešil, se takoj izključi iz zavoda.«⁶⁰ Na velik pomen sramežljivosti je opozarjal že Slomšek v prvi polovici 19. stoletja v svoji večkrat ponatisnjeni knjižici *Krščansko devištvo*. Sramežljivost je namreč uvrstil med deset prijateljev in prijateljic devištva in zapisal: »To je Bog dal nedolžnosti za varuhinjo. Sramežljivost je notranji božji glas, ki te opominja, kadar si v pregrešnih nevarnostih. Tvoje srce sprehaja sveti strah in rdečica spreletava tvoje lice. /.../ Sramežljivost je rahel cvet deviškega stanu; nesramna prešernost pa je pri deklicah to, kar je smrad pri rožah.«⁶¹

V prvem slovenskem bontonu najdemo »dokaze« o spremenjenem odnosu do seksualnosti, ki ga je prineslo 19. stoletje, oziroma »dokaze« o spremenjenem pragu mučnosti. Bonton Ivana Vesela *Olikani Slovenec* se namreč v precejšnji meri zgleduje po že omenjenem delu von Kniggeja *O občevarju med ljudmi*. Del, ki govori o občevarju z ženskami, prinaša pri Kniggeju celo napotke glede

⁵⁸ *Drobtinice* za leto 1851, str. 91–92.

⁵⁹ Jožef Valenčič: *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 31–32.

⁶⁰ Anton Bonaventura Jeglič: *Pravilnik za gojence škofijskega zavoda sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano*, Ljubljana, 1920, str. 8–9.

⁶¹ Anton Martin Slomšek: *Krščansko devištvo*, Prevalje, 1924, str. 44. Prva izdaja je izšla v Celovcu leta 1834.

⁵⁷ Günther Landsteiner, Wolfgang Neurath: *Krankheit als Auszeichnung eines geheimen Lebens, Krankheitskonstruktion und Sexualität anhand der Lungentuberkulose um 1900*, v: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 5, 1993, 3, str. 358–387.

občevanja s koketami ali ljubicami, v bontonu, izdanem leta 1868, pa te vsebine ni več, saj se je avtor v tem delu bistveno omejil. »Nikomur ni treba preveč žalovati, ako si ne pridobi dopadajenja in všečnosti krasnega spola.«⁶² Podobno je bilo s slovensko priredbo knjige o izboljšanju in podaljšanju življenja z naslovom *Makrobiotika* iz leta 1864, ki jo je konec 18. stoletja napisal znani in ugledni nemški zdravnik Christoph Wilhelm von Hufeland.⁶³ Enajst strani v izdaji iz 18. stoletja se je skrčilo le na stran in pol. V novejši izdaji je tako izpuščen del, ki razlaga o nevarnostih spolnih bolezni in onaniji. Sicer pa je že Hufeland menil (v slovenski priredbi je mnenje ponovljeno), da »med vsemi sredstvi, ki življenje kratijo, ne poznam nobenega, katero bi tako razrušljivo moč imelo, in tako popolnoma vse lastnosti za pokrajšanje življenja v sebi zjedini, kakor to; ta razuzdanost se mora za najmočnejše sredstvo pokrajšanja življenja vzeti«. Ko pa bi moral, če bi dosledno sledil originalu, zapisati še nekaj besed o »venerinih« boleznih, je raje prekinil poglavje z besedami: »Namen te knjige mi ne dopušča še tu kaj več o tej najpogubnejši strasti govoriti.«⁶⁴

Na Slovenskem lahko »proces civiliziranja« in poskuse izboljševanja nravstvenega stanja na podeželju spremljamo prav skozi krščansko vzgojno literaturo in nasvete, izdane v krščanskem časopisu. Le-ti so bili v veliki večini namenjeni kmetu in nam zato pričajo tudi o kmečkem vsakdanu, ki nravnosti, kakršno so hoteli uveljaviti moralisti, še zdaleč ni pripisoval dovolj pomena. Meščansko stanovanje z zahtevo po ločenih prostorih in intimnosti na podeželju (pa tudi v revnih stanovanjih delavcev) ni bilo uresničljivo. Moralisti so to zagato poznali in zato poudarjali, da je potrebno paziti. »Sramožljivost otrok se tudi podkopa in v nevarnost postavlja, kadar se otroci ali pa odraseni vpričo njih oblačijo ali slačijo, še bolj pa s tem, ako skupaj spe, morebiti celo oba spola v tisti spavnici, ali pa še v eni in tisti postelji.«⁶⁵ Da otroka ne bi zapeljala domišljija v nevarnost pohujšanja njegove nedolžnosti, je bilo potrebno njegovo domišljijo

skrbno usmerjati in ga naučiti, da je znal sam »krotiti huda nagnjenja in se varovati tega, kar je škodljivo, napačno, pregrešno, ko bi bilo še tako prijetno, kar je ostudno, tega se varovati, če ga tudi nihče ne vidi«.⁶⁶

Sramežljivost je imela vlogo prvega branika pred grehom, zato ker »otroci, katerih ni sram, jih tudi greha ni strah in božji angel jih je zapustil«. Zato je bilo potrebno sramežljivost ohraniti, da bi se v otroku vzbudil občutek o vseprisotnosti Boga, ki skrivanj po kotih še posebej ne mara. »Iz mladega jim pravite, da Bog vse vidi, Bog vse ve, naj bo tema še tako terda, stena še toliko tolsta; Bogu se skriti ne moremo.«⁶⁷ Tudi naravno okolje, flora in favna podeželja, sta nudila preštevilne nevarnosti, ki so sramežljivost spodkopavale. »Starši pazite nato, da otrok nikjer ničesar ne vidi, kar bi ga opozorilo na spolne stvari in na zarod človeka. /.../ Ako se kaj takega opazi pri živalih, kar pač ne bo mogoče otroku vedno prikriti, naj se dotično delo označi kot živalsko, ki je nespodobno in se ga mora človek sramovati.«⁶⁸

Takšna vzgoja v krščanski veri je bila po mnenju moralistov nujna, saj samo posvetno znanje ni moglo biti resnično nravno, predvsem pa ni nudilo dovolj moči in opore za nevarna obdobja. Ker naj bi bila posvetna vzgoja in omika premalo za obvladovanje spolnih nagonov, takšna vzgoja ni zadostovala za ohranitev moralne čistosti. »Taka zgolj posvetna omika, taka vnianja lepota čedne obnašanja, tak vnianji lišp, ki pokrivati ima notranje strasti in pregrehe, pa jih vendar ustaviti ne more, da bi se ne pokazale in na svetlo ne priderle, velikrat z izgubo sramežljivosti.«⁶⁹ Navodila duhovnikom ljubljanske škofije o vzgoji mladine, ki so nastala skoraj pol stoletja kasneje, se v ničemer niso razlikovala od predhodnih oziroma so bila še konkretnjša in ostrejša. Mladeniča je bilo potrebno prestrašiti pred lastnimi nagoni, zato pa se je bilo potrebno zelo truditi in si prizadevati za nravstveno vzgojo. Škof je zato duhovnikom priporočal: »Premišlujemo pripomočke za mladeniča, da nagnjenja, strasti in nevarnosti spozna in da jih zasovraži, pripomočke, da si okrepi voljo boriti se zoper nje z vso silo

⁶² Ivan Vesel: *Olikani Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 65.

⁶³ Christoph Wilhelm von Hufeland: *Makrobiotik oder die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*, Jena 1796.

⁶⁴ Matija Prelog: *Makrobiotika*, Ljubljana, 1864, str. 113–114.

⁶⁵ Andrej Likar: *Sveti zakon, Kaj je, od kod in pa ktere dolžnosti naklada, Ženinom, nevestam, posebno pa zakonskim v poduk, Celovec, 1856 str. 114. V Zgodnji danici so poglavje o žaljenju sramežljivosti povzeli 22. mal. serpana 1870.*

⁶⁶ Zgodnja danica, 30. kimovca 1870.

⁶⁷ Drobthinice, 1846, str. 182.

⁶⁸ Anton Bonaventura Jeglič: *Staršem, Drugi zvezek: Pouk o vzgoji*, Ljubljana, 1910, str. 64.

⁶⁹ Zgodnja danica, 29. mal. serpan 1870.

za nasprotno krščanske čednosti. Ti pripomočki so poduk, molitev, sveti zakrament.«⁷⁰

Vsekakor je bil meščanski razred v zahtevah npravstveno-moralnega življenja ter v oblikovanju ideala meščanskega doma in družine drugačen od ostalih družbenih skupin. Avtorji poučnih moralnih zgodb in navodil so se zgledovali prav pri meščanski družini, tako da so poskušali katoliški pisci in moralisti meščansko pridobitev naravnih potlačitev ali zatiranje nagonov, kakor je temelje kulture z začetka 20. stoletja opisal Freud, načrtno uveljaviti tudi pri nemeščanskem prebivalstvu.

Retorika deviantnosti v vzgojni literaturi

Varuhi javne morale so podobo npravstveno krepstnega življenja namreč želeli videti pri vsem prebivalstvu, o čemer nam pričajo različno časopisje in publikacije, ki so izhajale na Slovenskem. Posebno popularne so bile več desetkrat ponatisnjene knjižice Antona Martina Slomška. V časopisju so bralci največ nasvetov o ohranitvi čistosti našli v *Drobtinica* in v *Zgodnji danici*. Skozi desetletja so si sledile zgodbe, nasveti, pridige ipd., ki so opozarjale ljudi na blato umazanije, gnus in smrtni greh, ki ga v sebi nosi spolni nagon. Da pa bi to dosegli, so uporabljali preprosto dvopolno retoriko, ki jo lahko poimenujemo tudi retorika deviantnosti.

Da bi ljudje spoznali, kako pomembna je sramežljivost, so moralisti ustvarili kup del, ki so opozarjala na nevarnosti ob izgubi sramežljivosti. Misli o spolnosti so prikazovali kot greh nečistovanja in ob tem uporabljali čim bolj slikovit besednjak. »Hude nečiste misli bodo kakor po letu tvojo glavo obhajale, nespodobne želje se kakor črvi v tvoje srce nalezle in tvojo nedolžnost umorile.«⁷¹ Sramežljivost je seveda imela tudi mesto med angeli v nebesih. To lepoto so moralisti v zamaknjenosti povelečevali in opevali. »Nekako angelsko lepo je, ako otrok sramežljivo zardi, kadar se mu kaj nespodobnega ali celo nesramnega pokaže, se proč obrne in odide akoravno še ne ve, kaj je nesramno.«⁷²

Moralisti, duhovniki in ostali poklicani za varovanje npravnega zdravja so ljudi na podoben način v nedogled opozarjali, da naj se varujejo greha, saj da lahko ima ta strašne posledice že v zemeljskem življenju, v posmrtnem življenju pa da jih gotovo čaka le še večno trpljenje. Na zelo poveden odgovor na vprašanje, koliko so ljudje dejansko upoštevali nasvete varuhov morale in krepstnega življenja, sem ponovno naletel v *Drobtinica* iz leta 1846. Tam se namreč najde prilika o dveh zakoncih, ki nista živela po božji volji in ju je doletela nesreča. Pri razlaganju početja mlade Lenke, ki je svojega bodočega moža zapeljevala, je avtor zapisal: »Kdor hoče kdaj srečen biti, ne sme nečistosti bolj ljubiti kakor Boga. Pregreha nima sreče, tudi nečistost nje ne da; najsiravno ljudje ne verjamejo.«⁷³ Ta resignirana ugotovitev neimenovanega pisca nam lepo in enostavno predstavi dejansko stanje med prebivalstvom, katerega so za to poklicani ljudje poskušali spremeniti. Kot sem že omenil, so mnoge publikacije in predvsem katoliško časopisje objavljali vzgojno-moralne sestavke, ki poudarjajo dragocenost devišstva in umazanost grešnega pozečenja ter nezakonskega vdajanja spolnosti.

Nedolžnost in sramežljivost sta v krščanstvu vedno predstavljali najvišji vrednoti. Sreda 19. stoletja je prinesla njuno potrditev, saj je bila resnica o brezmadežnem spočetju spremenjena v aksiom. Da bi preprosto ljudstvo dojelo koristnost deviškega stanu, so sijočo lepoto nedolžnega človeka (predvsem deklet) hvalili in poudarjali, češ da ni lepšega ter Bogu ljubšega na tem svetu, kot so nedolžna dekleta in mladeniči. Besedišče stavkov je bilo zato polno hvale sramežljivosti. »Ni lepšega časa v celim človeškim življenju, kakor dnevi čiste nedolžnosti. Z veseljem se ogledamo na juterno sonce, ki v svoji svetlobi po nebu perplava, ino s svojimi rudečimi žarkami hribe in doline poliva; pa še lepši, še bolj veselo je viditi mladenča in deklico, dokler sramoživost na njih licah cveti, in jih sovražna zapeljivost v roke dobila še ni.«⁷⁴ Na drugi strani so poskušali biti enako dramatični, ko so opozarjali na »nečistost«. Nobena beseda ni bila dovolj ostra, da bi opisali sramoto, ki doleti človeka ob izgubi sramežljivosti na način, kot je npr. zunajzakonska izguba deviškega venca. »Černo je oglje, de ne more bolj biti, inu strupen je modros, de se ga vsak bati

⁷⁰ Škofjski list, leto 1903, št. 1, str. 6.

⁷¹ Anton Martin Slomšek: Krščansko devišstvo, Prevalje, 1924, str. 25.

⁷² Anton Bonaventura Jeglič: Na noge v sveti boj!, Tretja knjiga: V boj za srečno in veselo krščansko življenje, Prevalje,

1921, str. 75.

⁷³ Drobtinice za leto 1846, str. 27.

⁷⁴ Drobtinice 1847, str. 84.

»Tudi šampanjec ne pomaga več.«

mora; vendar veliko bolj gerda ino črna je nečistost, ino bati in varvati se nje bolj moramo, kot vsake kače. /.../ Nečistost bo kakor blato na cesti pomen-drana, ino na gnoj zavržena.»⁷⁵

Retorika moralistov je torej spolno življenje opredeljevala s pojmom *čisto*, kar je v praksi pomenilo spolno vzdržnost, in *nečisto*. Čisto je bilo le v primeru, ko je spolni akt služil spočetju. Logična posledica poveljevanja, v našem primeru čistega, deviškega, je bila, da je spolnost tudi v zakonski postelji lahko postala sporna in »dobrodošla« dejavnost le v primeru združitve z namenom spočetja, ker da *»mora biti zakonska ljubezen čista, ne sme ljubiti, kar človeka poniža do živali ali celo pod žival /.../ Ljubezen časih ni čista, ljubi le mesene slasti, je mesena; mesena ljubezen pa je sovražstvo, ki dušo umori ...«*⁷⁶

Namesto zaključka

Pomembna sprememba v javni obravnavi spolnosti (oziroma njeni neobravnavi) je v časopisu na Slovenskem povezana z zaostritvijo odnosov med političnima strankama. Liberalci so še posebno radi napadali prislovično nraavstveno čistost katoliške stranke in njenih pripadnikov. Tako so se v *Slovenskem narodu* denimo norčevali iz Marijinih družb, ki so jih ustanavljali ravno z namenom, da mlada dekleta ohranijo v katoliški veri in jih zaščitijo pred »nevarnostmi« zapeljivih fantov. S prstom so pokazali na deklet iz brezoviške fare, ki je bila članica Marijine družbe in je na prsih nosila dve svetinjici. Pa vendar so mlado devico, kljub nedvomno dobremu poduku o nevarnostih zapeljivcev, zalotili z ljubčkom na seniku. Po poročanju *Slovenskega naroda* je mlada devica doma prejela *»tako zaušnico, da so svetinjice na prsih šklefetale«*. Ob tem naj bi deklet doma povedalo, da je ona še dobra, da so druge še veliko hujše. Logičen sklep liberalnega dnevnika pa je bil sledeč: *»Marijina devica ni nobena nič prida, če je bila tudi prej poštena, v Marijini družbi se gotovo pokvari.«*⁷⁷

Viri

- Iwan Bloch: *Sexualleben unserer Zeit*, Berlin, 1907.
- Drobtinice 1846, 1847, 1851.
- Felix Dupanloup Bischof von Orléans: *Die großen Pflichten der christlichen Frau*, Conferenzzreden, Mainz 1881.
- Enciklika sv. Oca pape Pija XII. 'O svetom djevičanstvu', Đakovo, 1954.
- Ivan F.: *Problem spolne ljubezni*, Naši zapiski, 1910, zv. 12.
- Sigmund Freud: »Kulturna« spolna morala in moderna nervoznost [Die »kulturelle« Sexualmoral un die moderne Nervosität] (1908), Problemi, št. 5/6, 2002.
- Sigmund Freud. Nelagodje v kulturi, Ljubljana, 2001.
- Christoph Wilhelm von Hufeland: *Makrobiotik oder die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern*, Jena 1796.
- Jegličev dnevnik (Anton Bonaventura Jeglič).
- Anton Bonaventura Jeglič: *Na noge v sveti boj!*, Tretja knjiga: V boj za srečno in veselo krščansko življenje, Prevalje, 1921.
- Anton Bonaventura Jeglič: *Pravilnik za gojence škofijskega zavoda sv. Stanislava v Št. Vidu nad Ljubljano*, Ljubljana, 1920.
- Anton Bonaventura Jeglič: *Staršem, Drugi zvezek: Pouk o vzgoji*, Ljubljana, 1910.
- Adolph Freiherr von Knigge: *Über den Umgang mit Menschen*, Frankfurt 1777.
- Richard von Krafft-Ebing: *Über gesunde und kranke Nerven*, Tübingen, 1886.
- Andrej Likar: *Sveti zakon, Kaj je, od kod in pa ktere dolžnosti naklada, Ženinom, nevostam, posebno pa zakonskim v poduk, Celovec*, 1856.
- Matija Prelog: *Makrobiotika*, Ljubljana, 1864.
- Edvin Rozman, *O dostojnosti*, Ljubljana, 1909.
- Anton Martin Slomšek: *Krščansko devišstvo*, Prevalje, 1924.
- Slovenski narod, 4. 4. 1905.
- Sveto pismo Stare in Nove zaveze, Slovenski standardni prevod, Ljubljana, 1996.
- Škofijski list, leto 1903, št. 1.
- Škofijski list, Pastoralne konference leta 1906.
- Franc Terseglav, Čas, 1907.
- Henrik Tuma: *Seksuelni problem*. Naši zapiski, zv. 3, 1911.

⁷⁵ Drobtinice 1847, str. 79.

⁷⁶ Janez Zabukovec: *Kratek poduk o svetem zakonu*, Ljubljana 1902, str. 3–4.

⁷⁷ Slovenski narod, 4. 4. 1905.

- Urbanus: Knjiga o lepem vedenju, Ljubljana, 1910.
- Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899.
- Ivan Vesel: Olikani Slovenec, Ljubljana, 1868.
- Janez Zabukovec: Kratek poduk o svetem zakonu, Ljubljana 1902.
- Zgodnja danica 1870.

Literatura

- Peter Lewis Allen: The Wages of Sin, Sex and Disease, Past and Present, Chicago/London, 2000.
- Žan Delimo: Greh i strah, Stvaranje osečaja krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka I, Novi Sad, 1986.
- Ulrike Döcker: Die Ordnung der bürgerlichen Welt, Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert, Frankfurt/New York 1994.
- Norbert Elias: O procesu civiliziranja, Sociogenetske in psihogenetske raziskave, I-II, Ljubljana, 2000/2001.
- Michel Foucault: Zgodovina seksualnosti 1, Volja do znanja, Ljubljana, 2000.
- Agnes Heller: The Power of Shame, A Rational Perspective, London/ Boston/ Melbourne/ Henly, 1985.
- R. L. Jenkins: Guilt Feelings: Their Function and Dysfunction, v: Feelings and Emotions, The Mooseheart Symposium, Edited by Martin L. Reymert, C. E. Clifford, T. Morgan, New York/Toronto/London, 1950.
- Marija Jurić Pahor: Narod, identiteta, spol, Gorica, 2000.
- Günther Landsteiner, Wolfgang Neurath: Krankheit als Auszeichnung eines geheimen Lebens, Krankheitskonstruktion und Sexualität anhand der Lungentuberkulose um 1900, Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 5, 1993, 3.
- Thomas W. Laqueur: Solitary Sex, A Cultural History of Masturbation, New York, 2003.
- The Many Faces of Shame, Ed. Donald L. Nathanson, New York/London 1987.
- Michael Mitterauer: Familien formen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs, Archiv für Sozialgeschichte, Band XIX, 1979.
- George L. Mosse: Nacionalizem in seksualnost, Morala srednjih razredov in spolne norme v moderni Evropi, Ljubljana 2005.
- Verena Pawlowsky: Mutter ledig – Vater Staat, Das Gebärd- und Findelhaus in Wien 1784-1910, Innsbruck/Wien/München/Bozen, 2001.
- Michelle Perrot: Scenes and Places; At Home, v: A History of Private Life IV, From the Fires of the Revolution to the Great War, Ed. Michelle Perrot, Gen. Ed. Philippe Aries and Georges Duby, Cambridge/London 1990.
- Mojca Ramšak: Mama me je s policijo gnala nazaj, ko sem dobila sina ali O nezakonskih otrocih na Koroškem v 19. in prvi polovici 20. stoletja, Etnolog, št. 7, 1997.
- Uta Ranke Heinemann: Katoliška cerkev in spolnost, Ljubljana, 1992.
- Edith Saurer: Zur Säkularisierung des Sündenkonzepts, v: Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Individualisierung, Rationalisierung, Säkularisierung, Neue Wege der Religionsgeschichte, Hrsg. Michael Weinzierl, Wien 1997.
- Edith Saurer: Scham und Schuldbewußtsein. Überlegungen zu einer möglichen Geschichte moralischer Gefühle unter besonderer Berücksichtigung geschlechtsspezifischer Aspekte, v: »Das Weib existiert nicht für sich«, Hg. Heide Dienst, Edith Saurer, Wien 1990.
- Reinhard Sieder: Socialna zgodovina družine, Ljubljana, 1998.
- Andrej Studen: Nezakonski otroci, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, Ljubljana 2005.
- Andrej Studen: Stanovati v Ljubljani, Ljubljana, 1995.
- Andrej Studen: Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem, Prispevki za novejšo zgodovino, št. 2, 2005.
- Marta Verginella: Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja, Zgodovinski časopis, 1993, št. 4.
- Janja Žagar: Služkinje v Ljubljani, Traditiones 15, 1986.
- Sabina Žagar Žnidaršič: Ora et labora in molči ženska!, Pregled demografije Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910, Ljubljana, 2000.

Zusammenfassung

SCHAMHAFTIGKEIT ALS BOLLWERK GEGEN DAS „UNREINE“ IN DER GESELLSCHAFT DES 19. JAHRHUNDERTS

Die menschlichen Triebe waren und sind immer noch den Beschränkungen der Gesellschaft unterworfen. Das bürgerliche 19. Jahrhundert hat diesen Beschränkungen und der Kontrolle der Sexualität besonderes Augenmerk gewidmet. Im Allgemeinen war die Sexualmoral des 19. Jahrhunderts sehr puritanisch.

Schamhaftigkeit war jene „Tugend“, jener innere Sinn des Menschen, der dem Einzelnen ermöglichen sollte, die strengen Ansprüche der Moral zu erfüllen. Es war auch jener Sinn, der eine Distanz gegenüber den „verbotenen Gefühlen“ herstellen sollte; eine Schwelle, an der der Mensch Peinlichkeit und Widerwärtigkeit empfinden sollte, an der Schuldgefühle und später Reue auftreten sollten angesichts von sexuellen Wonnen in Gedanken, Worten oder Taten. Die Schamhaftigkeit sollte also die Furcht vor Gott, der Gesellschaft und anderen Autoritäten sicherstellen.

Die Meinung, dass die Schamhaftigkeit eines der bedeutendsten Gefühle für die kulturelle Entwicklung ist, wurde auch von katholischen Moralisten vertreten. Diese sahen in der Schamhaftigkeit vor allem ein Bollwerk der jungfräulichen Reinheit und versuchten sie daher schon während des Erziehungsprozesses im Bewusstsein der Kinder zu verankern.

Visitationsberichte im Tagebuch des Laibacher Bischofs Jeglič schildern die Situation in slowenischen ländlichen Gebieten sehr anschaulich. Während seiner Amtszeit hat Jeglič wiederholt die Pfarren seines Bistums persönlich visitiert. Er war über die vorgefundenen Verhältnisse oft sehr betrübt und dies spornte ihn auch zum Verfassen von lehrhaften und erzieherischen Werken an, mit denen er die jungen Mädchen und Burschen über die Sexualität belehren wollte. Die Lage schien ihm sehr schlecht, denn er nahm auch viele Beichten ab.

Die christlichen Moralisten in Slowenien bedrückte, dass die Schamhaftigkeit unter der Bevölkerung unterschiedlicher Schichten nicht gleichmäßig verbreitet und auch nicht gefordert war. Bischof Jeglič hat zum Beispiel Marianische Kongregationen propagiert, die für die sittliche Erziehung der Mädchen am Land sorgen sollten. Die immer größere Verbreitung der Gegebenheiten der modernen Welt – wie erhöhte Mobilität durch die Eisenbahn, größere Schrifkundigkeit und besserer und leichter Zugang zu Presseerzeugnissen und Literatur – verursachte eine allgemeine Besorgnis über den sittlichen Zustand der ländlichen Bevölkerung.

Die Forderung Schamhaftigkeit einzuimpfen war aufgrund der imaginierten Auswirkungen auf die Menschheit in der christlichen Erziehungsliteratur, in Katechismen, Benimmbüchern und anderswo ständig präsent. Besonders eifrig waren die Moralisten beim Verfassen erzieherischer Schriften im 19. Jahrhundert, wo diese Empfehlungen, Anweisungen und Ratschläge in immer größerem Maß herausgegeben wurden. Die Forderungen der Moralisten haben sich dabei im Grunde nicht verändert. Wenn man Artikel von Slomšek in den *Drobtinice* oder der *Zgodnja danica* und andere Schriften aus der Mitte des 19. Jahrhunderts mit den Büchlein von Anton Jeglič vergleicht, findet man nicht nur bei der Darstellung und Bestimmung des Problems, sondern auch bei den Lösungsansätzen große Ähnlichkeiten.

Eine wichtige Änderung in der öffentlichen Behandlung (oder Nichtbehandlung) der Sexualität in der slowenischen Presse ist mit der Verschärfung der Verhältnisse zwischen den beiden führenden politischen Parteien verbunden. Die Liberalen haben nämlich die sprichwörtliche sittliche Reinheit der katholischen Partei und ihrer Anhänger besonders gern angegriffen.

Schlagwörter: Moral, Sexualität, Schamhaftigkeit, katholische Moral.

Vlatka Filipčić Maligec

Premilim domorodkinjam

Filipčić Maligec Vlatka, višja kustosinja, MHZ – Muzej seljačkih buna, Samci 64, HR - 49255 Gornja Stubica

32-055.2 (497.5)"18"

PREMILIM DOMORODKINJAM

Čas med 1835. in 1848. je eno od ključnih obdobj hrvške zgodovine v katerem nastane niz kulturnih in gospodarskih inštitucij, kar privede do integriranja najvišjih družbenih slojev v hrvaško nacijo. Največji boj je potekal na polju jezika. Ženske kot vzgojiteljice otrok se je štelo za tiste, ki so poklicane, da svoje otroke učijo v narodnem jeziku. Obdobje preporoda na Hrvaškem je tudi čas, ko ženske vstopajo iz hišnega in družinskega kroga v javno sfero. Ženske so postale aktivne sodelavke v društvenem in kulturnem življenju, vse bolj pogosto pa se pojavljajo s svojimi prispevki na področju književnosti, pričnejo tudi nastopati na gledaliških odrih in tam širiti hrvaško besedo, vneto pa sodelujejo tudi pri ostalih stremeljenjih, da bi v deželi zavela razsvetlenski duh in gospodarski napredek. Pri tem pričnejo dobivati čedalje več možnosti za boljše izobrazbo in različne zaposlitve izven svojega doma. V tem obdobju se tudi prvič na Hrvaškem pojavijo različna ženska združenja, ženske pa se vključujejo tudi v posamezna moška društva, predvsem z gospodarskega področja. Čeprav so v tem času ženske slavile kot ponos naroda, je o njih ostalo zelo malo sledi v zgodovinskem spominu.

Ključne besede: Hrvaška, ilirizem, Dragojla Jarnević, vloga žensk v ilirskem gibanju.

Slika pretekle sedanjosti postane tem ostrejša, čim več delov zloženke postavimo na pravo mesto. Če ti deli manjkajo, slika ostaja motna. Tudi takrat, ko gre za tiste slike, ki govorijo o zgodovini žensk – tako posameznice kot skupin. Čeprav slednje ne velja za vsa področja in vse čase enako, pa to za hrvaško zgodovino, ko gre za obdobje preporoda, v veliki meri drži. Ženski obraz preporoda se odkrije, če pogledamo pod površino in če se ne zadovoljimo samo s tiskano besedo ali izjavami

Filipčić Maligec Vlatka, Senior Curator, MHZ – Museum of Peasant Risings, Samci 64, HR - 49255 Gornja Stubica

32-055.2 (497.5)"18"

TO DEAR PATRIOTIC WOMEN

The time between 1835 and 1848 is one of the key periods in the history of Croatia. During that time a range of cultural and economic institutions were founded, which led to the integration of the highest social strata into the Croatian nation. The biggest battle was fought in the field of language. Because they raised children, women were considered as having the duty to teach children the national language. This period of national revival in Croatia was the time when women stepped from the domestic into the public sphere. Women began to engage actively in social and cultural life. They appeared more and more often with literary works, performed in theatre plays, thus spreading the Croatian language, and they participated eagerly in other efforts to spread the spirit of enlightenment and economic progress around the country. In this way they gained more opportunities for better education and various jobs outside the home. This was also the time when numerous women's societies were founded for the first time in Croatia; women also joined a few men's societies, in particular in the sphere of business. Although women were praised as the pride of the nation, very few documentary traces of them have been preserved in the historical memory.

Key words: Croatia, national revival, Dragojla Jarnević, women's societies.

na političnih shodih. Če bi vse ostalo na politični ravni, bi se na Hrvaškem nadaljnjih sto let od preporodnega obdobja govorilo latinsko in nemško. Da bi se nekaj bistvenega spremenilo, so bili očitno potrebni tako valčki s hrvaškimi teksti kot pesmi-ce na pahljačah – kar je danes večinoma utonilo v pozabo. Šele ko so nemške Karoline postale Dragojle in Draginje, Franciske Franjice, Julijane pa Ljubice, se je hrvaškemu jeziku odprla pot v družabno življenje. Mnogim ženskam iz meščanske-

ga, sicer maloštevilnega, vendar vplivnega kroga, je bilo težko učiti svoje otroke hrvaščino. Vendar se je to štelo za eno najvažnejših nalog pripadnic domoljubnega nežnejšega spola in dobra volja ter navdušenje sta jih pri tem spodbujala.¹

Zakaj je preporodno obdobje tako pomembno za hrvaško zgodovino? V času med leti 1835 in 1848 je nastal niz kulturnih in gospodarskih institucij, ki so v končnici privedle do integracije najvišjih družbenih slojev v hrvaški narod. V obdobju preporoda so pripadniki meščanstva, dela duhovščine in plemstva začeli s široko aktivnostjo na polju kulturne prebuje Hrvatov. Preporoditelji so veliko pozornost posvečali spodbujanju književnosti in ustanavljanju narodnih čitalnic, v katerih je bilo mogoče brati knjige in časopise ter prirediti predstave in koncerte. Medtem ko se za začetek preporoda šteje leto 1835, ko so v Zagrebu začele izhajati Gajeve *Novine Horvatzke*, se kot konec šteje leto 1848, ko so že bile ustanovljene vse važnejše ustanove. Kakorkoli, tako v življenju in delovanju ljudi kot v teku časa, pa tudi v razvoju preporodnih idej, je težko postaviti ostro ločnico. Sodelavci in sodelavke preporodnih stremeljenj so delovali tudi v naslednjem obdobju – vse do konca 19. stoletja.

Krasnemu spolu

Ob koncu 18. stoletja se je družabno življenje na Hrvaškem v glavnem še vedno odvijalo v zasebnih prostorih – v družinskih in prijateljskih krogih.² Pri Hrvatih je ples bil sestavni del določenih svečanosti, obredov in posebno svečanih priložnosti. Ni bilo plesa zaradi plesa tj. za zabavo, kakor se je začelo prakticirati na Zahodu in v Italiji, kjer so se plesi začeli razvijati ob gledaliških predstavah. Do srede 18. stoletja v Zagrebu javnih plesov sploh niso prirejali. Šele v začetku 19. stoletja so v Zagrebu začeli odpirati javne objekte s plesnimi dvoranami. Prvo plesno dvorano je zgradil grof Antun Pejačević v svoji hiši na Demetrovi 1. Hišo je kmalu prodal Emilijanu Kulmeru, on pa jo je 1807. prodal velikemu županu zagrebskemu, Madžaru Antalú Amadéu de Várkonyju, ki je prostor od 1797. do izgradnje Stankovičevega gledali-

šča leta 1834 dajal v najem raznim podjetnikom, ki so v njem organizirali nastope potujočih gledaliških skupin. Razen melodram, burk in parodij so v gledališču uprizarjali tudi dela klasikov, ki so bila v glavnem predelana, ter opere. V letih 1832/33 so na oder postavili tudi dve predstavi, prevedeni v kajkavski dialekt (v prevodu D. Rakovca). Amadéo osebno ni sodeloval v gledaliških aktivnostih, vendar se je uvrstil v hrvaško gledališko zgodovino, ker je prostor ostal znan pod njegovim imenom: »Amadeovo kazalište«.³

Prvo javno plesno dvorano je Zagreb leta 1834 dobil v gledališču, ki ga je na Markovem trgu zgradil trgovec Kristofor Stanković. Lastnik je zgradbo dajal v zakup nemškimi in italijanskimi podjetnikom, vendar so tam prav tako izvajali hrvaške predstave.⁴

Najvažnejše mesto javnega zbiranja preporoditeljev je postala dvorana zagrebskega Strelišča. Od ustanovitve dalje je bil cilj društva ne samo »zabava in urjenje na strelišču«, ampak tudi ostale »z zakonom dovoljene zabave«: branje, igra, ples.⁵ Tu so se zbirali vsi uglednejši Zagrebčani, in to brez ozira na poreklo in poklic, pa tudi spol (vpis je bil dovoljen tudi vdovam), ko pa so se 1840. v strelsko društvo včlanili preporodni prvaki Gaj, Demeter, Štoos in Rakovac, se je preporodni duh na strelišču začel krepiti. Strelišče oz. Strelsko društvo je tako postalo, zatem pa dolgo časa tudi ostalo, središče društvenega življenja takratnega Zagreba. *Narodne novine* so na svojih straneh objavljale, kdaj bodo potekale plesne prireditve in pri kom je mogoče dobiti vstopnice. Tako so leta 1840 omenjale štiri »krasne ples« na Strelišču, od katerih je v spominu posebej ostala zabava, ki so jo organizirali »domorodni mladeniči zagrebski«. Na Strelišču se je na plesu »domorodcev« zaplesalo tudi prvo narodno kolo, ki ga je vodila znamenita »domorodkinja« Sidonija Erdödy. Prav na Strelišču je Sidonija prvič izvedla arijo Ljubice v sklopu glasbene zabave, na kateri so izvajali dele iz še nedokončane opere *Ljubezen in zloba*. Od leta 1844 so na Strelišču ob

¹ Emilij Laszowski, *Plesni redovi iz ilirskog vremena. Iz kulturne povijesti Zagreba*, Jutarnji list, 28. 1. 1923.

² Vanda Ladović, »Zagrebačko građansko strelacah društvo ima čast obznaniti ...« (dalje: V. Ladović, *Zagrebačko građansko strelacah društvo*), *Kaj*, 7-8/1974.

³ *Hrvatski biografski leksikon, svezak 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983.*

⁴ *Hrvatski leksikon, Naklada leksikon, Zagreb 1997, 2. zvezek, str. 469; Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Školska knjiga, Zagreb 1980, str. 280.*

⁵ V. Ladović, *Zagrebačko građansko strelacah društvo*, str. 114.

ponedeljkih in sredah vpeljali besede, na katerih so igrali šah, brali poezijo in razpravljali o politiki.

Na programu plesnih prireditev so bili valček, slavonska polka, galop in mazurka, zadržali pa so se tudi nekateri plesi iz 18. stoletja: kvadrilja, poloneza in kotiljon. Dolgo časa so valček zaradi objemljanja plesalcev šteli za nedostojen, zato ga je ponekod cerkev – npr. v Franciji – celo prepovedovala. Kljub temu je bil valček na programu vsake plesne prireditve v Zagrebu v 19. stoletju, dunajski valček pa je začel osvajati plesne dvorane po vsem svetu že od leta 1815. V preporodnem obdobju je potekala živahna bitka proti zapeljivem dunajskem valčku, vendar so bile dame njegove odločne zagovornice. Da bi rešil nastali problem je Juraj Oršić, eden od voditeljev Narodne stranke in dosmrtni častni strelski polkovnik, sprejel salomonsko rešitev: dunajski valček ostane, vendar ob hrvaških verzih.

V plesnih redih, v katere so dame vpisovale, komu so namenile posamezen ples, so bile tiskane priložnostne pesmice, ne ravno v vzvišenem stilu, vendar brez dvoma domoljubne vsebine. Tako so »Domorodni Mladenci Zagrebski« na plesu, ki je potekal 24. februarja 1840 na strelišču, posvetili »krasnemu spolu« naslednjo pesmico:

*»Kako ovde, seke mile
S nami svugdi složne bile,
Sada smeje, sada krotke
Bile uvek domorotke!«*

V približnem prevodu:

*»Kakor tukaj sestre mile
Z nami vedno složne bile
Zdaj prav smeje, zdaj pa krotke
Naj so vedno domorotke!«*

Domorodni mladeniči so tudi naslednje leto v plesnem redu pozivali k »združenju obeh spolov«. ⁶ Preporodne ideje so se širile tudi na narodnih koncertih. Prvi koncert te vrste je potekal v Zagrebu ob kraljevem godu, in to v hrvaškem jeziku, pri tem

Portret Klotilde Drašković. Hrvatska, 19. st., MSB 652.

pa je sodelovalo 12 žensk. ⁷ Podobne glasbene zabave so se prirejele tudi v drugih hrvaških mestih: Đakovu, Karlovcu, Osijeku, Gospiću, Bjelovaru – po vseh teh zabavah je Danica redno objavljala zahvale »premilim domorodkinjam, ki jih ni bilo sram pokazati, koliko cenijo svoj dom in jezik«. ⁸

V gledališki zgradbi, zgrajeni leta 1834, ki je bila v zasebni lasti, so nastopale nemške gledališke skupine. Kljub temu so posamezni nemški podjetniki in najemniki, ki so zaznali duh časa, pristajali na kompromise in uvrščali v nemške predstave hrvaške pesmi, budnice in davorije, ali pa pisali igrokaze, sicer v nemščini, vendar take, ki so bili s svojo tematiko povezani s hrvaško zgodovino. Tako so že leta 1835 uprizorili *Die Magdalenen Grotte bei Ogulin* (Magdalenina jama pri Ogulinu) s kolom in budnico *Horvatov sloga i Zjedinjenje* (bolj znano

⁶ Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreba, Globus, 1985. (dalje: HNP), str. 141.

⁷ Agneza Szabo, O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu 1835.-1848. (dalje: A. Szabo, O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu). Kaj, časopis za književnost, umjetnost i kulturu, 28 (1995), 4/5, str. 109-121; tu str. 111, 118. Njihova imena so: Sidonija Erdödy, grofica Milica Keglević, Adela Keresztury, Eugenija Kriger, Milica Lentulay, Vilhelmina Minsinger, Marija Mossbauer, Vincencija Puc, Rozina Rotter, grofica Dragojla Sermage, Milica Švabelj in Paulina Zrnčić.

⁸ Prav tam, 112.

kot *Još Hrvatska nij' propala*). Ta praksa se je nadaljevala, tako da so nemške predstave s hrvaškimi pevskimi vložki dobile pomen narodnih manifestacij. Zgodovinski datum predstavlja leto 1840, ko je novosadsko *Domorodno teatralno društvo*, ki je v Zagreb prišlo kot *Leteće diletantsko pozorište*, izvedlo Kukuljevićevo »junaško igro« *Juran in Sofija ali Turki pri Sisku*, eno od prvih novejših dramskih del, uprizorjenih v štokavski inačici hrvaščine.⁹ Gledališke predstave so uprizarjali tudi v drugih hrvaških mestih, ki so jih obiskovale potujoče gledališke skupine. Nasploh pa je bilo gledališče tisto, kar so domoljubi z dežele zavidali Zagrebčanom.¹⁰

Prav plesi, gledališke predstave in koncerti so bili priložnosti, ob katerih so se enakopravno zabavali, v določeni meri pa zabavo tudi kreirali, in to tako ženske kot moški.

Ilirskim hčerkam

Ko govorimo o pomenu, ki ga je moška družba dajala vključevanju nežnejšega spola v svoj krog, je potrebno omeniti spis Janka Draškovića *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter* (Beseda ilirskim blagodušnim hčerkam, Zagreb, 1838). Ta spis je bil zelo hitro preveden v češčino, na prevod v hrvaščino, in to v srbski, cirilični izdaji, pa je bilo treba čakati vse do leta 1931.¹¹

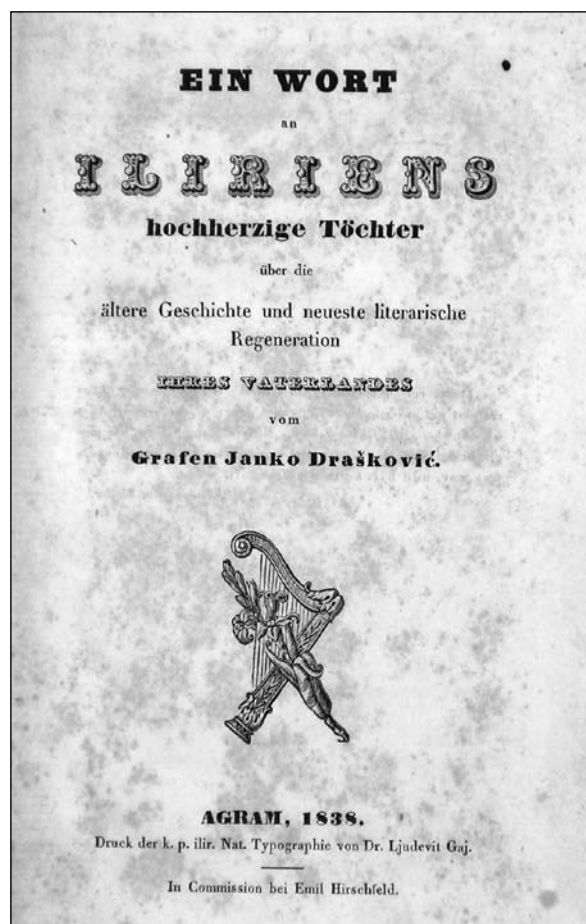
Germanizacijo žensk so Ilirci pojmovali kot izgubo čistosti in nedolžnosti in so hoteli ženske očistiti vseh tujih vplivov, vendar so jih pri tem opraviču naslavljali v nemščini.¹² Janko Drašković, ki je bil eden od redkih pripadnikov visokega hrvaškega plemstva, ki se je pridružil preporodnim stremljenjem, je bil glede tega precej kritičen. Menil je, da se stopnja omikanosti nekega naroda najbolje presoja na podlagi tega, koliko le-ta spoštuje svoj jezik in svoje ženske. Naklonjenost žensk pa

⁹ Nikola Batušić, *Ilirski pokret i kazalište; v: Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta (dalje HNP). Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreba, Globus, 1985; str. 107-110.*

¹⁰ »Taušinski ... peljal nas je v gledališče. Zagrebčanom zavidam samo gledališče. To je edina zabava, v kateri želim uživati.« Dragojla Jarnević, *Dnevnik (dalje: DDJ)*. Karlovac, Matica hrvatska, 2000; str. 63.

¹¹ Antun Barac, *Ilirski pokret*, Beograd, 1931.

¹² Hays, Meghan, »Valjane majke i blage kćeri«, *Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća, Otium*, 4/1-2, 1996.

Janko Drašković: *Ein Wort an Iliriens hochherzige Töchter*. Zagreb, 1838. Kajkaviana, RKC 43a.

je štel za najmočnejši spodbujevalnik vsega človeškega delovanja. Krivca za neljubo dejstvo, da ženske na Hrvaškem ne negujejo narodnega jezika, je videl v moških. Ti so uporabljali latinski jezik, ki je bil ženskam nedostopen, tako da je narodni jezik bil prepuščen samo navadnemu ljudstvu. Te Draškovićeve ugotovitve pa je vendarle potrebno dopolniti z dejstvom, da Tkalac¹³ v svojih *Spominih* navaja, da na Hrvaškem (kot tudi na Ogrskem in Poljskem) latinščino govorijo in pišejo vsi izobraženci; ne samo moški, ampak tudi mnoge ženske. Pri tem je Tkalac izpostavil, da so si v 16. in 17. stoletju ženske dopisovale v hrvaščini, da pa so v 18. stoletju mnoge matere govorile latinščino enako

¹³ Imbro Ignjatijević Tkalac (1824-1912), publicist. Od leta 1848 do 1861 tajnik Trgovsko-obrtne zbornice. Prizadeval si je za ekonomski in kulturni preporod Hrvatov, bil pristaš vseslovanske ideje. Pobudnik ustanovitve dnevnika *Ost und West na Dunaju*. Napisal je *Spomine iz mladosti na Hrvaškem*. Hrvatski leksikon, Naklada leksikon, Zagreb, 1997, zvezek II., str. 569.

Mužje ilirske dobe (1835-1850). Kajkaviana.

dobro kot očetje.¹⁴ Kakorkoli, Drašković je zaključil, da uspeh preporodnega gibanja ne bo umanjkal, če ga bodo le podprle ženske. Ženske je zato laiskavo pozval, naj podprejo narodno stvar.¹⁵ Tudi iz zaključnega dela Draškovičevega spisa, v katerem je govoril o novem pravopisu – gajici in potrebi po razvoju enotnega knjižnega jezika –, je jasno, da žensk ni dojemal kot povsem neizobražene.¹⁶

Četudi je pretirana ocena Josipa Horvata, da so ženske po izidu Draškovičeve brošure postale najaktivnejše pobudnice narodnega preporoda, je v njej vendarle tudi precej resnice.¹⁷ Ivan Kukuljević pravi: »Po tisti poslanici naslovljeni na ilirske hčerke, sta se čudežno spremenila značaj in narava naših osveščenih žena: tiste, ki so bile že napol ponemčene, so se začele učiti in govoriti hrvaščino, sprejele narodno nošnjo, pričele brati hrvaške časopise in

knjige, peti hrvaške pesmi tako javno kot doma ter si dopisovati v hrvaščini. Nekateri pa so celo s svojim prispevkom obogatili hrvaško književnost.«¹⁸

Zagrebski škof in prvi nadškof Juraj Haulik je ženske prav tako štel za bistveni del družbe. To je razvidno iz njegovega karitativnega dela. Podpiral je ne samo sklad za dekleta iz Krajine, ki so se želele omožiti, in sklad za revne vdove svoje nadškofije, ampak tudi sklad, iz katerega se je nagrajevalo mladino obeh spolov za marljivo obiskovanje šole in verouka.¹⁹ Nadškof je finančno podprl tudi edino zasebno dekliško šolo v Zagrebu, v Zagreb pa je pripeljal tudi sestre usmiljenke, da bi povzdignile raven osnovnega šolstva.²⁰

¹⁴ Imbro Ignjatijević-Tkalac, *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj*. Beograd, Zadruga štamparskih radnika »Rodoljub«, 1925-1926, Srpska književna zadruga; str. 187.

¹⁵ Janko Drašković: »Riječ plemenitim kćerima Ilirije« v: Barac, Antun: *Ilirski pokret*, Beograd 1931, 103-105.

¹⁶ Prav tam, 133-139.

¹⁷ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, knj. 1, Zagreb, 1990, str. 42.

¹⁸ Prav tam, str. 53.

¹⁹ *Geslo Juraj Haulik v: Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*. Zagreb, »August Cesarec«, 1990, posebna izdanja (Pretisak izd. iz 1925. god.).

²⁰ Agneza Szabo, *Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik i hrvatski narodni preporod (1835-1848)*, Kaj, 4-5/1994, str. 32, 35.

Domorodkinje je s svojim programskim tekstom, ki ga je za *Danico* priredil Vjekoslav Babukić,²¹ nagovoril tudi češki baron Dragutin Villania.

Žene ilirske dobe: Kako so Karoline postale Dragojle

Ko govorimo o preporodnem obdobju je težko obravnavati delovanje žensk kot skupine. Posamezne usode nam podajajo sliko o položaju in življenju žensk te dobe. Tiste redke, ki jih poznamo, so nam dragocen vir podatkov.

Znana grafika z naslovom *Moški ilirske dobe*, ki se najpogosteje uporablja kot ilustracija tekstov o Hrvaškem narodnem preporodu, je primer skritih ženskih obrazov. Na njej namreč med petdesetimi moškimi zasledimo tudi dve ženski Dragojlo Jarnević in Sidonijo Rubido. Ti dve dami, ki izvirata iz različnih okolij (prva iz meščanskega, druga iz plemiškega), v svojem življenju, razen domoljubnega entuziazma, nista imeli dosti stičnih točk. Celó v tem pogledu je njuna usoda bistveno drugačna: medtem ko je Dragojla ostala vztrajna v svojih stremljenjih vse do svoje smrti, se je Sidonija umaknila iz javnega življenja in posvetila izključno družini in sinu, ki pa ni delil njenih mladostnih idealov.

Jarnevićeva se je rodila 1812. v karlovški trgovski družini kot Karolina, umrla pa je leta 1875 kot Dragojla. Čeprav je delovala kot učiteljica in kot taka vodila zasebno šolo v Karlovcu, je javnosti znana predvsem kot pisateljica. Aktivno je sodelovala v ilirskem preporodu, posebno po srečanju z Ivanom Trnskim²² v avstrijskem Gradcu leta 1839. Pomenljivo je, da so v literaturi največkrat citirani prav odlomki, ki govorijo o srečanjih s Trnskim in ki poudarjajo njegov odločujoči vpliv na njeno ustvarjanje. Trnski pa je pustil globoko sled tudi v njenem zasebnem življenju. Jarnevićeva je pisala pesmi in novele, že 1843. pa je v samozaložbi izdala zbirko novel *Domorodne poviesti*, ki je bila hitro razprodana.²³ Objavljala je tudi v *Danici*, *Kolu* in

Dragojla Jarnević. Detajl grafike *Možje ilirske dobe*.

Nevenu, kasneje pa tudi v drugih listih. Ona je prav tako tudi redek, če ne celo edini primer delovanja ženske v tem času in prostoru na gospodarskem področju. Njeno življenje, v katerega dobimo vpogled prek njenega dnevnika, ki ga je začela pisati v svojem enaindvajsetem letu, je nenavadno zanimivo pričevanje o položaju samostojne ženske v prvi polovici 19. stoletja.²⁴

Dragojlin dnevnik je brutalno iskren. Od začetnih retrospektivnih strani, ko izraža olajšanje

²¹ A. Szabo, *O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu*, str. 113, 119.

²² Ivan Trnski (1819–1910), književnik, častnik, prvi veliki župan bjelovarsko-križevske županije. V dobi ilirizma je bil slavljén kot največji ilirski pesnik. Hrvatski leksikon, Naklada leksikon, Zagreb 1997, str. 585.

²³ HNP, str. 56; Dragojla Jarnević, *Život jedne žene* - odabrane strane dnevnika (prir. Stanko Dvoržak). Zagreb, Znanje,

1958; str. 6–11.

²⁴ *Literatura o Dragojli Jarnević je obširna. Tu navajam samo nekatera od uporabljenih del: Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas (pribrao i uredio Antun Cuvaj). 2. ispravljeno i popunjeno izdanje, Zagreb, Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1910-1913; Divna Zečević, Dragojla Jarnević. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, 1985; I. Brlić-Mažuranić, A. Milčinović, Z. Marković, Izabrana djela. Zagreb, Matica hrvatska, Zora, 1968 v zbirki Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 73; HNP; Dragojla Jarnević, *Život jedne žene*; Ivan Trnski, *Vjekopis Dragojle Jarnevićeve*. Vienac 14 od 3. 4. 1875.*

zaradi smrti nečaka,²⁵ do opisa prve spolne izkušnje v svojem štiridesetem letu, ki jo je imela s precej mlajšim moškim: »No, resnično, iskreno moram priznati, da sem pričakovala več prijetnega občutka pri tem opravilu, kakor sem ga v resnici občutila.«²⁶ Iskrena je ostala tudi v kasnejših zapisih, ko govori o svoji zvezi z dvakrat mlajšim kmečkim fantom Mikom, katerega je finančno podpirala: »Njegovo ljubezen bi morala kupovati z novci, ampak me je zelo sram«²⁷ ... ali pa v bolj vedrem razpoloženju: »Jaz se vsemu temu smejem, ker imam magnet, ki fanta privlači, to pa je denar.«²⁸

Jarnevičeva je otroštvo preživela v Karlovcu. Oče, trgovec z železnino, je umrl, ko ji je bilo sedem let in je zapustil vdovo s šestimi otroki. Trgovina do takrat ni bila materino delo, skrb za otroke in vinograd pa je delila z dvema služkinjama. Zato je očetova smrt v življenje družine prinesla stalno finančno negotovost. Prva sestra se je omožila pri osemnajstih letih. Mesto Karlovac je sicer imelo pravico do skrbništva nad mladoletnimi otroki, ki so ostali brez očeta, vendar jo je prepustilo materi in zetu. Deklice so hodile v šolo, v ročnih delih pa jih je poučevala učiteljica z Dunaja. Dragojla je prenehala s šolanjem pri trinajstih letih. Starejša sestra je dobila najboljšo izobrazbo: razen različnega ročnega dela se je učila tudi kuhati in igrati klavir pri neki Francozinji. Ostale sestre so se morale teh veščin učiti od nje.

Dragojla je starejši sestri pomagala pri čuvanju otrok, zgodaj pa je že prispevala v družinski proračun s šivanjem. Snubce je vse po vrsti zavračala. Bila je slabega zdravja in ker zdravniki niso mogli odkriti vzroka za njeno bolehanje, so ji predlagali pot v tujino.²⁹ V Gradcu, kjer se je učila krojenja, je prvič prišla v stik z narodnim prepородom in prvič si je zaželela naučiti se svojega jezika.³⁰ Kljub temu pa je bil eden od njenih razlogov za odhod v tujino njeno stališče, da ženske nimajo do domovine nobene dolžnosti: »Me ženske smo samo sredstvo, da rojevamo in vzgajamo vrle sinove, sicer

pa ji (domovini, op. a.) ne moremo biti prav zelo koristne.«

Odhod Jarnevičeve v Gradec in Trst je omogočil njej, in tako tudi nam, neposreden vpogled v življenje takratnih žensk v različnih okoljih. Na poti v Trst je spoznala grofa Carzoninija, ki ji je napisal priporočilno pismo. Čeprav ji ni bilo ravno všeč, da jo na osnovi tega priporočila, štejejo za njegovo ljubico, pa ji je ta položaj vendarle prinesel privilegirano izhodišče pri iskanju službe. Možnosti za zaposlitev ženske iz srednjega sloja niso bile mnogoštevilne: lahko je delala v zavodu za majhne otroke, kot družabnica starejših gospa ali kot guvernanta – vzgojiteljica. Delo guvernante, čeprav namenjeno ženskam iz srednjih slojev, je bilo nagrajeno le neznatno več kot delo sobarice. Tako je sobarica zaslužila 5, vzgojiteljica pa 6 do 7 forintov mesečno. Kljub temu pa so imele vzgojiteljice občasno priložnost, da se lahko družijo z višjimi sloji. V zgodnjem 19. stoletju je guvernanta, ob tovarniški delavki v zahodni Evropi, postala simbol samostojnih, zaposlenih žensk. Ta služba je bila v glavnem, kot smo že omenili, slabo plačana, toda ženskam iz srednjega sloja je predstavljala edino alternativo službi šivilje. Poleg tega je bila služba guvernante privlačna tudi zato, ker je bila internacionalne narave.³¹

Težko je priti do točnih podatkov o tem, na kakšne načine vse so ženske v tej dobi služile denar. Medtem ko je v kmečkih gospodinjstvih ženska imela veliko vlogo pri opravljanju najrazličnejših del, je v mestu njena vloga v glavnem bila upravljanje z moževimi prihodki in vodenje gospodinjstva. Kljub temu pa ni ravno majhno število žensk, ki so hotele same zagotavljati svojo eksistenco ali pa prispevati v družinski proračun. V statističnih popisih pri navajanju poklicev v 19. stoletju niso vzete v ozir aktivnosti, s katerimi so ženske služile denar ali živila: organiziranje prenočišč, čuvanje otrok, šivanje, nekatere oblike hišne dejavnosti, pomoč moškim pri izvajanju obrti, kjer so bili oni nosilci, zbiranje klasja po žetvi, pranje perila za druge, opravljanje posla gospodinje oz. hišne pomočnice ...

Razlike v razumevanju tega, kar je za žensko dovoljeno oz. nedovoljeno, so obstajale že med

²⁵ »V tem času pa je umrl prvorojenec moje sestre in jaz sem si oddahnila vsaj za kak mesec, saj je bil že drugi na poti, ki je nekega spomladanskega dne tudi srečno prispel.« DDJ, str. 10.

²⁶ DDJ, 459.

²⁷ DDJ, 514.

²⁸ DDJ, 558.

²⁹ DDJ, 11–14.

³⁰ DDJ, 115–126.

³¹ Gizela Bek, *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*, Clio, Beograd, 2005, 168.

DOMORODNE
P O V I E S T I
OD
DRAGOILE JARNEVIČEVE.

KNJIGA PÈRVA.

Sadèržaj:

Oba Priatelja.

Žèrtve iz ljubavi i viernosti za domovinu.

Povodkinje pod gradom Oslom.

U KARLOVCU.

1 8 4 3.

Dragoila Jarnević: Domorodne poviesti. Karlovac 1843. Kajkaviana R.K.A. 87.

Gradcem in Trstom, ki niti nista tako daleč naražen. V Trstu se poštenim ženskam ni spodobilo, da bi same hodile po mestu, medtem ko je to bilo v Gradcu povsem običajno.³²

Iz dnevnika Jarnevićeve izvemo, da je obžalovala, ker ni bila moški, saj je menila, da ženskam ni treba dati volilne pravice.³³

Njen dnevnik poleg intimnih avtobiografskih zapisov vsebuje tudi nedvomno dragocen vpogled v vsakdanje življenje preporodnega obdobja. Pri tem ne govori samo o svojem življenju, temveč tudi o svoji materi in sestrah, navedena pa so tudi zanimiva opažanja o nekaterih sodobnikih – med drugim o Mažuraniću, Gaju, Vrazu, Kušlanu, posebej pa o Ivanu Trnskem.³⁴

Jarnevićeva je ena redkih žensk na teh prostorih, ki je s svojim življenjem in delom pokazala, da ženska ni samo okras moškega doma, ampak samostojna oseba, ki misli s svojo glavo in sprejema lastne odločitve, tako pravilne kot napačne.

Sidonija Erdödy,³⁵ prva hrvaška koncertna pevka in operna primadona, je s svojimi javnimi nastopi neizmerno veliko prispevala k nacionalni prebudi Hrvatov. Na koncertu na zagrebškem strelišču je marca 1833, ko ji je bilo štirinajst let, prvič javno zapela budnico *Još Hrvatska ni propala*, sodelovala pa je tudi na številnih drugih narodnozavednih prireditvah. Sidonija je pripadala revni veji mogočne aristokratske družine. Ker so njeni družinski člani poznali družino Ljudevita Gaja in cenili njegovo mater Julijano, je Gaju ni bilo težko pridobiti za svoje ideje. Ko je ona kot grofica pela budnico, nasprotniki niso mogli reagirati proti pevki in tudi, vsaj v prvem trenutku, ne zoper pesem. V aprilu leta 1838 je grofica Erdödy dala idejo, da v Zagrebu organizirajo velik koncert v korist prebivalcev Pešte, ki jih je prizadela poplava. Na koncertu so se ji pridružile Milica Keglević, Vilhelmina Misinger in Dragojla Sermage. Prva je zapela vlogo Ljubice v operi *Ljubezen in zloba*

Sidonija Rubido Erdödy. Detajl grafike Možje ilirske dobe.

Vatroslava Lisinskega, ki jo je – če ne štejemo prazizvedbo – zapela še šestkrat, tudi oktobra 1847, ko je bilo delo izvedeno v čast proglativte hrvaščine za uradni jezik. Bila je slavljena kot ponos naroda. Ko se je Gaju leta 1845 rodil sin Velimir, mu je bila Sidonija Erdödy botra (boter je bil Ambroz Vraniczany³⁶). Sidonija Erdödy se je po letu 1847 umaknila iz javnega življenja in se posvetila izključno sinu in možu.³⁷

Javnosti manj znano, vendar ne manj pomembno mesto vsekakor pripada Josipi Vancaš, rojeni Andrasy (1821–1910). Po zgodnji smrti staršev je odraščala v hiši strica, zagrebškega kanonika Mihajla Mihića. Izobrazbo je pridobila medtem, ko je poslušala stričeva predavanja v plemiškem konviktu. Josipa se je omožila z dr. Aleksom Vancašem, ki ga je spoznala, ko ji je bilo šestnajst

³² DDJ, izvlečki, 71.

³³ Dragojla Jarnević, *Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika (prir. Stanko Dvoržak)*. Zagreb, Znanje, 1958, npr. 214, 217, 226–228.

³⁴ HNP, str. 56.

³⁵ *Hči Karla Erdödyja in Henriette Harbuval et Chamare. Rojena v Zagrebu 7. 2. 1819, umrla 17. 2. 1884 v Gornji Rijeki pri Kalniku.*

³⁶ Ambroz Vraniczany (1810–1870), podjetnik, politik in veletrgovac v Karlovcu. Načelnik finančnega oddelka hrvaške vlade (1848–50). Predsednik Matice ilirske (1851–58). Leta 1862 imenovan za barona.

³⁷ Lovro Županović v: Nadica Jagarčec, Sidonija Rubido Erdödy (1819–1884). Prilog obilježavanju 150. godišnjice prve hrvatske opere "Ljubav i zloba" Vatroslava Lisinskog. Kumrovec, Muzej Staro selo, 1996, str. 5–7; HNP, str. 246; Marija Jambrišakova, *Znamenite žene iz priče i poviesti*, Zagreb, 1887. 52–60; Josip Horvat, *Ljudevit Gaj - njegov život, njegovo doba (dalje: J. Horvat, Ljudevit Gaj)*. Zagreb, Liber, 1975, str. 105, 222.

let. Bila je njegova druga žena. Vancaš pa v ženi ni želel imeti samo okrasek, ampak je v njej videl tudi partnerja pri svojih stremljenjih. Prvi javni ples, na katerega je Vancaš odpeljal svojo ženo, je bil na domoljubnem strelišču. Vse do pozne starosti je Josipina hranila trakce s tega prvega plesa, na katerih so bili napisi – narodna gesla: »Na spomen krasnom spolu – Jasnim zvezdam u tom kolu – Koj mladića Slogu pravi – Da svet lepi s nim proslavi« in: »Ljubav roda, lepog spola – Vodja ovoga je kola – Al bez Sloge kolo svako – Ide slabo, naopako«.

Salon Josipe Vancaš je sčasoma zaslovel kot intimno mesto za prijateljsko druženje ilircev. Tu so se zbrali prvi prispevki za *Matico Ilirsko*, tu se je tudi porodila ideja za njeno osnovanje. Vancaševi so pod svoje okrilje vzeli tudi Babukića³⁸ in Vraza.³⁹ Josip Vraniczany - Dobrinović⁴⁰ je Josipi Vancaš nadel ime »Mamica Ilircev«, v njej pa je videl klasičen tip ženske, varuhinje ognjišča, ki se posveča napredku roda in doma. Kot »ljubljeno svojo mamico« jo naslavlja tudi Stanko Vraz, Preradović pa ji pravi »zemeljski angel« in »gospa mamica«. Vancaševa je tudi skrbela za bolnega Lisinskega, njeni hčerki, Otiliji Vancaš, pa je Lisinski posvetil svojo kvadriljo *Ljubica*. Lisinski, ki je začel bolehati v času študija v Pragi, kjer je živel v pomanjkanju, je po vrnitvi v Zagreb zaman iskal stalno zaposlitev. Bil je najbolj tragična osebnost hrvaške glasbe in je pozabljen umrl v bedi.⁴¹

Življenje Josipine Vancaš je bilo zaznamovano z osebnimi tragedijami. Prva je družino prizadela smrt štiriletnega sina Jurice, ki je umrl za škrlatinko. Hči Otilija je umrla v enaindvajsetem letu, kmalu za tem je umrl še njen mož, za njim pa še hčerkica Lilly v drugem letu starosti. Vse te tragedije Vancaševe niso onemogočile, pač pa so jo spodbujale, da svojo energijo usmeri v podpo-

ro preporoditeljem.⁴² Vancaševa je tako pomagala tudi Mirku Bogoviću⁴³ in Ivanu Filipoviću, ko sta se znašla v zaporu. Na svojem posestvu v Kostelu je imela kuhinjo za starce. Ukvarjala se je tudi z rejo perutnine in je po nekaterih podatkih celo vzgojila novo vrsto kokoši.

Dragojla Jarnević je o srečanju z njo zapisala: »Lepo govori hrvaščino in nisem se je mogla naposlušati. Današnji dan mi je bil vreden toliko kot drugih trideset in zadovoljna bom šla v posteljo, prepričana, da sem govorila z žensko redke vrednosti.« Jarnevićeva pa je bila znana po tem, da pohval ni ravno trosila naokrog.⁴⁴

Preporod pa so, na svoj način, zaznamovale tudi ženske iz družine Gaj – Ljudevitova mati, sestra, nečakinja, žena in hči. Najvažnejša je bila vloga njegove matere. Julijana Gaj, rojena Schmidt, je imela, poleg Ljudevita, ki je bil najmlajši in mamin ljubljenelec, še šest otrok. Pisala je v narodnem jeziku in v narodnem duhu in je tako imela znaten vpliv na oblikovanje Ljudevitove osebnosti, o čemer tudi sam piše v svoji nedokončani avtobiografiji. Bila je njegov prvi pristaš in je do konca življenja podpirala njegove ideje. Klicali so jo tudi Ljuboslava. V kasnejših letih je živela z najmlajšim sinom in je bila v hiši ona, ne pa Ljudevit, središče občudovanja in spoštovanja. Ko je umrla, so njen spomin s tiskanimi priložnostnimi spisi počastili Ivan Mažuranić, Pavao Štoos in »zagrebska duhovna mladina«.⁴⁵

Ljudevit Gaj se je leta 1842 oženil s Paulino Krizmanić, ko je imel 32, ona pa 26 let. Paulina in njena sestra Dragojla (poročena Štajdacher),⁴⁶ sta rasli v domu bistriškega župnika in opata Ivana

³⁸ Vjekoslav Babukić (1812–1875), jezikoslovec in prevajalec, prvi tajnik Matice ilirske in prvi profesor hrvaškega jezika na zagrebški Kraljevski akademiji. Hrvatski leksikon, I. svezak, Naklada leksikon, Zagreb 1996.

³⁹ Stanko Vraz (1810–1851), po poreklu Slovenec, se je rodil pod imenom Jakob Frass. Književnik in prevajalec, tajnik Matice ilirske. Hrvatski leksikon, svezak II., str. 667.

⁴⁰ Odvetnik, pesnik, poslanec v cesarskem svetu. Antonija Kassowitz-Cvijić, Josipa Vancaš, ki so jo klicali »Majčica Ilira«. Hrvatsko kolo, knjiga X, Zagreb 1929. (dalje: A. Kassowitz-Cvijić, Josipa Vancaš), str. 50.

⁴¹ Vatroslav Lisinski (1819–1854), s pravim imenom Ignac Fuchs, po očetu slovenskega porekla. Skladatelj. Glasbeno se je izobraževal v Pragi.

⁴² A. Kassowitz-Cvijić, Josipa Vancaš.

⁴³ Mirko Bogović (1816–1893), književnik. Bil je urednik *Nevena* in je bil tudi obsojen zaradi objave *Domorodne utjehe* Ivana Filipovića. Pripadal je skupini mlajših ilircev. Je eden od tvorcev hrvaške zgodovinske novele. Enciklopedija leksikografskog zavoda, I. zv., »Bogović«, str. 428.

⁴⁴ A. Kassowitz-Cvijić, Josipa Vancaš; HNP, str. 179, 253, 377; Jarnević: 1958., 231, Na drugem mestu za njo pravi: »Ta ženska je tako mila in prijetna, da se ne bi nikoli zasitila pogovarjati se z njo«, DDJ, 612.

⁴⁵ HNP, str. 221, 222, 361; J. Horvat, Ljudevit Gaj, str. 10-16 (»Gaj je v svoji prvi izdaji kreacija mame Julijane Gaj«), 24, 151, 152, 160.

⁴⁶ J. Horvat, Ljudevit Gaj, str. 194. Vjekoslav Stauduar (Štajduar, Štaruduar), županski sodnik, bil je lastnik majhnega posestva Omilje pri Zelini, ki je bilo zbirališče ilircev.

Krizmanića ter sta bistveno pripomogli k temu, da je Krizmanićev dom postal središče narodnega življenja in shajališče najznamenitejših ljudi tega časa.⁴⁷ Njun oče je bil opatov mlajši brat Stjepan, častnik, krajinski kapetan, mati pa je bila neznane-ga porekla, verjetno Romunka iz Erdelja. Pri opatu sta živeli od leta 1829, ko jima je umrla mati, oče pa jima je umrl že desetletje prej. Na podlagi ohranjenih pisem je mogoče sklepati, da njuna izobrazba ni bila ravno vrhunska, še tista, katere sta bili deležni, pa je bila v nemščini. Bili sta podeželski gospodični brez dote. Paulini sta, kot je videti, razen Gaja dvorila tudi Rakovac⁴⁸ in Vraz.⁴⁹ Krog njenih interesov ni bil ravno širok. Njena edina literatura so bili takrat moderni zabavni romani v nemškem prevodu. Vendar sta bila tako njena nemščina kot pravopis njenih pisem v nemščini izrazito slaba. Niti zdaleč ni dosegala intelektualnih sposobnosti Gajeve matere, kljub temu, da jo je Gaj že od prvih dni zakona klical »*mamica*«. Sodobniki so si jo zapomnili kot lepotico nekoliko nenavadnega tipa: za glavo je bila višja od Gaja, z nekoliko neobičajnimi, vzhodnjaškimi potezami obraza, ki jih je morda podedovala od matere.⁵⁰ Takoj po zaroki, ki so jo dokaj dolgo pričakovali, je Ljudevit začel Paulino uvajati v družbo. Ko je bilo leta 1842 ustanovljeno *Društvo Domorodkinj*,⁵¹ je bila ona ena od prvih članic. Pod vtisom poročnega razpoloženja je Gaj sanjal o tem, da bi kupil stari grad v Krapini in je v tej smeri tudi podpisal nekaj pogodb. Med Gajevimi prijatelji pa Paulina ni nikoli dosegla tistega položaja, ki ga je prej zavzemala njegova mati Julijana. Tako npr. Vraz, ko piše o Gajevi zaroki in nekem denarju, ki ga je Gaj dobil, nekoliko cinično ugotavlja: »*On si v resnici za ta denar ne bo mogel kupiti štalice za svojo kravico.*« Ljudje so jo obdržali v spominu kot ponosno, oholo in nedostopno. Zato so s toliko večjim užitkom takrat, ko je bil razglašen stečaj Gajevih, prepevali pod njunim

oknom: »*Ni kraljica, ni banica, nek gajica, prosta novinarica ...*«⁵²

Še ena ženska te dobe se pojavlja v hrvaški književnosti. Jagoda (Marija, Agata) Brlić, poročena Amruš, se je rodila v Brodu na Savi leta 1824, umrla pa v Zagrebu 15. aprila 1897. V Brodu je obiskovala t. i. trivialno in glavno šolo, zatem pa Državno dekliško šolo. Ko ji je bilo štiriindvajset let se je omožila z zdravnikom Ivanom Amrušem. Od leta 1861 je njena družina živela v Zagrebu, njen dom pa je postal prostor, kjer so se zbirali znani hrvaški pisatelji. Tudi sama je pisateljevala – njena prva pesem je bila objavljena v *Kolu* leta 1842, objavljala pa je tudi v *Danici*, *Zori dalmatinski* in *Vijencu*.⁵³ Morda njen stil ni bil vedno na najvišjem nivoju (kakor to tudi ni bil stil Dragojle Jarnević), vendar so bila sporočila, ki jih je v njenih pesmih razbrati, tako jasna kot tudi zanimiva:

*Proklet on, proklet on,
proklet bio madjaron,
nek ga sunce neogrije,
nek mu polja tuča bije,
nek mu briga nuz bok stoji.
prokletstvo nek ga osvoji.*

*Proklet bio, kud hodio,
nesrećom se on srodio,
svako zlo uz njega bilo,
lice mu se ocrnilo,
za strašilo cielog svieta,
kao izrod nek se skita,
u kući mu mir nebudi,
i sa djecom nek se stidi.*

*Samo poštenje i sloga
uništiti će prokletoga,
magjarona, prava vraga.
Otić će bez traga!*

*To je žalost i sramota,
al ih vlada zato mota.
Sve na veliko se diže,
zato mora muž da gmiže.
Žena troši žalibože,
više nego muž dat može.*

⁴⁷ Antun Cuvaj, *Ilirski pokret u ubavom našem Zagorju*, *Jutarnji list*, 3. veljače 1925.

⁴⁸ Dragutin Rakovac, *eden od glavnih sodelavcev in urednikov Gajevih listov*. HNP, str. 245.

⁴⁹ J. Horvat, *Ljudevit Gaj*, str. 152.

⁵⁰ *Prav tam*, str. 194.

⁵¹ *S polnim nazivom »Domorodno gospojinsko društvo za odgoj sitne djece u narodnom jeziku i domorodnom duhu«. Ustanovile so ga Ivana Čačković, Dragojla Štauduar, roj. Krizmanić in Paulina Krizmanić. Do konca 1842. je k društvu pristopilo še 22 članic. Društvo ni bilo formalno konstituirano in potrjeno.*

⁵² J. Horvat, *Ljudevit Gaj*, str. 195, 196, 314, 315; *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije*, str. 26, 42.

⁵³ *Hrvatski biografski leksikon*, 2. zvezek, Zagreb 1998 (Brlić Jagoda, str. 342).

*da bi jednostavnost bila,
Nebi harala ta sila!*

V zadnjih štirih, zgoraj navedenih kiticah te pesmi je pesnica za precej pogost pojav madžaronstva odkrito obtožila žensko pohlepnost. Slednja naj bi povzročila stisko družinskih moč, ki so, zato da bi pridobili dovolj sredstev za zadovoljevanje potreb svojih boljših polovic, morali zatajevati nacionalni čut in paktirati s sovragi. Ko bi hrvaške ženske bile bolj enostavne in manj zahtevne, potem tudi madžaronska sila ne bi »harala«; tako vsaj meni pesnica.

Ob koncu te pahljače vidnih hrvaških žensk preporodne dobe je vsekakor treba omeniti še eno gospo, ki se je izkazala na področju gospodarstva. Jelisava Bertić, poročena Prasnički,⁵⁴ je ostala v spominu kot podpornica razsvetljevanja ljudstva in morda tudi prva avtorica strokovnih razprav z gospodarskega področja. Svoje precejšnje imetje je uporabila za dvig gospodarske ozaveščenosti ljudstva. V ta namen je tudi potovala po Evropi. Od leta 1853 je sodelovala s časopisom *Gospodarske novine*. Lahko jo tudi štejemo za utemeljiteljico Društva sv. Jeronima. V Bernu je 1867. sodelovala kot delegatka Hrvaško-slovenskega gospodarskega društva.⁵⁵ Posebej se je izkazala tudi leta 1862 z akcijo za pomoč tistim, ki so utrpeli posledice vstaje v Hercegovini in Črni gori.⁵⁶ Ob tem naj samo še omenimo, da se je z gospodarskimi vprašanji ukvarjala tudi Juliana Fodrocy, članica Hrvaško-slavonskega gospodarskega društva.⁵⁷

Zaključek

Različni so načini, na katere so se ženske vključevale v preporodna stremjenja. Najbolj znana in najbolj raziskana oblika aktivnosti je pisanje oz. pisateljstvo. Kljub temu da število žensk, ki so

objavljale svoja dela, ni veliko, so nekatere od njih s svojim delovanjem pritegnile precejšnjo pozornost. V prvi vrsti so to bile Dragojla Jarnević, Anka Vidović in Amalija Brlić, niz drugih pa je tudi prispeval manjše stvaritve. Hrvaška beseda, ki je prihajala z odra, je dosegla mnoge, posebej takrat, ko je prihajala iz ženskih ust. Uspehi žensk, četudi ne vedno veliki, se lahko štejejo za toliko večje, ker je izobrazba, ki je bila ženskam dostopna, bila več kot skromna. Ženska je tudi v gospodarstvu z različnimi poklici presegala okvire svojega doma. V obdobju preporoda se pojavljajo prva ženska združenja, ženske pa sodelujejo tudi pri ustanavljanju in delu različnih društev. V svojem vsakodnevnem življenju so ženske imele priložnost podpirati preporod z vzgojo otrok v narodnem jeziku, odpiranjem svojih salonov »domorodcem« oz. »preporoditeljcem«, s tem da so pomagale možem pri njihovem manifestativnem oblačenju v narodni kroj⁵⁸ in pri številnih drugih aktivnostih.

Preporod je imel nedvomno tudi ženski obraz. Na nas je, da pokažemo, kdo so bile tiste, ki se jih je slavilo in oboževalo kot nosilke nove sreče hrvaškega naroda.⁵⁹

Prevedel:
Dragan Matić

Viri

- Janko Drašković: "Riječ plemenitim kćerima Ilirije" v: Barac, Antun: Ilirski pokret, Beograd 1931.
- Imbro Ignjatijević-Tkalac, Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj. Beograd, Zadruga štamparskih radnika »Rodoljub«, 1925-1926, Srpska književna zadruga.
- Dragojla Jarnević, Dnevnik (priredila Irena Lukšić). Karlovac, Matica hrvatska, 2000.
- Dragojla Jarnević, Život jedne žene. Odabrane strane dnevnika (prir. Stanko Dvoržak). Zagreb, Znanje, 1958.

⁵⁴ *Bila je hči upokojenega nadporočnika Josipa (Jakoba Josipa), lastnika posestva Bertićevo pri Orehovici, in Regine Gregoroczy (Gregurevački), ter sestra Vatroslava (Ignaca Josipa) Bertića, matematika in geometra.*

⁵⁵ *Hrvatski biografski leksikon, zvezek 1, Zagreb 1983, (Bertić Vatroslav, str. 713); A. Kassowitz-Cvijić, Josipa Vancaš, str. 65, 66.*

⁵⁶ *Lucija Benyovsky, Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata. Časopis za suvremenu povijest, 30 (1998), 1, str. 73-93; tu str. 77.*

⁵⁷ *A. Szabo, O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu, str. 117.*

⁵⁸ *Kot rečeno, je eden od načinov izražanja podpore preporodnim stremjenjem bila svojevrstna vojna na področju oblačenja, v kateri so posamezne pripadnice nežnega spola sodelovale z nabavljanjem in nošenjem narodne noše oz. s tem, da so svoje može opremljale s surkami.*

⁵⁹ *Poklade u Zagrebu za ilirskih vremena, Jutarnji list, 22. 1. 1923.*

Literatura

- Antun Barac, Ilirski pokret, Beograd 1931.
- Nikola Batušić, Ilirski pokret i kazalište. V: Hrvatski narodni preporod, Zagreb 1985.
- Gizela Bek, Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas. Clio, Beograd 2005.
- I. Brlić-Mažuranić, A. Milčinoić, Z. Marković, Izabrana djela. Zagreb, Matica hrvatska, Zora, 1968 v zbirki: Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 73.
- Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas / pribrao i uredio Antun Cuvaj. 2. ispravljeno i popunjeno izdanje, Zagreb, Trošak i naklada Kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu, 1910-1913.
- Antun Cuvaj, Ilirski pokret u ubavom našem Zagorju. Jutarnji list, 3. veljače 1925.
- Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. Školska knjiga, Zagreb 1980.
- Enciklopedija leksikografskog zavoda. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966.
- Meghan Hays, "Valjane majke i blage kćeri". Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća. Otium, 4/1-2, 1996.
- Josip Horvat, Ljudevit Gaj - njegov život, njegovo doba. Zagreb, Liber, 1975.
- Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, knj. 1, Zagreb, 1990.
- Hrvatski biografski leksikon. Svezak 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1983.
- Hrvatski leksikon, Naklada leksikon, Zagreb 1996, 1997.
- Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske, Muzej za umjetnost i obrt, Muzej grada Zagreba, Globus, 1985.
- Nadica Jagarčec, Sidonija Rubido Erdödy (1819-1884). Prilog obilježavanju 150. godišnjice prve hrvatske opere "Ljubav i zloba" Vatroslava Lisinskog. Kumrovec, Muzej Staro selo, 1996.
- Marija Jambrišakova, Znamenite žene iz priče i poviesti, Zagreb, 1887.
- Antonija Kassowitz-Cvijić, Josipa Vančaš, ki so jo klicali "Majčica Ilira". Hrvatsko kolo, knjiga X, Zagreb 1929.
- Vanda Ladović, »Zagrebačko građansko strelacah društvo ima čast obznaniti ...«, Kaj, 7-8/1974.
- Emilij Laszowski, Plesni redovi iz ilirskog vremena. Iz kulturne povijesti Zagreba, Jutarnji list, 28. 1. 1923.
- Poklade u Zagrebu za ilirskih vremena. Jutarnji list, 22. 1. 1923.
- Agneza Szabo, O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu : (1835.-1848.). Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu; 28 (1995), 4/5; str. 109-121.
- Agneza Szabo, Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik i hrvatski narodni preporod (1835–1848). Kaj, 4-5/1994.
- Ivan Trnski, Vjekopis Dragojle Jarnevićeve. Viena 14 od 3. 4. 1875.
- Divna Zečević, Dragojla Jarnević. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti, Sveučilišna naklada Liber, 1985.
- Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925. Zagreb, »August Cesarec«, 1990; Posebna izdanja (Pretisak izd. iz 1925. god.).

Zusammenfassung

DEN TEUERSTEN PATRIOTINNEN

Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts war die kroatische Gesellschaft in großem Maße germanisiert. In den höheren Schichten war die kroatische Sprache nicht nur im öffentlichen, sondern auch im privaten Verkehr verschwunden. Ersetzt wurde sie durch die deutsche Sprache und dem auch zuvor verbreiteten Latein. Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts begannen einzelne Personen aus den Reihen des Adels, der Geistlichkeit und des allgegenwärtigen Bürgertums auf dem Feld des Erweckens des kroatischen nationalen Bewusstseins tätig zu werden. Die Zeit zwischen 1835 und 1848 ist eine Schlüsselepoche der kroatischen Geschichte, in der eine Reihe von kulturellen und wirtschaftlichen Institutionen gegründet wurde, was zur Integration der obersten gesellschaftlichen Schichten in die kroatische Nation führte. Die Periode des *preporod*, der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Kroatien ist auch jene Zeit, in der Frauen die Barrieren des häuslichen und familiären Lebens überwinden und in die öffentliche Sphäre vordringen, gleichzeitig aber auch die

Zeit der Stärkung des Vereinswesens. Obwohl das Gebären von Kindern und ihre Unterweisung in der Muttersprache als wichtigste Aufgabe der Frau in nationaler Hinsicht galt, verspürten die Männer zunehmend die Bedeutung der Einbindung von Frauen in andere Bereiche des Kampfes um das nationale Erwachen. Daher wandten sie sich in programmatischen Texten an die Damen, denn sie waren überzeugt, dass das Wohlwollen der Frauen eine der wichtigsten Voraussetzungen für jegliche Aktivität war. Den größten Einfluss hatte ein von Graf Janko Drašković geschriebenes Büchlein in deutscher Sprache. Ein interessanter Indikator für die Einstellung der patriarchalen Gesellschaft gegenüber Frauen ist auch eine Grafik, die einige Jahrzehnte später die Erwecker des kroatischen Volkes pries. Ihr Titel lautete „Die Männer der illyrischen Periode“ und lies nicht einmal erahnen, dass sich darauf auch die Schriftstellerin Dragojla Jarnević und die Opernprimadonna Sidonija Rubido Erdödy befanden.

Frauen haben sich auf verschiedene Arten in die nationalen Erweckungsbestrebungen eingefügt. Die bekannteste und auch am besten erforschte Form ist die literarische Tätigkeit. Obwohl die Zahl der Frauen, die ihre Werke publizierten, nicht groß war, haben einige große Aufmerksamkeit erregt, insbesondere Dragojla Jarnević, Anka Vidović und Amalija Brlić. Eine Reihe weiterer Frauen hat kleinere literarische Schöpfungen beigetragen. Obwohl Frauen keine Möglichkeit hatten, unmittelbar am politischen Leben teilzunehmen, brachten sie sich aktiv in die Förderung der Bildung und der Wirtschaft ein. Ihre Stimme erklang auch von den Bühnen, von wo sie die Nationalsprache verbreiteten. In dieser Zeit bekamen Frauen außerdem zunehmend die Möglichkeit, eine bessere Bildung zu erlangen und verschiedenen Berufen außerhalb des Heimes nachzugehen. Auch die Kirche begann Frauen aktiver zur Bildung zu ermuntern.

Die Geschichten einiger Frauen aus unterschiedlichen Milieus – Dragojla Jarnević stammte aus einer bürgerlichen Familie aus der Provinz und gelangte auf der Suche nach Arbeit bis nach Graz und Triest; die erste kroatische Opernprimadonna Sidonija Rubido entstammte der angesehenen Adelsfamilie Erdödy; Josipa Vancaš wurde im geistlichen Umfeld erzogen und heiratete einen Arzt aus Zagreb; Paulina Gaj war die Ehefrau von Ljudevit Gaj, einem der Führer der nationalen Bewegung – die ein ähnliches Schicksal teilten, aber von der Gesellschaft sehr unterschiedlich aufgenommen wurden, bezeugen die verschiedenen Wege der Tätigkeit von Frauen.

In ihrem täglichen Leben hatten Frauen insbesondere folgende Möglichkeiten, die nationale Bewegung zu unterstützen: in erster Linie durch Erziehung der Kinder in der Nationalsprache, durch den Empfang Gleichgesinnter in ihren Salons, die sie zu Klubs eigener Art machten, sowie durch die Unterstützung der Männer bei deren Ankleiden von nationalbewusster Tracht. In der Periode des nationalen Erwachens entstanden auch die ersten Formen von Frauenvereinigungen. Gleichzeitig wirkten Frauen bei der Gründung und Tätigkeit verschiedener anderer Vereine mit.

Es gibt eine Reihe von Themen, die mit der Geschichte der Frauen in der Zeit des nationalen Erwachens verbunden sind und denen eine größere Aufmerksamkeit zu widmen wäre. Der vorliegende Beitrag ist nur ein erster Schritt in diese Richtung. Die kroatische nationale Wiedergeburt hatte zweifellos auch ein weibliches Antlitz. Die an dieser nationalen Bewegung mitwirkenden Frauen wurden als Trägerinnen des neuen Glücks des kroatischen Volkes gepriesen und verehrt, doch mit der Zeit hat man ihren Beitrag zum nationalen Erwachen völlig vergessen.

Schlagwörter: Kroatien, nationale Wiedergeburt, Dragojla Jarnević, Frauenvereinigungen.

Janez Cvirn

Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune

Dragotin Dežman in slovenstvo

CVIRN Janez, red. prof. dr., Oddelek za zgodovino
Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2,
SI-1000 Ljubljana

329.12(497.4):929Dežman D.
94(497.4):929Dežman D.
929Dežman D.

KDOR TE SREČA, NAJ TE SUNE,
ČE TI MORE, V ZOBE PLUNE
Dragotin Dežman in slovenstvo

V slovenskem zgodovinopisju prevladuje mnenje, da je Dragotin Dežman prelomil s slovenstvom iz liberalnih razlogov. Avtor meni, da so bili za njegov odpad odločilni drugi razlogi – predvsem njegovo nasprotovanje (jugo)slovanski orientaciji slovenske politike. Vse do svoje smrti je odločno kritiziral slovensko posnemanje politike Čehov in kulturno in politično povezovanje s Hrvati označeval za civilizacijski korak nazaj. V svojem stališču ni bil osamljen. Odnos do jugoslovanskega vprašanja je pomembno vplival na proces nacionalne diferenciacije meščanstva.

Ključne besede: 19. stoletje, Dragotin Dežman (Karl De-schmann), Avstro-Ogrska, slovenska politika, liberalizem, politične povezave.

CVIRN Janez, Full Professor, History Department,
Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2,
SI-1000 Ljubljana

329.12(497.4):929Dežman D.
94(497.4):929Dežman D.
929Dežman D.

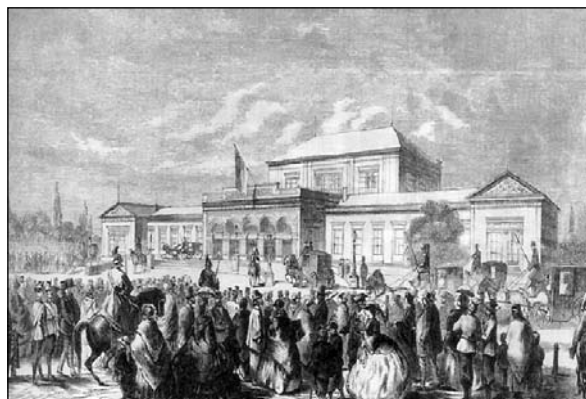
WHOEVER COMES YOUR WAY SHOULD BEAT
YOU, AND IF THEY CAN, SPIT IN YOUR FACE
Dragotin Dežman and Slovenian-ness

The predominant opinion in Slovenian historiography has it that Dragotin Dežman broke with Slovenian-ness for liberal reasons. The author thinks other reasons were decisive for his desertion – particularly his opposition to the (Yugo) slav orientation of Slovene politics. Until his death Dežman remained a sharp critic of Slovenians imitating the policy of the Czechs, and he believed political and cultural linkage with the Croats was a civilizational step backwards. His view was shared by many. The position on the Yugoslav question had considerable influence on the process of national differentiation of the citizenry.

Key words: 19th Century, Dragotin Dežman (Karl De-schmann), Slovenian-ness, Slovene politics, Austro-Hungary, national differentiation.

Uvod

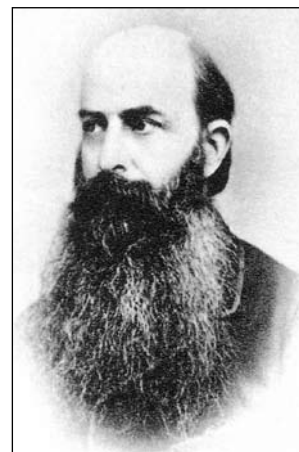
Dne 1. maja 1861 se je po desetletju absolutizma znova sestel državni zbor. Cesar je v prestolnem govoru poslance pozval, naj pokažejo celemu svetu, »da politične, narodne in cerkvene različnosti, ki so v okrožji avstrijskega cesarstva tako ozko skupaj zvezane, niso tolikšne overe pametnega porazumljenja, da bi se ne dale s posredstvom zvišane omike po prijazni spravi tako premagati, da bo za vse prav«.¹ Prednostne naloge novega parlamenta naj bi bile potrditev zaključnega računa za leto 1860, izvedba davčne reforme, ureditev vprašanja odnosa med državo in nacionalno banko, zmanjšanje vojske, vzpostavitev okrožne, okrajne in občinske avtonomije ter zlasti sprejem uravnoteženega proračuna.² Ker je bila večina nalog, ki naj bi jih opravil državni zbor, po februarški ustavi v izključni pristojnosti skupnega (razširjenega) državnega zbora, poslanci iz Ogrske (85), Hrvaške-Slavonije (9), Sedmograške (26), Benečije (20) in Istre (2) pa se na Dunaju niso pojavili, se je v okrnjenem državnem zboru pojavilo vprašanje: Kako naprej? Že v adresni debati se je državni zbor razdelil v dva tabora, ki sta se z vso silo spopadla okoli vprašanja: Ali je državni zbor skupni ali ožji? Ko je moral na seji 5. junija 1861 državni minister Anton von Schmerling končno priznati, da je obstoječi državni zbor ožji, torej državni zbor cislajtanskih dežel, je v razpravah povsem prevladalo kompetenčno vprašanje. Nemški liberalci, ki so imeli v državnem zboru večino, so vztrajali, da parlament začne z delom, da uresniči v cesarjevem prestolnem govoru zahtevane naloge in hkrati nadgradi ustavo v svobodomiselnem smislu, federalisti pa so nasprotno menili, da za večino omenjenih zadev ožji (cislajtanski) državni zbor ni kompetenten. Sklicujoč se na oktobrsko diplomu so hkrati zahtevali, da o nekaterih pomembnih zadevah odločajo posamezni deželni zbori. Pristojnosti, ki jih je deželnim zborom dajala februarška ustava, so se jim zdele veliko preozke.³ Avtonomija, ki daje deželam zgolj

Poslopje začasnega avstrijskega državnega zbora leta 1861

pravico do popravljanja »razmajanih mostov in ustanavljanja umobolnic«, ni nobena avtonomija.⁴

Pri zahtevah po večji pristojnosti dežel so se slovanski poslanci sklicevali na načelo nacionalne enakopravnosti. Poljski poslanec Smolka je tako na seji 19. junija 1861 dejal: »Nam, gospoda moja, posebno z ozirom na čisto poseben položaj naše dežele, se zdi svoboda, se zdi enakopravnost narodnosti utelešena v deželni avtonomiji, utelešena v avtonomiji dežel, kakor so zamišljene kot zgodovinsko-politične individualnosti.«⁵ Enako je razmišljal slovenski poslanec Lovro Toman, ki je na seji 22. junija 1861 dejal: »V avtonomiji deželnih zborov, v avtonomiji leži varovanje naših narodov, element kulture, izobrazbe in njihove samostojnosti.«⁶ Centralisti so jim odgovarjali, da je istovetenje deželne avtonomije z nacionalno enakopravnostjo nesmiselno, saj v Cislajtaciji skorajda ni dežele, ki bi bila enonacionalna. (Dr. Herbst je upravičeno opozoril, da Čehi kar naprej govorijo o avtonomiji, hkrati pa ne omenjajo, da na Češkem poleg treh milijonov Čehov živi

Lovro Toman

¹ Novice, 8. 5. 1861.

² Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich 1848-1904*, I., Graz 1972, str. 64-67; Novice, 8. 5. 1861.

³ Poljski poslanec Smolka je na 15. seji dne 19. 6. 1861 med drugim dejal: »Und was helfen uns die freisinnigsten Gesetze, wenn wir in unseren Lebensfragen der Nationalität, der Sitten und Gebräuche, der Schule, der Kirche, der Religion, der Gemeinde, der Administration und in der Gesetzgebung in allen diesen Zweigen, wenn da, sage ich, die Aussprüche der Vertreter unseres Landes nicht maßgebend

sein sollten.« *Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes*, Wien : Aus Der K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1862 (dalje: SPHAR), 15. seja, dne 19. 6. 1861, str. 298.

⁴ Ibidem.

⁵ Vasilij Melik, *O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let*, v: Vasilij Melik, *Slovenci 1848-1918. Razprave in članki*, Maribor 2002, str. 229.

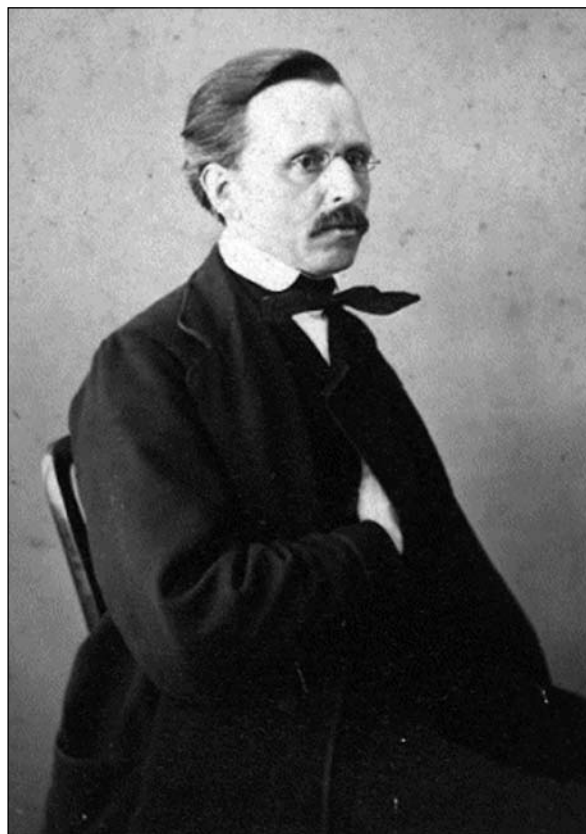
⁶ SPHAR, I. sesija, 16. seja, dne 22. 6. 1861, str. 327.

tudi dva milijona Nemcev).⁷ Pozivali so jih, naj se v interesu celote odrečejo svojim posebnim težnjam. Eugen von Mühlfeld je celo menil, da je »duša zgodovinskega prava [...] egoizem«.⁸

Nasprotniki centralistične februarске ustave so v svojih nastopih izkoristili vsako priložnost za obsodbo sistema nacionalnega zatiranja nenemških narodov. Za Čehi in Poljaki so priložnost izkoristili tudi slovenski poslanci. Najprej je svojo puščico v vlado usmeril Lovro Toman, ki je 8. junija 1861 na državnega ministra Schmerlinga naslovil interpelacijo z vprašanjem, kdaj namerava vlada uresničiti cesarjev ukaz iz leta 1859 in tudi v slovenskih deželah vpeljati gimnazije s slovenskim učnim jezikom.⁹ Goriški poslanec Anton Černe, ki je sicer sedel v vrstah vladne večine, pa je na seji 27. junija 1861 vlado naravnost obtožil sistematičnega kršenja nacionalne (jezikovne) enakopravnosti Slovencev na Primorskem in v drugih slovenskih deželah. Potem ko je brez dlake na jeziku predstavil žalostni položaj slovenskega jezika v osnovnem in srednjem šolstvu ter v upravi in sodstvu, je dramatično zaključil, češ da je Slovenec v primerjavi z drugimi (slovanskimi) narodi monarhije »*noch immer ein wahrer Paria ist*.« Od vlade je zahteval, da »lepa načela«, zapisana v februarски ustavi (enakopravnost, svoboda, avtonomija, samostojnost), čim prej uresniči tudi v praksi.¹⁰

Mi nismo nikaki Parija!

Černe je s svojimi navedbami močno razburil ministra za upravo Lasserja, še zlasti pa slovenskega poslanca Dragotina Dežmana, ki ga je zmotila trditve, češ da so Slovenci parije. Še na isti seji se je javil k besedi in samozavestno pobijal »nere-

Dragotin Dežman

snične« navedbe svojega rojaka:¹¹ »*Meine Herren! Wir sind keine Parias. Ich bin ein Slovene, bin Vertreter des Landes, welche vorzugsweise von Slovenen bewohnt ist, und ich weise mit aller Entschiedenheit diese Verhöhnung unserer Nation zurück. (Bravo links). Meine Herren! Eine Nation, welche einen Dolliner, der als Rechtslehrer groß dasteht, gezeugt; eine Nation, welche hunderte von Männern, die für Wissenschaft und Kirche Großes geleistet haben, hervorgebracht hat, ist keine Nation von Parias. (Bravo links). Seien Sie versichert, das wir Ehrgefühl, daß wir Muth genug haben, wenn es sich darum handeln sollte, daß einer sich erkühnt, uns als Heloten und Parias zu behandeln, wir müssen das mit aller Entschiedenheit zurückweisen. (Bravo links).*«¹² V nadaljevanju je vzel pod lupo trditve češkega

⁷ SPHAR, I. sesija, 17. seja, dne 25. 6. 1861, str. 357.

⁸ Kolmer, *Parlament und Verfassung*, I., str. 92–93.

⁹ Schmerling je na Tomanovo interpelacijo odgovoril na seji 19. junija 1861. Poudaril je, da je vlada sicer naklonjena uveljavljanju jezikov različnih narodov, da pa se lahko za učni jezik izbere »samo tisti, ki je že znanstveno izdelan, da so si profesorji in učitelji v njem pridobili svoje obsežno znanje, v katerem je tudi literatura toliko napredovala, da nudi ustrezna učna sredstva v narodnem jeziku.« SPHAR, I. sesija, 19. junij 1861, str. 293; prim. tudi: Novice, 26. 6. 1861.

¹⁰ SPHAR, I. sesija, 18. seja, dne 27. 6. 1861, str. 378–382; prim. tudi: Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci 1840–1900*, I. del, Ljubljana 1932, str. 56–57.

¹¹ SPHAR, I. sesija, 18. seja, dne 27. 6. 1861, str. 399–400; prim. tudi: Novice, 10. 7. 1861.

¹² Slovenski prevod v Novicah se glasi: »Gosp. predsednik, mi nismo nikaki Parija! Jaz sem Slovenec, sem zastopnik dežele, ki ima z večino slovenske prebivavce; pa takošni zasmeh naše narodnosti na vso moč odbijam ... (Pravo! Na levi). Gospod predsednik, narod, ki je izredil sto in sto mož, ki so mnogozaslužni za znanstva in cerkev, ni narod Parije; verjemite mi, da se krepko upremo vsakemu, ki bi nas hotel za helote, za Parijo imeti.« Novice, 10. 7. 1861.

poslanca Zelenýa, ki je na eni izmed prejšnjih sej trdil, češ da je češka literatura pomembno vplivala na južnoslovansko (torej tudi na slovensko). »Ich gehöre dem Stamm der Südslaven an, lebe für mein Volk, nehme an dem geistigen Aufschwunge desselben den regsten Antheil; doch kann ich dem Herrn Professor Zelený versichern, daß mir bis jetzt ein merklicher Einfluß der czechischen Literatur auf uns Slovenen unbekannt sei. – Ferner kann ich aber dem Herrn Professor sagen, daß bei uns in der ärmlichsten Bauernhütte Jedermann davon zu erzählen weiß, von welcher hohen Bedeutung, von welchem hohem Einflusse für das materielle Wohl und für den geistigen Aufschwung die deutsche Cultur sei. (Bravo links). Meine Herren! Bei uns wird der Spruch: 'quotlinguas cales tot homines vales' redlich und getreu geübt. Wir leben mit den Deutschen in brüderlichen Eintracht und Gott bewahre, daß jeder Same der Zwietracht und des Hasses zwischen uns gesäet werden solle! (Lebhaftes Bravo links. Unruhe rechts.) Meine Herren! Erlauben Sie mir eine Bemerkung, seien wir nicht engherzig, seien wir liberal! Ich bin vollkommen einverstanden, daß dem Volke in nationaler Beziehung alles Recht geschehen müsse; ich bin vollkommen einverstanden, daß in den Volksschulen die slovenische Sprache das Mittel sei, um dem Volke die Bildung beizubringen (Bravo!), aber dort, wo es sich um höhere Cultur, wo es sich um den höheren geistigen Aufschwung handelt, dort würde ich das wahre Interesse meiner Nation verkennen, wollte ich für die Beseitigung der deutschen Sprache und der deutschen Cultur das Wort reden.«¹³

¹³ Zadnji odstavek se v slovenskem prevodu Novic glasi: »Jaz sem južnoslavenskega plemena, živim za svoj narod, udeležujem se živo njegovega dušnega napredka, pa moram gosp. dr. Zeleny-a zagotoviti, da mi ni znano, da bi bila dozdaj češka literatura s kakim vidnim uspehom delovala na slovensko; nasproti morem, gospod predsednik, poterditi, da vsaki v najbornejši kmečki koči pripovedati zná, kako važno pomembo, kako veliko moč ima nemška kultura za naše telesno blagostanje, in za naš dušni napredek. (Pravo! Na levi). Mi živimo z Nemci v bratovski slogi, in naj nas Bog varuje, da bi se kedaj seme prepira in sovražstva med nas zasejalo. Moja gospôda, ne bodimo malodušni; tudi jaz hočem, da naj se narodu vse pravice podelijo; da je v ljudski šoli narodni jezik sredstvo, po katerem se ljudstvo izobražuje; al kjer gré za višjo duševno povzdigo, tam bi jaz ne poznal prave koristi svojega naroda, ako bi besedo poprijel za odpravo nemškega jezika in nemške kulture.« Novice, 10. 7. 1861; prim. tudi: Dragotin Lončar, Dragotin Dežman in slovenstvo, v: Razprave znanstvenega društva za humanistične vede, V-VI, Ljubljana 1930, str. 325–326.

Ob sklepu svojega odmevnega nastopa je Dežman – sklicujoč se na cesarjev umirjeni poziv v prestolnem govoru, naj se vse razlike v državi premagajo »s posredstvom zvišane omike po prijazni spravi« – Slované pozval, naj v imenu višjih interesov (tj. interesov skupne države) vendarle nekoliko popustijo pri svojih nacionalnih zahtevah. Slovanske poslance je opomnil, da »žlahtni nemški narod« neupravičeno krivijo za vse napake starega (neoabsolutističnega) režima, ki da je zatiral vse narode enako. Prav tako je opozoril na realno kulturno zaostalost slovanskih narodov v primerjavi z nemškim, ki pa se je ne gre sramovati. »Wir Slovenen vergeben uns dadurch nichts, wenn wir einer in der Cultur hochstehenden Nation die Führerschaft in der Wissenschaft bereitwillig zuerkennen. Wir werden trachten, daß wir, was uns fehlt, mit allen Kräften ersetzen, und seien Sie versichert, daß nur dort, wo geistige Concurenz ist, und nur dort ein Fortschritt möglich ist; daß sonst eine Versumpfung und Apathie eintreten muß (Bravo links).« Na koncu je poslanskim kolegom svetoval, naj ožji državni zbor razglasijo za kompetentnega in končno začnejo z delom. »Kar se tiče vprašanja o kompetencii, menim, da avstrijskemu državnemu svetovavstvu pripada zastopovanje vsega, kar je avstrijskim deželam koristno; pa duševne koristi ne cenim manj od telesnih.« Državni zbor bi moral vzeti v svoje roke tudi urejanje znanosti in višjega šolstva, ki nikakor ne moreta biti stvar deželnih zborov. »Torej menim, da državno svetovavstvo prav stori, ako izreče, da je oblasten, da uredbo nauka in znanstva v svojo roko vzame.«¹⁴

Si veliko nam obetal, pa si z nami le pometal

Dežman, ki je v državnem zboru nastopil kot ponosen Slovenec, ki se ne počuti manj vrednega, četudi se dobro zaveda, da je njegov narod kulturno slabo razvit, v svojem govoru pravzaprav ni izustil nič »izdajalskega«. Njegovo »proslavljanje« nemške kulture se ni v ničemer razlikovalo od stališč, ki sta jih na prvi seji kranjskega deželnega zbora 6. aprila 1861 v razpravi o opravičnem jeziku deželnega zbora zagovarjala Miroslav Vilhar in ljubljanski škof Jernej Vidmar.¹⁵ To je bil še vedno čas, ko je nemajhen del slovenskega meščanstva in izo-

¹⁴ Novice, 10. 7. 1861.

¹⁵ Vasilij Melik, Začetki slovenskega političnega življenja in Lovro Toman, v: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 282.

braženstva še vedno »živel v prepričanju, da slovenščina še ni sposobna v celoti prevzeti vloge nemščine v javnem in kulturnem življenju.«¹⁶ Vseeno pa so njegove besede v slovenski javnosti naletale na veliko neodobravanje in zgražanje. Medtem ko so ga v nemških listih slavili kot »nemškega Kranjca« (der *deutsche Krainer*),¹⁷ mu peli hvalo in objavljali zapupnice¹⁸ (idrijski in kasneje tržiški občinski odbor sta mu nemudoma podelila častno občanstvo),¹⁹ je v slovenski javnosti naraščalo ogorčenje nad njegovim izdajstvom. V dunajskem listu *Ost und West* so z njim brezkompromisno obračunali slovenski študentje, ki so »gnusnega renegata« kar dvakrat pozvali na dvoboj.²⁰ V domovini je urednik Novic Janez Bleiweis z veseljem objavljala dopise »ogorčenih« rodoljubov, ki so – ob zaupnicah Tomanu in Černetu – Dežmana pripenjali na križ. Neznani goriški dopisnik Novic ga je označil za »sužnja« nemške kulture, ki kot tak ne more biti zvesti sin slovenske zemlje.²¹ Sovražen odnos do Dežmana je bil še posebej močan med kranjsko duhovščino, ki mu ni mogla pozabiti zabavljanja čez farje.²² Janez Bilc, tedaj bogoslovec v ljubljanskem semenišču, si je 30. junija 1861 v svoj dnevnik ogorčeno zapisal: »Pretekli teden je za slovenščino lepo govoril g. Černe, goriški poslanec; zavernil ga je Dežman ter rekel, da za nas je 'deutsche Kultur' osrečevalna. Odpadnik! izdajavec!!!«²³ Mož, ki se je na Dunaj odpravil kot velik Slovenec in Slovan, visoko spoštovan učenjak in domoljubni pisatelj in pesnik (avtor slovitega nagovora *Slava Slavjanom* in pesmi *Proklete grablje*), je že poleti 1861 postal narodni sovražnik

številka 1, ki se je v slovenski kolektivni spomin vtisnil kot »pravzor narodnega odpadnika«.²⁴

Od poletja 1861 so v slovenskem taboru vsak, tudi najbolj banalen napad na politiko slovenske stranke (v nemškem časopisju) v celoti pripisovali Dežmanu. Menili so, da je prav on avtor anonimne brošure *Eine Thierfabel aus Krain*, ki je ob božiču 1861. izšla na Dunaju.²⁵ V njej je »neznani pisec« (verjetno Friederich Keesbacher)²⁶ v nemških »knittel-verzih« smešil Bleiweisa in ljubljanske pravake, pa slovenske narodne zahteve, slovenski jezik in ljubljansko čitalnico. V odgovor na to »strupeno zasramovanje« je dr. Valentin Zarnik marca 1862 v Zagrebu izdal knjižico *Don Quixotte della Blatna vas*,²⁷ ki je na duhovit način Dežmana obtoževala odpadništva iz koristoljublja in častihlepnosti. Dežmanu so po krivici pripisovali tudi avtorstvo brošure *Das Deutschtum in Krain*,²⁸ v kateri je neznani pisec dokazoval, da je Kranjska, čeravno večinsko slovenska dežela, nemško kulturno območje.²⁹ Trditve neznanega avtorja je v brošuri z naslovom *Krain und das Deutschtum* še v istem letu (1862) argumentirano pobijal Fran Malavašič.³⁰

V časopisju so ga nenehno zasipali z očitki o narodnem izdajstvu. Na njegov naslov so začele vedno pogosteje prihajati žaljive anonimke, ki

¹⁶ Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*, Ljubljana 2006, str. 76.

¹⁷ Novice, 3. 7. 1861.

¹⁸ Novice, 14. 8. 1861.

¹⁹ Damir Globočnik, *12 jeznih mož. 12 zgodb o slovenski kariaturi*, Radovljica 1997, str. 37.

²⁰ Novice, 10. 7. 1861.

²¹ Gabršček, *Goriški Slovenci*, I. del, str. 58.

²² Da preveč zabavlja čez farje, so mu očitali tudi slovenski študentje z Zarnikom na čelu v pismu z dne 24. 2. 1861: »Da so Vam 'farji' trn v peti, ni čuda, in zares niso vredni drugega imena tisti, ki take vraže med svet trobijo; ali nespodobno se nam zdi in celo nevredno za moža, ki je od nemške omike pijan, cel stan, kterege zasluge za slov. narod se dozda ne dajo utajiti, tako 'gassenbübisches' vedno in vedno le z far in farštvu 'traktirati'!« Arhiv Republike Slovenije (dalje:ARS), fond Dragotin (Karl) Dežman (AS 854), a. š. 5, pismo dunajskih študentov Dežmanu z dne 24. 2. 1861.

²³ Ivan Vrhovnik, *Pred petdesetimi leti*, Ljubljanski zvon 1911, str. 503.

²⁴ Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1928, str. 997.

²⁵ *Eine Thierfabel aus Krain, erbauliche Historia für männlich zu Nutz und Fromm. In zierliche Knittelreimlein gebracht durch Jocosum Hilarium den Jüngeren*, Wien 1861.

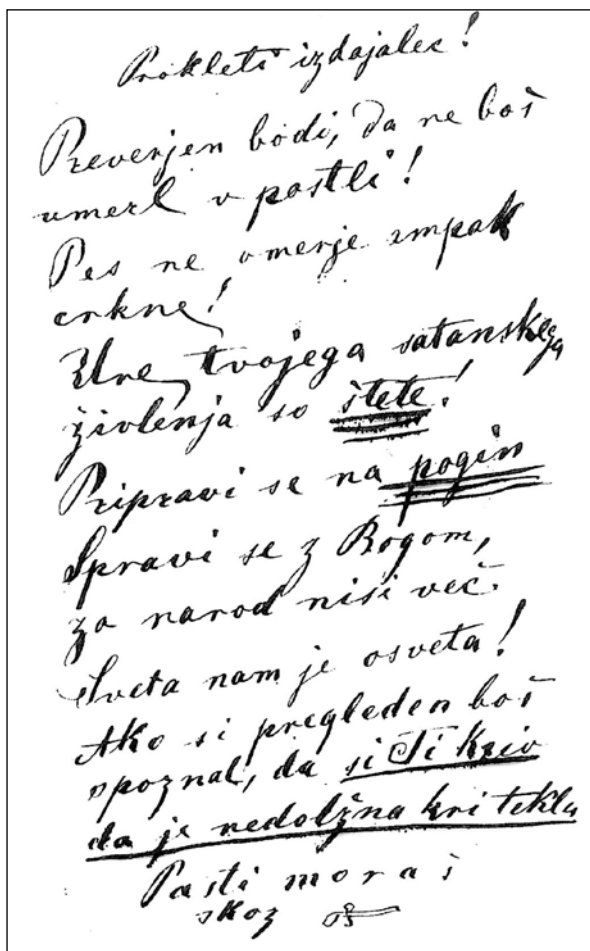
²⁶ Ivan Prijatelj je avtorstvo pripisal dr. Fritzju Keesbacherju, Dragotin Lončar pa Dežmanu. Dušan Kermavner je njuni oceni združil. Menil je, da sta avtorja oba, s tem da je Keesbacher Dežmanovo zgodbo prestavil v »knittelverze«. Prim.: Kermavner, v: Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., str. 546–547.

²⁷ *Don Quixotte della Blatna vas*. Načrt tragične komedije v štirih dejanjih s predigro in petjem. Za rabo prihodnjih dramatikov nekoliko v prozi, nekoliko v preprostih rimah načrtal Servantes mlajši, Zagreb 1862.

²⁸ *Das Deutschtum in Krain – Ein Wort zur Aufklärung*, Graz 1862; Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., str. 52–55; Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Ljubljana 2002, str. 28–30.

²⁹ Dušan Kermavner je upravičeno oporekal mnenju Lončarja in Prijatelja, češ da je bil avtor pamfleta Dežman. Strinjamo se lahko, da je bil avtor oseba iz Dežmanovega kroga. Prim.: Kermavner, *Opombe*, v: Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., str. 544–545.

³⁰ *Krain und das Deutschtum. Entgegnung auf die Flugschrift 'Das Deutschtum in Krain'*, Ljubljana 1862; Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 30–31.

Anonimni dopis Dežmanu (ARS)

so postajale iz leta v leto bolj nizkotne. Kmalu po odpadu ga je neznani nemški Kranjec (podpisal se je: »Ein Deutscher, aber kein Verräther seines Vaterlandes, wie du deines«) počastil takole: »Bednik! Leta 1848 si proti nam Nemcem vihtel kopje, sedaj žreš svoje lastne ljudi! Pravi Nemec ob tvojem imenu pljune. Sramuj se svoje grdobije! Požeruh svojih rojakov nam Nemcem ne more biti v čast [...]«³¹ Na marčevskih deželnozborskih volitvah leta 1867 je moral v Idriji, kjer je ponovno kandidiral, poslušati kričanje neke ženske volilke: »Wenn ich den katholischen Glauben für mich allein verläugne, so komme ich allein in die Hölle, wenn ich aber den Deschmann wähle, so kommt über das ganze Land der Unglaube, u. alle Krainer sind der ewigen Verdammniß preisgegeben!«³²

³¹ ARS, fond Dragotin (Karl) Dežman, a. š. 5, anonimna pisma, s. d.

³² Dietmar Scharmitzer, »Der Landtagsfeldwebel hat schon seinen Säbel geschärft«. Briefe von Karl Deschmann an Anastasius Grün, v: Zur Geschichte der österreichisch-slovenischen Literaturbeziehungen, Hrg. von Andreas Brandtner und Werner Michler, Wien 1998, str. 145.

Ko so se po zmagi nemške ustavoverne stranke na občinskih volitvah v Ljubljani maja 1868 do skrajnosti zaostri, nemško-slovenski odnosi v Ljubljani in na Kranjskem, sta se nanj usmerila vsa slovenska jeza in ogorčenje.³³ Že marca 1868 mu je »slovenski Kranjec« v imenu celega naroda poslal anonimno pesmico, ki mu je sporočala, da je med Slovenci za vedno oplel:

»Vražni Dežman, kaj si storil!
 Da čez nas si spregovoril;
 Si zatajil lastni dom,
 V jasnem trešču nate grom!

Iskarjot je moral biti,
 Tebi ni za odpustiti,
 Ti si narod naš goljfal,
 Oh, zakaj si ga izdal!

Da bi bile tvoje grablje,
 Razcepile tebi žnablje!
 Tisti hip ko zoper nas
 Si izrekel prvi glas.

Si veliko nam obetal
 Pa si z nami le pometal,
 In zato si nemški 'Kranc'
 Suh od kletve ko hrustanc.

Kolikor si domà zapravil
 Nikdar več ne boš popravil,
 Kar je storil tvoj napuh
 Ti je vdihnil hudi duh.

Ti si hotel zasloveti
 Dalječ po širnem sveti,
 Kakor nemški kulturant
 Šel s poštenjem si na kant.

Kmalu je pošlo kadilo
 Vse je nate pozabilo,
 Nas pa jeza ne pusti,
 Vse se nate togoti!

Nemci mačka so ti spekli
 In obirat ti ga rekli –
 Pa zatajil narod si!!-
 Kar ti Bog ne odpusti!!!!

³³ Matić, Nemci v Ljubljani, str. 60–71.

Kdor te sreča naj te sune,
Če ti more v zobe plune.
Svet prepričal se je zdaj,
Kakšen imaš značaj.

Dokler kri ti k sercu teče,
Naj te grize vest in peče,
Nič se smilil nam ne boš –
Zgin le naj te vzame noč.

Večno bomo te kleli,
V grobu mira ne želeli,
Zemlja vrzi te na dan,
Kjer kol bodeš zakopan!

Orli naj te ogolijo,
V solncu krog kosti trohnijo,
To zaslužiš ti zločin –
Izdajalcem v spomin.

To si pomnite Slovenci,
Domoljubni vi vlastenci,
Kam zagazi tak hinavc
Domovine izdajavc.

Če se hočeš spreobrniti,
K nam Slovincem se vrni,
Pa spečemo mačka ti,
Da ti malo zadiši.«³⁴

Po krvavih dogodkih v Vevčah 1869 (v spopadu so zabodli Jakoba Rodeta)³⁵ je na njegov naslov prišla celo vrsta anonimk, ki so mu grozile s smrtjo.

»Prekleti izdajalec!

Preverjen bodi, da ne boš umerl v postli!

Pes ne vmerje, ampak crkne!

Ure tvojega satanskega življenja so **štete!**
Pripravi se na **pogin**. Spravi se z Bogom, za narod nisi več.

Sveta nam je osveta!

Ako si pregleden boš spoznal, da si Ti kriv, da je nedolžna kri tekla!«³⁶

Ali pa:

»Bog se usmili tvoje Duše

Bež Bež

Če ne u 14 dneh

te bo konc ti nemškutarski Vagabund.«³⁷

Ali pa:

»Proklete grablje!

Še 3 dni, potem pojdeš rakom žvižgati!

Se vidimo!!!«

Anonimni dopis Dežmanu (ARS)

Kar nekako modno je postalo, da so z njegovim imenom poimenovali pse. Psa z imenom Dežman so imeli v ljubljanskem semenišču in v družini Franje Koširjeve v Vižmarjah.³⁸ Zaradi stalnih groženj in »mačjih muzik«, ki so mu jih prirejali Slovenci pred njegovo hišo v šempetrskem predmestju, si je leta 1870 moral priskrbeti celo v »zavarovanje svoje osebe... policijsko stražo«.³⁹ V času, ko si je v vlogi ljubljanskega župana (1871–1873) in deželnega odbornika zapravil še zadnjo trohico spoštovanja, je veljal za osebo, ki naj bi vsakega narodno zavednega Slovenca navdajala z gnu-

³⁴ Pesem je podpisal: »v imenu celega naroda Slovenski Kra-
njec Nv. Furtnapreju Njim Dragotinu (Karlu) Dežmanu. V
pasji luknji 33. marca meseca 1868. leta.«

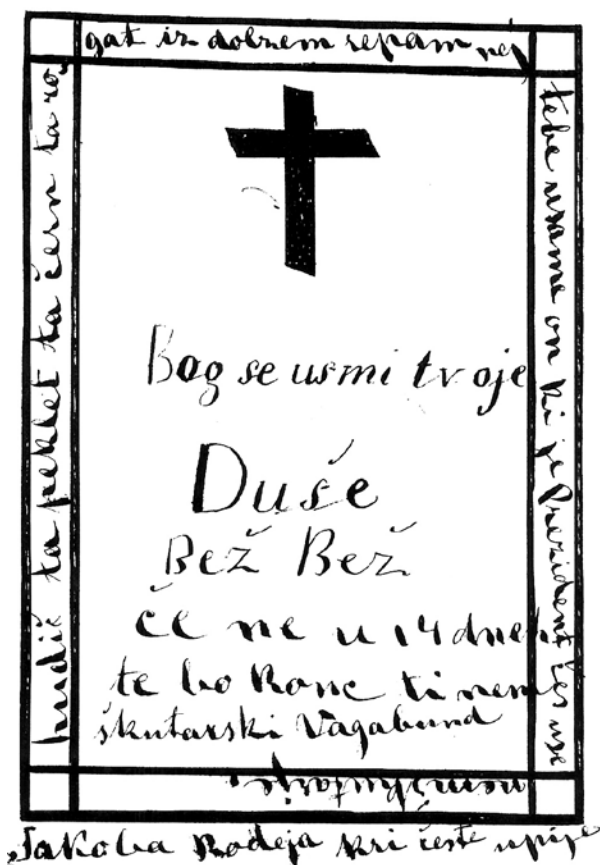
³⁵ Dragan Matić, Spopada pri Vevčah in Jančah – grenki epiz-
odi ljubljanskih turnarjev, v: Slovenska kronika XIX. stole-
tja, II. del, Ljubljana 2003, str. 196–198.

³⁶ ARS, Dragotin (Karl) Dežman, a. š. 5, anonimna pisma, s.
d.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Dragan Matić, Pes z imenom Dežman, v: Slovenska kronika
XIX. stoletja, str. 242–243.

³⁹ Globočnik, 12 jeznih mož, str. 43–44.

Anonimni dopis Dežmanu (ARS)

som. Aleševce, ki ga je v *Brenclju* (1869–1875 in 1877–1886) povzdignil v najbolj osovraženo figuro na Kranjskem, si je zanj izmislil kopico žaljivih nazivov: renegat, regenmož, oča Grabljan, vitez Blatnovaški, narodni renegat in general ljubljanskih liberaluhov, vitez de la tagblatna vas, vitez prokletih grabelj in košenega križa na hrbtu, general renegatov, »častni ud vseh društev, ktera Slovence jedo« in pa »mož, kateri zasluži po smrti priti v muzej na mesto krokodila«. ⁴⁰

V času Taaffejeve vlade, ko je nemška ustavoverna stranka na Kranjskem hitro izgubila svojo politično moč (leta 1882 so Slovenci zmagali na občinskih volitvah v Ljubljani in leta 1883 v kranjski deželni zbor), so se napadi nanj postopoma razvodeneli. Mnogi so bili prepričani, da v bistvu ne nasprotuje slovenstvu, ampak zgolj prvakom. ⁴¹

⁴⁰ Globočnik, 12 jeznih mož, str. 45.

⁴¹ Anton Domicelj je že leta 1867 menil, da Dežmanovo »neprestano mrzko nasprotovanje« velja »bolj prvakom našim nego slovenstvu«. *Slovenec*, 23. 3. 1867; citirano po Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., str. 81.

Nič čudnega torej ni, če ga je po Bleiweisovi smrti leta 1881 skupina »rodoljubov« z Notranjske poskušala prepričati, naj se vrne v narodni tabor in postane nov »oče naroda«. Med drugim so notranjski rodoljubi poudarili: »Smert, katera nam je zopet enega prvih voditeljev naše mile slovenske domovine pokončala, povzročila je hudo rano, katera je neozdravljiva, ker sedaj smo brez voditelja, brez očeta; še eno nadejo imamo, da se nam ta velika rana zaceli, ako zopet Vi visokorodni pristopite nazaj k naši stranki, Vas hočemo imeti za voditelja, za očeta, zagotavljamo Vam, da se bomo po Vaši volji ravnali in le Vas edino slušali, ker imate med našim slovenskem narodom največ zaslug, in le Vi zaslužite, da posedete, tako častno mesto, ker ste najstarejši in naj bolj izurjeni, ker ste bili uže poprej, še v hujših časih, na naši stranki prvi boritelj, in Vam je znano, kako da se mora tako mali narod, kakor je slovenski voditi. Konečno Vas najuljudnejši prosimo, da vslušite to našo malo prošnjo in sprejmete nas pod Vaša blagodejna krila.« ⁴²

Prepričanje, da se ni nikoli izneveril slovenstvu, ampak zgolj konservativnemu »prvaštvu«, je velo tudi iz večine nekrologov (1889). V času, ko je miazmatično politično ozračje na Kranjskem začela razpihovati silovita kraška burja (v osebi Antona Mahniča), so zlasti v liberalnem taboru nekateri obžalovali, ker je kapituliral pred konservativci, ne pa prevzel vodstva sicer šibkega slovenskega liberalnega tabora v svoje roke. Leta 1912 je neznani komentator v tržaškem *Jutru* celo zapisal, da smo Slovenci tega odličnega moža izgubili zgolj iz »nestrpnosti Bleiweisove družbe«, ki ga je prisilila, da je »proti svojemu boljšemu prepričanju začel delovati proti svojemu narodu«. V razmerah, ko »drugih političnih struj na Slovenskem sploh ni bilo, nego Novičarji in pa Nemci«, so mu onemogočili »delovati tam, kjer bi bil sam najraje«, zato se je odločil za Nemce. »Ker je bila takrat kaka nova struja še nemogoča in ker Dunaj še ni čutil potrebe razdvajati Slovence, ni imel Dežman nobenega torišča, kjer bi bil razvijal svoje prekipevajoče moči. No, Bleiweis je postal – vitez, Dežman po politični vodja – Nemcev, tako spretno je aranžirala vlada to za Slovence tako nesrečno igro.« ⁴³ Skoraj edina izjema je bil nepopustljivi Janez Trdina, ki je po njegovi smrti – zgra-

⁴² ARS, Dragotin (Karl) Dežman, a. š. 5, s. d,

⁴³ Citirano po: Globočnik, 12 jeznih mož, str. 39.

žajoč se nad prijaznimi ocenami pokojnika⁴⁴ – v pismu Pavlu Turnerju zapisal: »On je bil najgrji lopov in naš najnevarnejši nasprotnik in hudodelec, dokler je živel in za lopova in hudodelca moramo ga imeti tudi po smrti njegovi. Na grob trebalo bi mu postaviti črn steber z gadovo podobo in napisano: 'Tukaj počiva najgnusnejši izmed vseh sinov, koje je rodila mati Slovenija, njen črni izdajalec in morilec, pravi naslednik Jude Iškarijota, Dragotin Dežman. Popotnik, ki bereš to vražje njegovo ime, pljuni mu na grob in prekolni ga ter hvali božjo pravičnost, ki je začrtala v srce vsemu človeštvu sveti zakon, da vsakega izdajalca domovine zaničuj, črni in preklinjaj rod za rodod zdaj in do konca vekov.' Tako bi morali častiti take svinje kakor je bil Dežman ...«⁴⁵

»Bleiweisov rustikalni konservativizem in Jeranova tesnosrčnost.«

Na vprašanje, zakaj je Dežman zapustil »narodno zastavo, uskočil v nasprotni tabor ter se iz žarečega narodnjaka prelevil v osovraženega kolovodjo kranjskih nemškutarjev«,⁴⁶ so zlasti njegovi sodobniki poenostavljeno odgovarjali: kriva sta koristoljubje in stremušstvo. Dunajski študentje so mu povsem direktno očitali »trebušarstvo«: »Kaj so kope Vaših del – kakor zakladi Vaše pohlepnosti? Kaj so tvori Vašega umovanja – kakor utešenje vaše trebušnosti? Kje Vam je slava narodova – kakor v Vaši mošnji?« Enake očitke sta nanj naslovila Valentin Zarnik v brošuri *Don Quixotte della Blatna vas* in (kasneje) ljubljanski župan Ivan Hribar: »Postal je zaradi gmotnih koristi – tedaj iz želodčnega ugodja – 'praktični Kranjec'«. ⁴⁷ Josipu Vošnjaku se je zdel njegov odpad zgolj posledica samoljubja in ljubosumja na priljubljenega Lovra Tomana: »Ko

so se l. 1861 slovenski poslanci peljali na Dunaj, so jih slovesno pozdravljali na Dunaju in v Gradcu slovenski dijaki. Tomanu, ki je bil ognjevit govornik, so prirejali velikanske ovacije, za Dežmana, ki kot govornik nikogar ni mogel navdušiti, se pa nihče zmenil ni.«⁴⁸ Mnogi kasnejši razlagalci Dežmanovega odpada so omenjene očitke združili v enostaven psihogram, ki ga je v klasični obliki podal Stanko Janež (1953): »Bil je zelo stremljiv človek in se je hotel uveljaviti v političnem življenju. Zaradi telesnih napak, pa tudi ker ni bil govornik, v tem stremljenju ni uspel. Videl je tudi, da je na Slovenskem svobodomiselnemu človeku težavno obstati v boju s staroslovensko konservativno skupino. To oboje je bilo krivo, da je prestopil v nemški tabor in postal voditelj nemškutarstva na Slovenskem.«⁴⁹

Toda »značajske« razlage »psihološke uganke« Dežman, ki se sicer še vedno pojavljajo,⁵⁰ niso (bile) najbolj prepričljive. V Vošnjakovo »zgodbo« je upravičeno podvomil Franjo Šuklje, ki je v spominih zapisal: »Sodilo se je z mnogih strani, da se je zgodil Deschmannov prevrat vsled žaljenega samoljubja in malenkostne ljubosumnosti na bolj popularnega dr. Tomana. Meni se dozdeva, da se s tako sodbo dela krivica Deschmannovi duši.«⁵¹ Zarnikovo in Hribarjevo oceno je v komentarju Prijateljeve »razlage« ovrigel Dušan Kermavner, ki je upravičeno opozoril, da ugodni materialni in družbeni položaj, do katerega je prišel, ni bil prvenstveni cilj skromnega in ne preveč ambicioznega moža.⁵²

Raziskovalci njegovega odpada so zato – ob osebnih nesoglasjih s prvaki, zlasti s Costo – vzroke za njegov odpad iskali predvsem v politiki. Ob na moč splošni oceni Frana Levca (1889): »Politika je bila nesreča naša in – njegova«, ⁵³ je njegov sorodnik Fran Šuklje povsem konkretno menil, da je bil neposredni povod Dežmanovega odpada »Bleiweisov rustikalni konservativizem in Jeranova

⁴⁴ Takšne ocene so se zdele Janezu Trdini nekaj nepojmljivega. V pismu Pavlu Turnerju z dne 26. julija 1889 je o laskavih ocenah pokojnega Dežmana v nekrologih ogorčeno pribil: »Slovenci so ga na vseh straneh zlatili in lepiličili, samo to so obžalovali, da ga je ločila od našega naroda 'nesrečna politika'. Kaj bolj podlega nego je bila ta hvala, ne more se lahko misliti: 'Nesrečna politika!' ha ha ha. Ako se bo ubogi naš narod iztrgal kdaj iz davečih ga sovražnih parkljev, rešila ga bo politika, ne pa nadeti srakoperji in pravilno posušene zeli prokletega Dežmana«. Prim.: Aleksander Hudovernik, *Spomini na Janeza Trdino*, III. del, Ljubljanski zvon 1913, str. 353–354; prim. tudi: *Globočnik*, 12. jez. n. 12, str. 34–35.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I. knjiga, Ljubljana 1988, str. 35.

⁴⁷ Ivan Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983, str. 488.

⁴⁸ *Dom in svet*, 1904, str. 123.

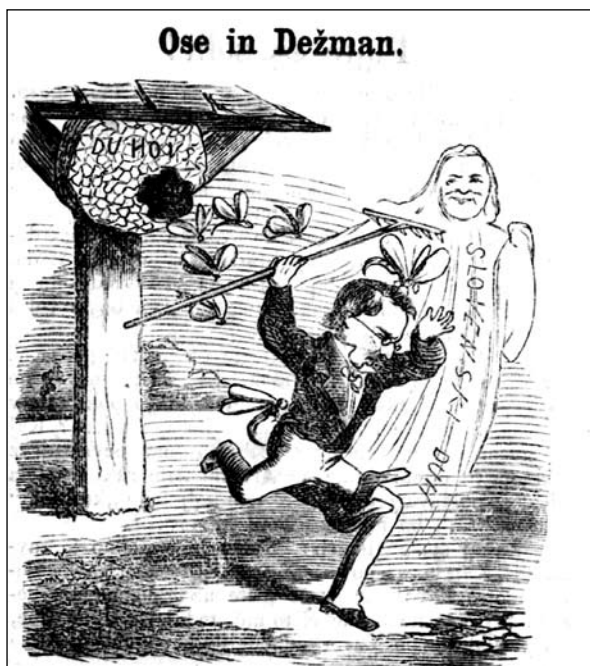
⁴⁹ Stanko Janež, *Pregled zgodovine jugoslovanskih književnosti*, I. knjiga, Slovenska književnost, Maribor 1953, str. 229.

⁵⁰ Igor Grdina npr. uvršča Dežmana med tiste nadarjene posameznike, ki so si »s prestopom med 'priučene Nemce' odprli pot k uspešnim karieram«. Prim.: Igor Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918*, Ljubljana 2003, str. 22.

⁵¹ Šuklje, *Iz mojih spominov*, I. knjiga, str. 35.

⁵² Kermavner, *Opombe*, v: *Prijatelj*, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 559–560.

⁵³ Ljubljanski Zvon, 1889, str. 256.

tesnosrčnost». ⁵⁴ Po njegovem naj bi Dežman »istinito ljubil svojo deželo in narod«, vendar je – prežet z modernimi idejami, goreč za razširjanje omike in prosvetljenosti – na koncu »obupal nad možnostjo, da bi pod takim vodstvom naš narod mogel doseči one cilje, koje je on stavil svojemu ljudstvu«. ⁵⁵ Njegova tragika naj bi tičala v nerazumevanju bistva vsake politike: »da mora politik delati 'auf lange Sicht', na dolge roke«, v tem, da ni spoznal, »koliko je vredna v politiki – potrpežljivost...«. Neučakan, kot je bil, si je vbil v glavo, »da more slovenski narod napredovati zgolj v tesni zvezi, v ozkem prijateljstvu z naravnimi svojimi prijatelji, z Nemci, in na tej fundamentalni napaki se je uničil ta izredni mož. Podal se je na poševno ploščo in ko je začel iti navzdol, ni bilo več moči, da bi se ustavil. Celo njegovo delovanje je postalo nekakšen paradokson: ker je v istiniti ljubil slovenski narod, je postal njegov zakleti

sovražnik! Mož ne zasluži našega sovraštva, marveč globoko naše milovanje!« ⁵⁶

Dragotin Lončar je glavni vzrok za Dežmanov odpad videl v njegovi izraziti liberalnosti: »Kot svobodomislec je imel... v cerkveno-političnih vprašanjih svoje stališče, različno od večine narodne stranke. Kje naj bi našel tla za svoje ideje? Med kmetiskim ljudstvom, ki ga je vodila duhovščina in čigar narodno-politični program je zastopal dr. Bleiweis, ni bilo misliti na uspešno delo. Zakaj, slovenski kmet ni mogel pogrešati vodstva svoje duhovščine, ker je bila vsa naša socialna struktura še v povojih in ni bilo razven duhovnikov in peščice posvetnjakov – inteligentov nobenih drugih slojev, ki bi bili delali za narodno osvoboditev Slovencev.« ⁵⁷ Toda hkrati je menil: »Usodno za nas in za Dežmana je bilo to, da je začel nemško kulturo, ki mu je bila izprva le sredstvo, zamenjevati s ciljem.« ⁵⁸

Tudi Ivan Prijatelj, ki je Dežmanovo odpadništvo naslikal kot zapleten idejno-psihološki proces, v katerem je svobodomiselnega slovenskega intelektualca vedno bolj (vsaj od leta 1858) preveval obup nad »farško potuhnjenostjo«, nad »nazadnjaškimi lastnostmi in kulturnimi nečednostmi« staroslovenskega kroga, ki je za pesnika kronal Koseskega, za znanstvenika Davorina Trstenjaka, v politiki pa promoviral konservativnega »Germana« dr. Etbina Henrika Costo, ⁵⁹ je bil prepričan, da je Dežman odpadel predvsem zato, ker mu »je bilo več za svobodo kakor za narodnost, nad katero je glede Slovencev obupal«. ⁶⁰ Pri tem se je Prijatelj zlasti oprl na Dežmanovo pismo Zarniku (9. januarja 1861), v katerem je (zavračajoč predlog glede ustanovitve slovenskega političnega časnika) prav po vzoru na Marxa in Engelsa na avstrijske Slované (in Slovence) naslovil očitek, da so – kot nekoč Judje Kristusa – leta 1848 »sveto svobodo, katera je v naše dežele pribegnili, zveržili, kot mrho na glavi bili in tako dolgo trpinčili, da je uboga reva oči zatislila in za 11 let srečno v Bogu zaspala«, Slovence

⁵⁴ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I., Ljubljana 1926, str. 25–26.

⁵⁵ Podobno kot Šuklje so mu študentje v pismu 24. 2. 1861 očitali nemožatost: »V zadnjih časih je mož potrebnejše, kakor kdaj. Nočemo spominjati, kako drugi slov. možje ravnaajo – čemo samo povedati, da kadar bi naši velikaši pristopili k svojemu narodu in bi govorili v njegovem imenu, da bi tedaj ne bilo tuge, ne obupa. Vi in drugi naših rojakov, ki se bahate z omiko, stopite v borno kočico, vzdignite prostaka na srečno stopnjo svoje izobraženosti, ne suvajte ga reveža od sebe, podajte mu svojo roko in pomozite mu!« ARS, Dragotin (Karl) Dežman, a. š. 5, pismo dunajskih študentov Dežmanu z dne 24. 2. 1861.

⁵⁶ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I., Ljubljana 1926, str. 25–26.

⁵⁷ Dragotin Lončar, *Dr. Janez Bleiweis in njegova doba*, v: *Bleiweisov zbornik*, Ljubljana 1909, str. 188–189.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., Ljubljana 1956, str. 69 in 560.

⁶⁰ I. Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II., str. 82; Kermavner, *Opombe*, v: *Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II, str. 561.

pa je pozval, naj se spokorijo in nehajo iskati krivca za svojo zaostalost pri Nemcih in nemški kulturi, ampak pri sebi samih.

Po Prijateljevem mnenju je Dežman »posplošil trenutno prihuljenost javnih kulturnih prizadevanj« in prišel do odločitve: »čemu bi po zgledu ostalih slovenskih javnih delavcev modificiral ali celo prikrival svojo svobodomiselnost in si s to žrtvijo pridobival možnost, klesati neke efermne, primitivne stvore, ko vendar vse to ljudstvo in njegova dela nimajo drugega namena, nego da se v bližnji bodočnosti porabijo za tlak ceste, po kateri pojde Nemec na Jadran«. ⁶¹ Njegovo odpadništvo je bilo tako po Prijateljevem mnenju posledica »njegove lastne bolezni preslabotnega, slovensko premalo samozavestnega značaja«, še veliko bolj pa »bolezni našega takratnega javnega življenja«. ⁶² Zato je menil: »Visoka tragika tiči v povesti o Dežmanu, in sicer ne samo njegova osebna, marveč tudi narodna. Njegov primer nudi slovenskemu kulturnemu in literarnemu zgodovinarju izkrivljeno, karikaturno ogledalo, iz katerega se reži marsikatera spaka tedanjih dni ...«. ⁶³

Dušan Kermavner, ki je Prijatelju očital, da je s svojim poskusom »idejno-psihološke rešitve 'Dežmanovega problema' obtičal na plitvini« (po njegovem ni znal ločiti Dežmanove upravičene »nezvestobe« prvaškemu krogu, od njegove moralno sporne in neupravičene »nezvestobe ljudstvu, iz katerega je izšel in od katerega ga liberalizem ne bi bil smel odtrgati«), ⁶⁴ je tudi sam videl »visoko tragiko« zgodbe o Dežmanu predvsem v tragiki slovenskega liberalizma, ki da vse do sedemdesetih let ni tvegala javnega političnega nastopa izven okvira oficialno enotne slovenske politike. ⁶⁵ (Za razliko od Prijatelja je celo menil, da bi se Dežman znašel v veliko hujšem položaju, kot se je v vlogi voditelja nemškega liberalnega tabora na Kranjskem, če bi poskušal oblikovati prvakom konkurenčno

slovensko liberalno »stranko«). ⁶⁶ Toda Kermavner se ni zadovoljil zgolj z »liberalno interpretacijo« Dežmanovega fenomena. V sklepu svojih komentarjev je tako menil, da za Dežmanovo odpadništvo (in nemškutarstvo sploh) v zadnji instanci ni bila odločilna njegova svobodomiselnost, ampak sovraštvo »do slovenske narodnostne prebuje in do slovenskega narodnostnega ponosa!« ⁶⁷ Šlo naj bi za »razumsko opredeljen« primer narodnostne asimilacije v smislu ponemčenja, ki ga moralno ni mogoče opravičiti.

Neumno je blebetanje zoper nemščino

Mnenju tistih, ki vzroke za Dežmanovo odpadništvo iščejo tako v »nesoglasjih s slovenskimi voditelji« kot tudi v nasprotovanju njihovemu, »neredko patriarhalnemu konservativizmu«, ⁶⁸ vsekar ni mogoče oporekati. Njegova osebna nasprotja s Costo (v okviru Zgodovinskega društva za Kranjsko), ⁶⁹ ki so polagoma prerasla v spor z »očetom naroda« Janezom Bleiweisom, so kritičnemu Dežmanu gotovo olajšala odločitev za javni prelom s politiko slovenskih »prvakov«, ki se mu

⁶¹ I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 82.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Kermavner, Opombe, v: Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 557, 561–562.

⁶⁵ Ibidem; prim. tudi: Dušan Kermavner, Prispevek k pojmovnemu razčiščenju oznake »Jung Slovenen«, Zgodovinski časopis, 1970/1–2, str. 21–37.

⁶⁶ Kermavner, Opombe, v: Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 559–560.

⁶⁷ Kermavner, Opombe, v: Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 561–562.

⁶⁸ Vodopivec, Od Pohlinove slovnice do samostojne države, str. 76.

⁶⁹ Dežman je nasprotoval uredniški politiki tajnika društva Henrika Etbina Coste, ki je objavljala nekritične prispevke Davorina Trstenjaka. Neumorni štajerski rodoljub je s svojimi avtohtonističnimi prispevki sprožil ostre kritike uglednih nemških zgodovinarjev, s katerimi sta se strinjala tudi Dežman in Elze. Prim.: Olga Janša Zorn, Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1996, str. 65–66.

je v danem političnem trenutku zdela povsem nesprejemljiva in vse preveč konservativna. Pri tem očitno niso bile v ospredju zgolj razlike v cerkveno-političnih vprašanjih, kot je menil Lončar, ampak popolnoma drugačen pogled na konstruktivno ureditev države po obdobju neoabsolutizma. V pismu Zarniku 9. januarja 1861 je povsem jasno zapisal: »Moje misli so sedanjim terjatvam slovenskih kolovodij diametralno nasprotne.«⁷⁰ V spopadu med »nemškimi centralisti« in »slovanskimi federalisti« se je Dežman postavil na stran prvih, kar je bilo seveda v popolnem nasprotju z izključno na Kranjsko orientirano avtonomistično politiko ljubljanskih »prvakov«.

Medtem ko je v teku zasedanja razširjenega državnega sveta Bleiweis v *Novicah* ves čas zagovarjal predloge visokega ogrskega in češkega plemstva, ki so dobili epilog v konservativni, federalistično zasnovani oktobrski diplomi (20. oktobra 1860), je Dežman delil mnenje »liberalne manjšine« v razširjenem državnem svetu, ki je zagovarjala centralistično organizacijo države (nobenih predprav Ogrski) in njeno čimprejšnjo politično demokratizacijo. Neoabsolutistični sistem, ki je monarhijo pripeljal v globoko notranjepolitično krizo, bi bilo treba po najkrajši poti zamenjati s pravo parlamentarno demokracijo, v kateri bi dobilo odločilno besedo meščanstvo, hkrati pa monarhijo spremeniti v pravno državo, ki bi ponovno upoštevala v času Bacha suspendirane temeljne pravice človeka in državljana. V skladu s temi stališči je Dežman videl v februarški ustavi (z njo je 26. februarja 1861 državni minister Schmerling po centralistično predelal oktobrsko diplomo) dobro osnovo za postopno nadaljnjo demokratizacijo političnega življenja v monarhiji – in tudi pomemben korak na poti k uresničitvi v času neoabsolutizma neupoštevanega načela nacionalne enakopravnosti. Slednjega naj bi bilo moč uresničiti šele potem, ko bodo zagotovljene politične pravice vsakega posameznika (državljan). V politični svobodi je videl pogoj za nacionalno enakopravnost in nacionalni razvoj. V »blebetanju« Slovanov o narodnih (jezikovnih) pravicah je videl nevarnost za ponovitev scenarija iz leta 1848. V pismu Zarniku in dunajskim študentom 9. januarja 1861 je zapisal: »Komaj začenjamo zdaj nekoliko prostejše sopsti, komaj je vlada z verigami, ki so nas skozi 11 let zvezane dr-

žale, nekoliko odjenjala, se zopet čujejo ravno tisti ostudni glasovi o narodnosti in jeziku. Mi hočemo politizirati, pa smo še otroci v vseh državnih zadevah, smo gluhi za ojstre stvaritve zgodovine, smo neobčutni za krvave rane, ki so jih nam zadnja leta vsekala, in zares zaslužimo, da nas tiranska vlada zopet v zaslužen suženjstvo telebi.«⁷¹

Z zornega kota »svobode« se mu je zdelo napačno stališče, češ da je slovenske nerazvitosti kriva nemščina.⁷² Glavni vzroki za slovensko zastajanje naj bi bili: »... naša lenoba, naša farška potuhnjenost in pohlevnost, naše črtenje vsake zdrave in pravične kritike, naša zaljubljenost v jerhaste hlače, v kranjske oštarije in pijančevanje, naša apatija za javne reči, naša tesnoserčnost, naša prazna baharija, naša poželjivost po ravsanju in kavsanju, naša surovost ...«⁷³ Znanje nemščine in zavezanost razvitejši nemški kulturi se mu je zdelo edina prava pot za napredek slovenskega naroda: »Ruski profesor Gregorovič, ki je bil zadnjikrat v Ljubljani je rekel, da na Ruskem imajo sledeči pregovor: 'Kdor hoče človek postati, mora francoski jezik znati.' Ravno tako je pri nas z nemščino. Velikane slovenskega duha, Kopitarja, Dolinarja, Vego, Cojza je nemška omika na visoko stopnjo pripeljala. Najkrepkejši možje slovenskega naroda, vrli Gorenjci, nemščino visoko cenijo in svoje sinove na Gorotan pošiljajo, da se nemško nauče, in kdo bi rekel, da so Gorenjci polutani? da so zvrženci? [...] Profesor Petruzzi je meni mnogokrat rekel, da učenci, ki so v slovenščini prvaki bili, kakor Levstik, Valjavec i. t. d., so se tudi v nemški prozi najbolj odlikovali.« Kardinalni dokaz za pravilnost svojih trditev je Dežman (kot nekaj let prej Vinko Fereri Klun)⁷⁴ iskal v času reformacije, ko smo Slovenci s pomočjo nemškega tutorstva

⁷¹ Ibidem.

⁷² Študentje so mu očitali malikovanje nemščine in Nemcev in mu pripisali stališče: »Ako se ne boš ponižni sluga za peč nemške izobraženosti vsedel, glej! zabredeš v kalužo prejšnjih vekov! Torej, pusti, nap[a]čni Slovenec! narodnost svojo, bodi Nemec in potem boš le práv Slovenec! Tako modruje Vaša učena glava o nemški kulturi; Vaš jezik govori, kakor da bi bil vse sladkosti te omike posrkal – in v sladki pijanosti ponujate (kak je Vaša ljubezen proti žejnemu narodu!) vsem, vsem edinozveličavno kupico, ako ravno jo mora vsak hlápen pivec s svojo narodnostjo plačati! Po Vaših mislih bi se mogel vsak Slovenec v nemški omiki ne skopati, ampak raztopiti, potem bi še le bil – prava spakedrija!« ARS, Dragotin (Karl) Dežman, a. š. 5, pismo dunajskih študentov z dne 24. 2. 1861.

⁷³ Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, str. 11–13.

⁷⁴ Olga Janša Zorn, Historično društvo za Kranjsko, str. 217.

⁷⁰ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, Naši zapiski 1909, str. 11–13.

v kratkem naredili velik kulturni preskok: »Slovenskim farjem od časov reformacije sem nobeden ni branil, da so se v verskih zadevah slovenščine posluževali, nemščina se v to reč ni nikakor vtikala. In kaj so oni ta dolgi čas na dan spravili? Kvečjemu molitvine bukvice, ki so kot mušice proti velikanskim knjigam, katere so reformatorji Slovencem podarili. Bohorič, učenec slavnega Melanchtona, Trubar in Dalmatin so na nemških učiliših pri virih modrosti in učenosti svoje žejne duše napajali. Vrnili so se domov s krepostjo nemške vrednosti, prvi so Slovencem pisali in s podporo nemških knezov slovenske knjige na svetlo djali. Torej glejte, kako neumno je blebetanje zoper nemščino, po kateri smo vendar edino luč v temnih časih dobivali. Ako se nemščini popolnoma odpovemo, bomo kmalu obskurantizmu in ultramontanizmu zapadli.«⁷⁵ Podobno stališče je Dežman ponovil v pismu Franu Levstiku 11. marca 1861: »Duhovne produkcije je Slovencem treba, vse vpitje o narodnosti in vse zaničevanje nemške omike nas ne spravi niti koraka naprej [...] Ko grmimo zoper nemškutarijo, sami ne poznamo zakladov našega slovstva.«⁷⁶

V skladu s stališči, izraženimi v pismu Zarniku, je Dežman nastopil v državnem zboru.⁷⁷ Ko so že v teku adresne debate maja 1861 (slovenski) federalisti v odporu do preveč centralistične februarске ustave načeli vprašanje kompetenc obstoječega državnega zbora, je Dežman v več pismih Bleiweisa svaril pred nespametnim posnemanjem Čehov (»mi Slovenci ne moremo ž njimi iti«)⁷⁸ in se zavzel za sodelovanje z nemškimi ustavoverci. Politika čeških poslancev s Palackym in Riegerjem na čelu, ki so iz »formalnih« in nacionalnih razlogov poskušali blokirati sprejem vrste svobodomiselnih zakonov, ki bi koristili vsem, se mu je zdela ško-

dljiva in v popolnem nasprotju z interesi države in njenih posameznih delov. Prav ob čeških zahtevah po večji avtonomiji dežel kot pogoju za nacionalno enakopravnost je dobil vtis, da se ponavlja zgodba iz leta 1848, ko so avstrijski Slovani s svojim neprestanim blebetanjem o narodnosti in jeziku »izdali svobodo.«⁷⁹ »Zares škoda, da 'Slovani' zgodovine leta 1848 si nočejo v poduk vzeti«, je maja 1861 zapisal v pismu Janezu Bleiweisu. »Ravno tako se tudi zdaj snuje pogin svobode. Namesto, da bi vsa ljudstva z obema rokama po zlatih jabolkah svobode segla, bodo še zoper svobodo protestirati začeli, misleč, da bi to njih 'avtonomiji' škodovati moglo.«⁸⁰ Čehi naj bi si prizadevali le za »svojo češko krono, oni hočejo to delati, kar pri Madjarjih izvedeno vidimo«; zadovoljni bi bili »ako se le cesar v Prago preseli ali ako Clam Martinic minister postane«, četudi potem »najhujši absolutizem vlada.«⁸¹ Poleg tega pa naj bi v češki stranki ne bilo prave demokracije, ampak vladavina Riegerja (in Palackega): »To jaz ne imenujem svobodno gibanje, temuč drugo obliko absolutizma.«⁸² V pismu svojemu svaku Pauerju z dne 17. junija 1861 je z odkrito nejevoljo okrcal politiko vodstva »narodne stranke« na Kranjskem (Bleiweisa) in radikalna stališča dela dunajskih študentov, ki da so pod popolnim vplivom Čehov.⁸³

Hrvati so bili od nekdaj rablji absolutizma

Poleg odločnega nasprotovanja posnemanju Čehov, ki mu je ostal zvest tudi kasneje (strinjal se je s prijateljem grofom Antonom Alexandrom Auerspergom, ki je slovenske politične voditelje večkrat imenoval za »učljive opice Čehov«),⁸⁴ pa je bil Dežman v veliki koliziji s politiko prvakov tudi pri presojanju nekritičnega povezovanja in bratenja s Hrvati, ki je prav v času obnove ustavnega življenja dobilo nov zagon. Svoj odpor do Hrvatov je jasno izrazil že v pismu Zarniku 9. januarja 1861, v ka-

⁷⁵ Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, str. 11–13.

⁷⁶ Avgust Žigon, Bridka zgodba iz Levstikovega življenja, Sloven, 1917, str. 155–156.

⁷⁷ Bistvo Dežmanovih stališč iz pisma Zarniku je v dopisu Novicam 26. 1. 1861 predstavil Zarnik sam, ne da bi navedel Dežmanovo ime: »Nekateri sicer še vedno ragljajo, da slovenski narod ni za drugo na svetu, kakor ravno za nemško omiko; le ona ga mora opiliti in zveličati častno in večno. Vsako drugo prizadetje je neumno, celo nevarno... Iščimo rajši zveze z Nemci; ž njimi se zedinimo ter se bojujmo, da dobimo omiko in svobodo; (ktero neki?). Ogibajmo pa se svojih slovanskih bratov, ki so leta 1848. svobodo pokopali in čujte! tudi v nekem kraju ves 'šnops' popili!«

⁷⁸ Lončar, Iz politične korespondence, str. 14–15; isti, Dragotin Dežman in slovenstvo, str. 323–324.

⁷⁹ Vasilij Melik, Nacionalnopolitične razmere v slovenskih deželah v času neoabsolutizma, v: Melik, Slovenci 1848–1918, str. 190–130.

⁸⁰ Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, str. 37.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Gorazd Stariha, Politične razmere na Slovenskem od obnove ustavnega življenja (1860/61) do dualizma (1867), rkp. dis., Ovsišče 2003, str. 42.

⁸⁴ Melita Pivec Stele, Pisma Antona Auersperga Karlu Dežmanu, Glasnik Muzejskega društva Slovenije, 1930, str. 64; pismo A. A. Auersperga K. Dežmanu, Gradec 12. 1. 1871.

Češki voditelj František L. Rieger

terem je med drugim zapisal: »Kaj pravi zgodovina o Hrvatih? Odgovor: Hrvati so bili od nekdaj rablji absolutizma. Tudi dokler so bili sami svoji, njih slavna zgodovina le o umorih in enakih grozovitostih pripoveduje. Kaj mislijo kranjske branjevke o Hrvatih? Komaj se po mestih začuje, da 'rešitelji Avstrije' primarširajo, vsi peki vrata svojih pekarij zalopnejo in branjevke svoje štante spraznujejo. Kaj pravi dr. Hyrtl na Dunaju o Hrvatih? On reče: ta drhal, ki je pod Jelačičem l. 1848 na Dunaj privihrala, mi je iz vseh posod, kjer sem anatomske preparate imel, špirit popila.« – »Le prenapeti Slovenci pravijo: Slovenski narod mora 'mit Sack und Pack' v hrvaško taborišče pobegniti, sicer ga bo nemščina popolnoma okužila. Tako malo torej sebe in svoj narod cenijo, da ne premislijo, da se celo kranjske branjevke njihovim zveličavnim idejam posmehujejo. Edini Prešeren več velja kot cela hrvaška literatura, in kam bo lepa slovenščina prišla, ako jo hrvaškemu barbarstvu izročimo [...] Tam, kjer je prava omika, kjer je prava svoboda, bo tudi za Slovence najbolje. Ne bomo se sicer toliko bahati mogli, kakor bratje Hrvatje, pa

tudi v zvezi z omikanimi narodi se nam ne bo treba bati, da bo drugi narod naš jezik in narod zatrl.«⁸⁵

Če lahko Dežmanovo nasprotovanje posne-manja Čehov še nekako umestimo v spor med centralisti in federalisti (avtonomisti), ki se je odvijal v državnem zboru, ima njegov odpor do jugoslovenske orientacije slovenske politike vendarle širše razsežnosti. Na eni strani gre res za tedaj močno razširjeno stališče (nemških) liberalcev in demokratov o negativni vlogi bana Jelačiča in »Hrvatov« v revoluciji 1848.⁸⁶ Toda hkrati gre za povsem jasno prepričanje (pri posameznih slovenskih intelektualcih ga srečamo že v predmarcu in zlasti v letu 1848), da bi povezovanje s Hrvati za Slovence pomenilo civilizacijski korak nazaj.⁸⁷ Iz pisma, ki so ga 24. februarja 1861 poslali Dežmanu dunajski študentje z Zarnikom na čelu (gre za odgovor na Dežmanovo pismo z dne 9. januarja 1861), se jasno kaže, da jih je (poleg »slavljenja« nemškega jezika in kulture) očitno najbolj zbadlo prav Dežmanovo protihrvaško stališče: »Drugo, kar čemo opomniti, so Vaše misli o Hrvatih. Hvala Bogu! da takrat nobenega v naši družbi bilo ni. Vaše medene misli bi sicer bile slogo, vzajemnost med nas posadile!?! Mi zelo dvomimo, da ste Vi kdaj misli pravih ter omikanih Hrvatov brali, misli o slovanski narodnosti, akoravno ste učen, da, skozi in skozi učen gospod; tudi ne vemo, koliko ste se soznani z duhom hrvaških rodoljubov. Vi praktični in umni naravoslovec ste menda tudi tukaj prezrli **duha**, ker Vaše vedno ostre oči le **anatomske** rerum naturam preiskavajo. Tiste cunjaste in plesnjive misli, ki so se, žalibog! med našim ljudstvom vkoreninile, ki kažejo, kako malo da čuti narod sorodnost svojo, ste Vi pregreli nad lešrbico svojega uma in sejete nov grah med sčinjeno žito današnjih zdravejših misel. Pravična roka ne pobira kamnja po svojem dvorišu in ga ne meče na sosedovo selo. Tu kažete tisto divjačnost, ktero našemu ljudstvu oponašate!«⁸⁸ In po Dežmanovem nastopu v državnem zboru 27. junija 1861, v ka-

⁸⁵ Lončar, Iz politične korespondence, str. 11–13; isti, Dragotin Dežman in slovenstvo, str. 319; prim. tudi: Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 72–73, 336.

⁸⁶ France Klopčič, Engels (in Marx) o »nezgodovinskih« slovanskih narodih 1847–1895, v: France Klopčič, O preteklosti drugače, Ljubljana 1984, str. 11–56.

⁸⁷ Prim.: Stane Granda, Dr. Jožef Muršec-Živkov v revolucionarnem letu 1848/49, Kronika 55, 2007/1, str. 32.

⁸⁸ ARS, fond Karl Dežman, a. š. 5; pismo »več razžaljenih Slovencev«, Dunaj, 14. 2. 1861.

terem Hrvatov sploh ni omenjal, je prav njegovo odklonilno stališče glede slovenskega povezovanja z brati na jugu vneslo razdor med študente, ki so na Zarnikovo iniciativo Dežmanu izglasovali nezaupnico. Felix Schaschel je v pismu Petru Grasselliju (10. julija 1861) spor med študenti opisal z besedami: »Nas (kakih deset), ki nismo podpisali nezaupnice Deschmannu, bi Zarnik, ki se vnema za ustanovitev jugoslovanske države, in njegovi bodoči pretorijanci, najrajši v žlici vode utopili.«⁸⁹ Ponovila se je zgodba iz leta 1858, ko so iz neformalnega »jugoslovanskega študentskega društva« (ustanovil ga je Zarnik) izgnali Aleksandra Schemerla, ker je porgljivo govoril o (južnih) Slovanih in društvu.⁹⁰

Po sili izvirne teze?

Z izjemo Dušana Kermavnerja, ki se mu je zdel »protislovanski« pasus v pismu Zarniku (v njem je položil »težišče v napad na grdo ravnanje avstrijskih Slovanov s 'sveto svobodo' v letu 1848«) zgolj taktična poteza, s katero naj bi Dežman poskušal dodatno utemeljiti svoj odpor do slovenske politike (»ker je vedel za radikalno liberalno razpoloženje mlajše generacije, ki ni mogla vedenja svojih očetov v letu revolucije kaj prida zagovarjati«),⁹¹ ni Dežmanovemu zavračanju (jugo)slovanske orientacije slovenske politike do nedavnega namenil posebne pozornosti skoraj noben slovenski zgodovinar. Kot da bi se – v duhu »bratstva in edinstva« ali iz strahu pred očitkom nacionalizma – bali priznati, da so obstajali tudi Slovenci, ki se z nekritično (jugo)slovansko orientacijo slovenske politike niso strinjali. Potem ko sem v *Slovenski kroniki XIX. stoletja* predstavil Dežmanovo odpadništvo predvsem kot posledico zavračanja nekritične (jugo)slovanske orientacije slovenske politike,⁹² je Peter Vodopivec (brez podrobnejše argumentacije) takšno razlago kategorično zavrnil. (Po njegovem naj bi šlo celo za po »vsej sili 'izvirno' in skrajno tezo«, ki naj bi koreninila v podcenjevanju »ideoloških in nazorskih nasprotij v slovenski politiki 19.

stoletja«).⁹³ Za razliko od njega je Andrej Rahten v svoji monografiji o slovensko-hrvaških političnih odnosih v Dežmanovem nasprotovanju stališčem narodnjaškega vodstva, češ »da se je potrebno v boju za uresničitev narodnih zahtev nasloniti na Hrvate«, vendarle videl enega izmed (sicer številnih) razlogov za njegov »strankarski (in miselni) prestop«.⁹⁴

Vasilij Melik je že pred desetletji upravičeno opozoril, da so na proces nacionalne diferenciacije med meščani in izobraženci, torej med ljudmi, »ki so znali oba jezika, ki so živeli v obeh kulturah, slovenski in nemški«, vplivali številni momenti. Nekaterim se je zdelo, da politika narodne stranke preveč »trga vezi z nemško kulturo, s katero so bili zrasli«, spet drugi so imeli narodno gibanje za preveč radikalno in klerikalno, tretji so prestopili iz koristoljubja. Med njimi pa so bili tudi taki, ki so zapustili narodno stvar iz »odpora do slovenskega ali jugoslovanskega čustvovanja, ki se je uveljavljalo«.⁹⁵

Nobenega dvoma ni, da so bili pri Dežmanu na delu skoraj vsi naštetih momenti. Toda zdi se, da je na njegov »odpad« bolj kot ideološka in nazorska nasprotja vplivalo naraščajoče nestrinjanje z nekritičnim jugoslovanstvom, ki so ga zavračali tudi mnogi drugi.⁹⁶ To dokazuje že sama kronologija Dežmanovega »izstopanja« iz narodne stranke. Mož, ki je v pismu dunajskim študentom 9. januarja 1861 sicer kategorično trdil: »Moje misli so se-

⁸⁹ Marjan Drnovšek, *Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842-1933, Gradivo in razprave 6*, Ljubljana 1983, str. 265–266; prim. tudi: Kermavner, *Prispevek k pojmovnemu razčiščenju*, str. 34.

⁹⁰ Levstikova pisma, ur. Avgust Pirjevec, Ljubljana 1931, str. 121; Levstikovo pismo Simonu Gregorčiču, 9. 3. 1887.

⁹¹ Kermavner, *Opombe*, v: *Prijatelj*, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., str. 557.

⁹² Janez Cvirn, *Vražji Dežman, kaj si storil*, v: *Slovenska kronika XIX. stoletja*, II. del, str. 36–38.

⁹³ Peter Vodopivec, *Slovensko zgodovinopisje med tradicijo in inovacijo*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLIV – 2/2004, str. 26.

⁹⁴ Andrej Rahten, *Zavezništva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v Habsburški monarhiji 1848–1918*, Ljubljana 2005, str. 47.

⁹⁵ Vasilij Melik, *Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja*, v: Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 241.

⁹⁶ Tako je npr. predstojnik okrajnega urada ljubljanske okolice Johann Pajk Levstikove očitke v listu *Naprej* (1863), češ da pri pisnem poslovanju z ljubljanskimi okoliškimi občinami premalo upošteva slovenščino, zavrnil z besedami: »Podpisani predstojnik je bil že od nekdaj Kranjec, Slovenec in Slovan in bo tak v vsakem poštenem smislu brezpogojno ostal. Že od nekdaj je govoril in pisal kranjsko in slovensko enako kot nemško, toda kot Kranjec je tudi Avstrijec, brezpogojno predan državni upravi in zvest prevzvišenemu monarhu. Je tudi ves zavzet za nadaljnji razvoj, za dobrobit svoje narodnosti – toda Hrvat, Srb, Bosnjak ne želi postati.« *Naprej*, 26. 5. 1863; ARS, *Deželno predsedstvo*, 1221/1863; podatek mi je posredoval dr. Gorazd Stariha, za kar se mu na tem mestu zahvaljujem.

Nemškutarji v deželnem zboru Kranjskem (Brenclj, 1878/17 in 18)

danjim terjatvam slovenskih kolovodij diametralno nasprotno,«⁹⁷ je na občinskih volitvah v Ljubljani mirne duše kandidiral na listi »prvega mestjanskega odbora« skupaj z Bleiweisom. Volilni program, ki je poudarjal svobodomiselnost in nacionalno enakopravnost, je bil očitno sprejemljiv za oba.⁹⁸ Po izvolitvi za državnozbornega poslanca se je aprila 1861 odpravil na Dunaj kot slovenski državnozborni poslanec in bil tudi v delegaciji, ki je državnemu ministru Schmerlingu predala peticijo s slovenskimi narodnimi (jezikovnimi) zahtevami. Do tega trenutka (domnevno velika) ideološka in nazorska nasprotja med njim in Bleiweisom očitno niso bila dovolj velika za prelom z narodno stranko. Do usodne odločitve je prišel šele po začetku zasedanja državnega zbora, ko je – v režiji Bleiweisa in Tomana – slovenska politika nenadoma začela ostreje udarjati po centralistični februarški ustavi in pihati v rog avtonomistov. Za javen prelom s politiko narodne stranke se je odločil šele po neuspešnem prepričevanju Bleiweisa, češ da je posnemanje Čehov in ostalih Slovanov v nasprotju z interesi Slovencev in cele Avstrije. Namesto slepe solidarnosti s Slovani, ki s svojo egoistično politiko nehote služijo reakciji, bi morala slovenska politika podpreti prizadevanja vlade in nemških ustavovercev, da po desetletju črnega absolutizma Avstrijo spremene v moderno ustavno in pravno državo, ki

⁹⁷ Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, Naši zapiski 1909, str. 11–13.

⁹⁸ Novice, 30. 1. 1861.

bo vsem državljanom zagotavljala temeljne pravice in svoboščine. Politična demokratizacija bo ustvarila pogoje za nemoten kulturni razvoj slovenskega naroda, ki mu nihče, še najmanj pa Nemci, ne nasprotuje. Pri premoščanju kulturne zaostalosti pa bi se morali Slovenci (kot dolej) nasloniti na Nemce, s katerimi jih je usoda tesno povezala, nikakor pa ne na kulturno zaostale (Jugo) slovane. Takšne povezave bi bile civilizacijski korak nazaj, cokla v razvoju slovenskega naroda.

Nasprotovanje (jugo)slovanski orientaciji slovenske politike je bilo tudi kasneje tista točka, ki je Dežmana najbolj ločila od »narodnega tabora«. V članku *Nemškutar* (1869), ki je izšel v dnevniku kranjskih ustavovercev *Laibacher Tagblatt*, je tako med drugim poudaril, da se tudi t. i. nemškutar ne odpoveduje svojemu slovenskemu izvoru in jeziku, temveč le drugače presoja slovensko-nemška razmerja kot slovenska stranka. Nemškutar ne sovraži nobenega naroda, predvsem pa ne nemškega, »od katerega so se Slovenci tako veliko naučili«. Ker se zaveda nemškega vpliva na slovensko literaturo (reformacija je prinesla kulturo v deželo), zlasti ceni nemško kulturo in si seveda želi, da bi se njegovi otroci poleg slovenščine učili tudi nemščine. »Tudi on želi dvig svojega jezika, saj ga ljubi. Vendar meni, da mu znanje nemškega jezika prinaša velike prednosti. Ve, da bo prihodnost njegovim otrokom lepše cvetela, če se bodo učili tudi nemščino, saj ga trgovina in obrt postavljata v stik s sosednjimi nemškimi deželami. Tako je veliko bolj v stiku z Nemci kakor z manj civiliziranimi deželami slovanskega juga, kjer še obstaja krvno maščevanje in kjer morajo ljudje še obdelovati polja s puško na rami.«⁹⁹ Na viharni seji kranjskega deželnega zbora 16. septembra 1878, na kateri je slovenska manjšina zahtevala razveljavi-

⁹⁹ *Laibacher Tagblatt*, 20. 1. 1869; Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 80–81; prim. tudi: Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, *Prispěvki za novejšo zgodovino XXVII*, 1987, str. 13.

tev mandata v postojnskem volilnem okraju izvoljenega dr. Deva, je Dežman na Vošnjakove očitke o renegatstvu odgovoril: »Običajno v naši deželi imenujejo za renegata vsakogar, ki zagovarja ustavo in državne interese in nima posluha za fantastične panslavistične sanjarije!«¹⁰⁰ Ko so na naslednji seji (20. septembra 1878) slovenski poslanci (Bleiweis) Dežmanove besede zlonamerno interpretirali kot očitek Slovincem, češ da zasledujejo veleizdajalske tendence, je Dežman njihovo interpretacijo odločno zavrnil. »Moja gospoda! Če sem govoril o panslovanskih sanjarijah, se sprašujem, ali je mogoče očitek komu, češ da je panslavist, enačiti z očitkom, da je veleizdajalec? Poznam veliko panslavistov, ki jih spoštujem, oseb, ki panslovanske ideje javno častijo. Gospodo bi rad spomnil le na to, da se v naši deželi pogosto pretresa vprašanje, ali ne bi bilo dobro slovenski jezik povsem odpraviti v korist nekega drugega slovanskega jezika, ali ne bi bile že matere pripravne, da pri vzgoji svojih otrok rečejo zbogom slovenskemu jeziku. – Takšno ravnanje, takšne intence imajo zagotovo panslovanski priokus, čeprav nikakor niso veleizdajalske, ampak so na ravni sanjarij.«¹⁰¹

Če zaključimo: na Dežmanov »odpad« so nedvomno vplivala osebna nesoglasja s prvaki in odpor do njihove preveč konservativne orientacije, še zlasti pa bistveno drugačen pogled na konstruktivno ureditev države in »pravilno« strategijo kulturnega razvoja Slovencev znotraj monarhije. V tem kontekstu se je zdelo Dežmanu povezovanje s Hrvati in ostalimi (Jugo)slovani civilizacijski korak nazaj, kar je vse do svoje smrti nenehno ponavljal v časopisju in predstavniških telesih.

Viri

- Arhiv Republike Slovenije, fond AS 854 (Dragotin (Karl) Dežman).
- Das Deutschtum in Krain – Ein Wort zur Aufklärung, Graz 1862.

¹⁰⁰ Stenografski zapisnik druge seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 16. septembra 1878, str. 34; prim. tudi: Miroslav Gorše, Doktor Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik, Ljubljana 1940, str. 156. Njegova izjava je tako razburila slovenske poslance, da so z razbijanjem po mizah (Sveteč) in kričanjem Slava slavjanom (Zarnik) ter Proklete grablje (Vošnjak) prisilili deželnega glavarja, da je zaključil sejo.

¹⁰¹ Stenografski zapisnik tretje seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 20. septembra 1878, str. 46.

- Dom in svet
- Don Quixotte della Blatna vas. Načrt tragične komedije v štirih dejanjih s predigro in petjem. Za rabo prihodnjih dramatikov nekoliko v prozi, nekoliko v preprostih rimah načrtal Servantes mlajši, Zagreb 1862.
- Eine Thierfabel aus Krain, erbauliche Historia für männiglich zu Nutz und Fromm. In zierliche Knittelreimlein gebracht durch Jocosum Hilarium den Jüngerem, Wien 1861.
- Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1983.
- Krain und das Deutschtum. Entgegnung auf die Flugschrift 'Das Deutschtum in Krain', Ljubljana 1862.
- Laibacher Tagblatt
- Levstikova pisma, ur. Avgust Pirjevec, Ljubljana 1931.
- Ljubljanski Zvon
- Naprej
- Novice
- Slovenec
- Stenografski zapisnik druge seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 16. septembra 1878.
- Stenografski zapisnik tretje seje deželnega zbora kranjskega v Ljubljani dne 20. septembra 1878.
- Stenographische Protokolle des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathes, Wien : Aus Der K. K. Hof- u. Staatsdruckerei, 1862.
- Fran Šuklje, Iz mojih spominov, I. knjiga, Ljubljana 1988.

Literatura

- Janez Cvirn, Vražji Dežman, kaj si storil, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, II. del, Ljubljana 2003.
- Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842-1933, Gradivo in razprave 6, Ljubljana 1983.
- Andrej Gabršček, Goriški Slovenci 1840-1900, I. del, Ljubljana 1932.
- Damir Globočnik, 12 jeznih mož. 12 zgodb o slovenski karikaturi, Radovljica 1997.
- Miroslav Gorše, Doktor Valentin Zarnik, narodni buditelj, pisatelj in politik, Ljubljana 1940.

- Igor Grdina, Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918, Ljubljana 2003.
- Stane Granda, Dr. Jožef Muršec-Živkov v revolucionarnem letu 1848/49, Kronika 55, 2007/1.
- Aleksander Hudovernik, Spomini na Janeza Trdino, III. del, Ljubljanski zvon 1913.
- Stanko Janež, Pregled zgodovine jugoslovanskih književnosti, I. knjiga, Slovenska književnost, Maribor 1953.
- Olga Janša Zorn, Historično društvo za Kranjsko, Ljubljana 1996.
- Dušan Kermavner, Opombe, v: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., DZS, Ljubljana 1956 (1957).
- Dušan Kermavner, Prispevek k pojmovnemu razčiščenju oznake »Jungslovenen«, Zgodovinski časopis, 1970/1-2.
- France Klopčič, O preteklosti drugače, Ljubljana 1984.
- Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich 1848-1904, I., Graz 1972.
- Dragotin Lončar, Dragotin Dežman in slovenstvo, v: Razprave znanstvenega društva za humanistične vede, V-VI, Ljubljana 1930.
- Dragotin Lončar, Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, v: Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1909.
- Dragotin Lončar, Iz politične korespondence dr. Janeza Bleiweisa, Naši zapiski 1909.
- Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1928.
- Dragan Matić, Nemci v Ljubljani 1861–1918, Ljubljana 2002.
- Dragan Matić, Pes z imenom Dežman, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, II. del, Ljubljana 2003.
- Dragan Matić, Spopada pri Vevčah in Jančah – grenki epizodi ljubljanskih turnarjev, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, II. del, Ljubljana 2003.
- Vasilij Melik, Slovenci 1848–1918. Razprave in članki, Maribor 2002.
- Melita Pivec Stele, Pisma Antona Auersperga Karlu Dežmanu, Glasnik Muzejskega društva Slovenije, 1930.
- Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II., DZS, Ljubljana 1956 (1957).
- Andrej Rahten, Zaveznštva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v Habsburški monarhiji 1848–1918, Ljubljana 2005.
- Dietmar Scharmitzer, »Der Landtagsfeldwebel hat schon seinen Säbel geschärft«. Briefe von Karl Deschmann an Anastasius Grün, v: Zur Geschichte der österreichisch-slovenischen Literaturbeziehungen, Hrg. von Andreas Brandtner und Werner Michler, Wien 1998.
- Gorazd Stariha, Politične razmere na Slovenskem od obnove ustavnega življenja (1860/61) do dualizma (1867), rkp. dis., Ovsišče 2003.
- Peter Vodopivec, Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja, Ljubljana 2006.
- Peter Vodopivec, O socialnih in gospodarskih nazorih nemškega meščanstva na Kranjskem od konca 60. do začetka 80. let 19. stoletja, Prispevki za novejšo zgodovino XXVII, 1987.
- Peter Vodopivec, Slovensko zgodovinopisje med tradicijo in inovacijo, Prispevki za novejšo zgodovino, XLIV – 2/2004.
- Ivan Vrhovnik, Pred petdesetimi leti, Ljubljanski zvon 1911.
- Avgust Žigon, Bridka zgodba iz Levstikovega življenja, Slovan, 1917.

Zusammenfassung

**Wer dich trifft, soll dich schubsen,
wenn er kann, in die Zähne
spucken**

Dragotin Dežman und das Slovenentum

Auf der Sitzung des Reichsrats am 27. Juni 1861 beschuldigte der Görzer Abgeordnete Anton Černe die Regierung, die sprachliche Gleichberechtigung der Slovenen systematisch zu verletzen. Er betonte, dass im Vergleich mit den anderen (slavischen) Völkern der Monarchie der Slovene „noch immer ein wahrer Paria ist“. Einer solchen Charakterisierung der Slovenen widersprach Dragotin Dežman, slovenischer Abgeordneter aus Krain, auf das Entschiedenste. In seiner

Rede rechnete Dežman in weiterer Folge auch mit den Behauptungen des tschechischen Abgeordneten Zelený ab, der erklärt hatte, die tschechische Literatur hätte einen bedeutenden Einfluss auf die südslavische (also auch die slovenische) Literatur ausgeübt. *„Ich gehöre dem Stamm der Südslaven an, lebe für mein Volk, nehme an dem geistigen Aufschwunge desselben den regsten Antheil; doch kann ich dem Herrn Professor Zelený versichern, daß mir bis jetzt ein merklicher Einfluß der czechischen Literatur auf uns Slovenen unbekannt sei. – Ferner kann ich aber dem Herrn Professor sagen, daß bei uns in der ärmlichsten Bauernhütte Jedermann davon zu erzählen weiß, von welcher hohen Bedeutung, von welcher einem hohen Einflusse für das materielle Wohl und für den geistigen Aufschwung die deutsche Cultur sei.“*

Mit seiner Rede erntete Dežman Ovationen der deutschen Linken, in der slovenischen Öffentlichkeit aber erregten seine Worte Anstoß. Während er in deutschen Blättern als der „deutsche Krainer“ gerühmt und gelobt wurde und ihm das Vertrauen ausgesprochen wurde, wuchs in der slovenischen Öffentlichkeit die Entrüstung über seinen „Verrat“. Der Mann, der als großer Slovener und Slave, als hochangesehener Gelehrter und heimatliebender Schriftsteller und Dichter nach Wien aufgebrochen war, wurde bereits im Sommer 1861 zum Volksfeind Nummer Eins, der sich als „Urbild des national Abtrünnigen“, des Deutschümlers, in die slovenische kollektive Erinnerung eingepreßt hat.

Obwohl viele überzeugt waren, dass Dežman aus Eigennutz und krankhaftem Ehrgeiz vom Slovenentum abgefallen war, überwog schon unter seinen Zeitgenossen die Einschätzung, dass die Gründe für seinen Abfall – neben den persönlichen Konflikten mit Costa und Bleiweis – vor allem politischer Natur waren. Auch die Mehrheit der Historiker (Dragotin Lončar, Ivan Prijatelj) war der Meinung, dass sich Dežman als prononcierter Liberaler aus Widerstand gegen die konservative

Politik der führenden Persönlichkeiten mit Janez Bleiweis an der Spitze und aufgrund der extrem klerikalen Standpunkte des Redakteurs des Blattes Zgodnja Danica, Luka Jeran, zum Bruch mit dem Slovenentum entschloss. Die „liberale“ Erklärung des Phänomens Dežman, die noch heute in der slovenischen Historiographie (Peter Vodopivec) vorhanden ist, verweist aber nur auf eine Seite der Medaille. Denn sowohl die Chronologie von Dežmans „Austreten“ aus der nationalen Partei als auch seine spätere politische Tätigkeit zeigen klar, dass die entschiedene Gegnerschaft gegen die unkritische (jugo)slavische Orientierung der damaligen Politik für seinen „Abfall“ vom Slovenentum entscheidend war – und nicht so sehr seine persönlichen und ideologischen Meinungsverschiedenheiten mit den führenden politischen Persönlichkeiten. Statt dem Nachahmen der verhängnisvollen tschechischen Politik („wir Slovenen können nicht mit ihnen gehen“) und dem (kulturellen) Zusammenschluss mit den „barbarischen Kroaten“ schien ihm die engste politische und kulturelle Zusammenarbeit mit den „zivilisierten“ Deutschen, die der slovenischen kulturellen Entwicklung angeblich immer gewogen waren, die einzige Perspektive für die Slovenen zu sein.

Die Ablehnung der (jugo)slavischen Orientierung in der slovenischen Politik war eine Konstante in Dežmans politischer Tätigkeit bis zu seinem Tod im Jahr 1889. Dabei war er mit seinem Standpunkt nicht allein. Auch viele andere gebildete Einzelpersonen wandten sich insbesondere wegen der unkritischen (jugo)slavischen Orientierung von der nationalen Partei ab. Daher ist die Meinung berechtigt, dass die Haltung zur (jugo)slavischen Orientierung den Prozess der nationalen Differenzierung erheblich beeinflusst hat.

Schlagwörter: Dragotin Dežman (Karl Deschmann), Reichsrat, nationale Abtrünnigkeit, jugoslawische Orientierung, slovenische Politik in Österreich-Ungarn, nationale Differenzierung.

Filip Čuček

Vpisal se je med Nemce, dasiravno komaj za silo nemško tolče

Občevalni jezik kot element manipulacije v popisih prebivalstva 1880–1910 na Spodnjem Štajerskem

Čuček Filip, dr., Koroška 158, SI - 2000 Maribor

323.1(497.4)(=163.6:=112.2) "18/19"
314(497.4) (=163.6:=112.2) "18/19"
94(497.4)(=163.6:=112.2) "18/19"

VPISAL SE JE MED NEMCE, DASIRAVNO KOMAJ
ZA SILO NEMŠKO TOLČE
*Občevalni jezik kot element manipulacije v popisih
prebivalstva 1880-1910 na Spodnjem Štajerskem*

Avtor je predvsem na podlagi časopisnega gradiva analiziral popise prebivalstva med leti 1880 in 1910 na Spodnjem Štajerskem. Skušal jih je prikazati skozi prizmo manipulacij, ki so bile element (pre)moči nemške strani. V času napetih nacionalnih odnosov je predstavljala rubrika občevalni jezik velik vir za (navidezno) množitev nemštva v avstrijski polovici monarhije. Nemška stran je poskušala prikazati (predvsem) spodnještajerska mesta kot starodavne nemške »trdnjave«, medtem ko so se Slovenci temu upirali in vztrajali na objektivnejši sliki. Na statistično »množitev« nemške strani na Spodnjem Štajerskem so pogosto vplivale tudi trenutne lokalne politične razmere, kjer so Nemci z osvojitvijo občinske uprave ali z gospodarsko premočjo vplivali na rezultate popisov prebivalstva (najočitneje pri zadnjem popisu leta 1910).

Ključne besede: Spodnja Štajerska, avstrijski popisi prebivalstva (1880, 1890, 1900 in 1910), občevalni jezik, nacionalni boji, politična zgodovina.

Čuček Filip, PhD., Koroška 158, SI - 2000 Maribor

323.1(497.4)(=163.6:=112.2) »18/19«
314(497.4) (=163.6:=112.2) »18/19«
94(497.4)(=163.6:=112.2) »18/19«

HE DECLARED HIMSELF A GERMAN,
ALTHOUGH HE HARDLY SPOKE ANY GERMAN
*Language of communication as an element of
manipulation in censuses 1880-1910 in Lower Styria*

The author used newspaper reports to analyze censuses in Lower Styria between 1880 and 1910. He tried to present them in the light of the manipulations that were used in the interests of German (super)power. At the time of tense national relations the category language of communication served as a major source of an (apparent) rise in the numbers claiming German nationality in the Austrian half of the monarchy. The German side tried to present the towns (particularly) in Lower Styria as age-old German "fortresses", while the Slovenes opposed that and insisted on a more objective picture. The statistical "growth" in the German population in Lower Styria was often affected by the political situation at the local level, where Germans could exert influence on census results by taking over municipal administration or by economic superiority (most apparently so at the last census in 1910).

Key words: Lower Styria, Austrian census (1880, 1890, 1900 and 1910), language of communication, national struggles, political history.

Potem ko je bil na mednarodnem statističnem kongresu leta 1872 v Petersburgu sprejet program za ljudska štetja, je tudi v dvojno monarhijo počasi pricurljala ideja o vpeljavi nove rubrike. Že v štetjih leta 1857 in 1869 so poskušali določiti narodnostni princip v Avstriji, toda na podlagi ocen uradov (in ne zavesti prebivalstva) glede jezikovne pripadnosti (kot zunanega vidika narodnosti) je bilo nemogoče podati realno sliko. Toda, če so se od 50-ih let 19. stoletja obotavljali vpeljati nov dejavnik, s katerim bi lahko (le) ocenjevali narodnostni vidik, je vprašanje, ki ga je sprožil petersburški kongres, povzročalo številne polemike že za časa nemškoliberalne (Auersperg-Lasserjeve) vlade v Avstriji. Če se je translitvanska polovica monarhije odločila uvesti tudi »materinski jezik«, pa je avstrijska polovica (tedaj pod Taaffejem) določila rubriko »občevalni jezik« v popise prebivalstva in s tem povzročila veliko politizacijo (sicer nedolžnih) ljudskih štetij.¹

Nova rubrika seveda ni bila primerna za določanje dejanske (nacionalne) strukture, še sploh na jezikovno mešanih območjih. Občevalni jezik je vlada sprejela v času, ko je mednacionalna sprava postajala vedno bolj nemogoča. Nacionalna polarizacija (in diferenciacija) je povzročila, da je občevalni jezik postal sredstvo manipulacije, ki ga je izkoriščal (predvsem) gospodarsko močnejši element (na Spodnjem Štajerskem nemški liberalci). Po nastopu Taaffeja so se začeli nacionalni odnosi med Nemci in Slovenci vse bolj zaostrovati. Krepitev nacionalnih idej je prinesla tudi na Spodnjem Štajerskem ostro ločnico, ko dve nasprotujoči si politični usmeritvi nista več našli skupnega jezika ne v političnem in tudi ne v vsakdanjem življenju. Prepada je postajal vedno bolj nepremostljiv, oboji so za doseg lastnih ciljev uporabljali najrazličnejše metode in skušali preko medijev vplivati na ostalo prebivalstvo.

Dejstvo, da je na Spodnjem Štajerskem večinsko mestno prebivalstvo nemško, podeželsko pa slovensko, je potrdilo že prvo štetje prebivalstva po občevalnem jeziku leta 1880. Stara struktura prebivalstva je bila dejansko takšna, čeprav je bilo štetje zaradi nove rubrike kljub vsemu varljivo. Marsikdo je namreč vpisal nemščino, čeprav je uporabljal

v vsakdanjiku slovenščino. K temu je v letih nacionalne diferenciacije pripomogla propaganda, ki jo je nemška stran mnogo bolj krojila sebi v prid, pa tudi nepoznavanje dejanskih razmer. Uradno statistiko je s to rubriko »nadzirale« v spodnještajerskih mestih, ki so imele povsem nemški značaj, močnejši nemški element. Štetja niso podajala trenutnega stanja, ker je marsikdo podlegel lokalnemu nemškemu pritisku in se pri ljudskih štetjih priznaval k nemštvu. Tako so bili rezultati bolj posledica statistične kot pa realne asimilacije. Štetja po občevalnem jeziku so nagibala tehtnico pač v korist privilegiranih jezikovnih skupin, kar so Nemci na Spodnjem Štajerskem dejansko bili.² Celje, ki je imelo še sredi 19. stoletja bolj slovenski značaj, so Nemci že sredi 70-ih let označevali za »pranemško« mesto.³ Kljub temu so bile razmere v Celju v začetku 80-ih let boljše kot drugje na Spodnjem Štajerskem, kjer je slovensko meščanstvo moralo v slabih razmerah začeti s političnim bojem.

Slovensko časopisje je prebivalstvo ves december⁴ vestno opozarjalo in svarilo, da naj bo pri popisu zelo previdno in da naj »vsak v svojem krogu ljudi poduči, da svojo slovensko narodnost vpišejo, če tudi včasih še drug jezik govore v hiši«.⁵

V mestni občini Maribor je z vsemi mestnimi okrožji po popisu živelo skupaj z aktivnim vojaštvom 17.628 ljudi. Od tega je bilo tistih, ki so v rubriko občevalni jezik vpisali nemščino, 13.517. Slovenščino je navedlo 2431 oseb. Rubrika občevalni jezik očitno ni bila stoodstotno izpolnjena, ker je bila vsota s tistimi, ki so navedli tretji jezik, manjša od števila mestnih prebivalcev. Po statistiki je bilo v mestu razmerje med nemškim in slovenskim jezikom 76 % proti skromnim 13 %. Celje, ki je bilo s predmestji več kot trikrat manjše, je premoglo 5393 ljudi. 3301 prebivalec je navedel nemški jezik, 1872 pa se jih je odločilo za slovenski jezik. Odstotkovno razmerje v drugem največjem

¹ Vlado Valenčič, *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880*, *Zgodovinski časopis* (ZČ), 1974/3-4, 287-294.

² Janez Cvirn, *Nemci na Slovenskem (1848-1941)*, v: »Nemci« na Slovenskem 1941-1955, Ljubljana, 2002, str. 105; prim.: Fran Zwitter, *Nemci na Slovenskem*, Sodobnost, 1938, str. 483-495; Andrej Studen, *Zapleti okrog občevalnega jezika*, v: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861-1883*, Nova revija, Ljubljana, 2003, str. 351-352.

³ Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861-1914)*, Založba Obzorja, Maribor, 1997, str. 9-12.

⁴ Npr. *Slovenski narod* (SN), 12. 12. 1880, 30. 12. 1880.

⁵ SN, 5. 12. 1880.

spodnještajerskem mestu je bilo 60 : 34 v korist Nemcev, na Ptujju pa 64 : 20, prav tako v nemško korist. Od 4257 prebivalcev Ptujja jih je namreč 2729 izbralo nemški jezik, le 899 pa slovenščino.⁶ Iz statistike lahko razberemo, da je po občevalnem jeziku največji odstotek Nemcev živel v Mariboru, nato je sledil Ptuj z dobrimi 10 % manj, najmanj Nemcev pa je bilo v Celju (60 %). Vendar pa nacionalne strukture nikakor ne gre enačiti s statističnimi rezultati, ker je bilo na prelomu stoletja opravljenih nekaj analiz prebivalstva omenjenih mest. Robert Pfaundler je ugotovil, da je med prebivalci mesta Maribor več takih, ki so se rodili na slovenskem jezikovnem ozemlju (55 %). V Celju naj bi bilo odstotkovno razmerje 70 : 30 v slovensko korist, na Ptujju pa 60 : 40, prav tako v prid Slovencem. Z analizo pramateriala istega ljudskega štetja leta 1900 je do podobnih rezultatov prišel tudi Janko Mačkovšek, ki je ugotovil, da je imelo domovinsko pravico v občinah slovenskih političnih okrajev 71 % mariborskega, 69 % celjskega in 63 % ptujskega prebivalstva.⁷

Po popisu je Slovenski narod resignirano ugotavljal, da so rezultati porazni, ker da je »mnogoteri hišni posestnik ali družinski oče mislil, da se v dotičnej rubriki samo vpraša, ali on zna nemški

ali ne zna in je vpisal sebe in otroke mej Nemce, dasiravno poslednji ne znajo niti besedice nemškega, a on komaj malo za silo nemško tolče«. Prav tako so pod rubriko občevalni jezik med Nemce vpisali svoje posle nemški obrtniki, med njimi pa so se znašli celo kakšni narodnjaki, ki so bili »nevprašani mej Nemce vpisani«. Tako je časnik pozival, da je potrebno stvar pretresti in upoštevati napake ter opozarjal »prijatelje slovenske stvari, katerim je za to, da se vsak naš domačin k svojemu narodu prišteva, naj vse nepravilnosti in nezakonitosti, ki so se tu ali tam pri popisovanju godile, na dotično mesto naznanijo, da se popravijo«. ⁸ Toda, kljub temu da so spodnještajerski liberalci vsako priložnost izkoristili za navidezno množitev nemštva, do ukrepov ni prišlo, čeprav je vlada poudarjala svoje nadstrankarstvo in politično nepristranskost. O relevantnosti štetja po občevalnem jeziku pa je dovolj zgovorno pričala šolska statistika v Ljutomeru, češ da ni nobenega učenca z nemškim maternim jezikom, medtem ko je trg po popisu imel dobrih 40 % prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom.⁹

V ocenjevanju popisa prebivalstva je *Cillier Zeitung* menil, da se v Celju med meščani in uradniki ne da naštetih niti petdeset Slovencev, »četudi bi jih iskali z Diogenovo svetilko«, v bistvu pa je ponavljal ugotovitev neznanega dopisnika *Slovenskega naroda*, ki je leta 1874 resignirano zapisal, da je v Celju, čisto slovenskem mestu, »narodnjakov tako malo, da jih lahko preštejemo na prstih«. Toda neugodna socialna struktura slovenskega prebivalstva v mestu se je pričela v začetku 80-ih let izboljševati.¹⁰ Tudi v Mariboru, kjer je mariborski slovenski časnik ocenjeval, da je v mestu okrog 9000 Slovencev in 8000 Nemcev, medtem ko je bila okolica mest večinoma slovenska. V celjski okolici je tako med približno 2500 prebivalci živelo le slabih 120 Nemcev.¹¹

Kljub temu da Nemci po štetju (in v novi vladi) niso bili ogroženi (obdržali so močne pozicije v mestih, v okrajni politiki, v sodstvu in sploh v

⁶ *Special-Orts-Repertorium von Steiermark*, herausgegeben von k. k. statistischen Central-Commission, Wien 1883, str. 1; 200.

⁷ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 104–105; Arnold Suppan, *Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931*, v: *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941* (herausgegeben von Helmut Rumpel, Arnold Suppan), Verlag für Geschichte und Politik Wien, R. Oldenbourg Verlag München, 1988, str. 314; o etnični strukturi spodnještajerskih mest glej: Janez Cvirn, Andrej Studen, *Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910)*, v: *Zbornik radova prvog i drugog međunarodnog seminara zajednice Nijemaca Hrvatske – Zagreb* (uredila Nives Rittig-Beljak), Varaždin: Tiskara Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002, str. 115–123; prim.: Vasilij Melik, *O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861–1918*, ZČ, 1970/1-2, str. 45–46; Matjaž Klemenčič, *Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne*, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN), 1979/1-2, str. 351–369; Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Učiteljska tiskarna v Ljubljani, Ljubljana, 1936, str. 63; Fran Zwitter, *Prva štajerska narodnostna statistika*, ČZN, 1937/1-4, str. 193; Emil Brix, *Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918*, ZČ, 1987/2, str. 297–307 (Brix sicer navaja po popisu leta 1880 75 % nemškega prebivalstva za Ptuj in 64 % za Celje).

⁸ SN, 6. 1. 1881.

⁹ Klemenčič, *Germanizacijski procesi*, str. 366.

¹⁰ Janez Cvirn, *Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914)*, v: *Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Rogaška Slatina, Maribor, 1993*, str. 303; prim.: Janez Cvirn, *Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja*, Novi tednik – Radio Celje, Celje, 1990, str. 16.

¹¹ Slovenski gospodar (SGp), 17. 2. 1881.

javnem življenju), so se razmere po koncesijah Čehom in Slovencem na Kranjskem pričele zaostrovati (nemški ustavoverci so leta 1880 proti »slavicizaciji« monarhije in za ohranitev svojega »starega« posestnega stanja¹² na Dunaju ustanovili nacionalno naravnano društvo *Deutscher Schulverein*,¹³ proti njihovi asimilacijski organizaciji pa so tudi nenemški narodi aktivirali svoja društva (Slovenci *Ciril-Metodovo družbo* leta 1885)).¹⁴

Taafejeva vlada je vnesla v nacionalne odnose precejšnjo dinamiko. Nemci, ki so upali, da bo vlada čimprej padla, so se vse bolj radikalizirali. Slovenci, ki so se v spremenjenih političnih razmerah v Avstriji otresli vladnega pritiska in protislovensko naravnane uradništva pod vladno direktivo, so se začeli politično organizirati. Nemštvo so potisnili v defenzivo, zaustavili nemški prodor na

podeželje in omejili nemško politiko na mesta in nekatere trge.¹⁵ Svoje sile so Slovenci skoncentrirali zlasti pred Celjem, kjer se je po prihodu Josipa Serneca slovenska stran počasi, toda vztrajno krepila.

Radikalizacija (predvsem) nemške politike, ki jo je prinesla Taafejeva vlada, se je seveda čutila tudi pri popisih prebivalstva (pri rubriki občevalni jezik). Že naslednje štetje leta 1890 je bilo mnogo bolj politično »obremenjeno« kot prvo, ko so se mnogi še »lovili« okrog nove kategorije. Spodnještajerski Slovenci so se predobro zavedali dejstva, da morajo pokazati svojo »prisotnost«. Zato so se še posebej pripravili na novi popis, pred katerim je slovensko časopisje vestno pozivalo rojake k trezni presoji.¹⁶ Še posebej se je posvetilo rubriki *Umgangssprache*, ki je predstavljala največji problem in povzročila, da je število Nemcev v Avstriji »naraslo«, medtem ko je bila dejanska slika povsem drugačna. »Ne poizvemo torej najprvle, koliko Nemcev ali Slovencev na primer v deželi Štajarski prebiva, ampak koliko ljudi tukaj navadno govori nemški ali slovenski (*Umgangssprache*). To pa je velik razloček in sedaj slabo za nas Slovence, kajti naši slovenski odpadniki, tudi nemškutarji imenovani, gorijo za nemški '*Umgangssprache*' ali 'občevalni jezik'. Zato so pri zadnjem štetju trumoma lomastili med Nemce in tako hipoma število Nemcev, vsaj na papirju, znatno pomnožili, Slovencev pa skrčili.« Štetje je navidezno kazalo, da se število Slovencev na Spodnjem Štajerskem manjša in bilo odličen pripomoček tistih, ki so želeli Spodnjo Štajersko »videti« nemško. Zato ni bilo nič čudnega, če je slovenska politika poskušala na vsak način preprečiti ob že itak »napačno« postavljeni rubriki dodatne malverzacije, še posebej pa je opozarjala na vestno izpolnitev dotične rubrike. »Vsak priden Slovenec naj torej zapiše ali sam v naglasnico (*Anzeigezettel*) ali izpove pred štetnim komisarjem v zapisnik (*Aufnahmsbogen*) kot svoj 'občevalni jezik' ljubo slovensko materinščino. /.../ Na dalje naj pazi vsak v svojem obližji strogo, kako se bode vršilo kje ljudsko štetje. Vsako pomoto, slehernega človeka, ki bi prave Slovence nagovarjal, zapeljeval, podmitaval, strahoval in silil, izneveriti se slovenstvu in vpisati se med one, kojim je nemščina 'občevalni jezik', treba takoj naznaniti

¹² Spodnještajersko nemško časopisje je od začetka 80-ih let poudarjalo, da so spodnještajerska mesta starodavna nemška mesta. Celjska *Deutsche Wacht* je denimo še najbolj ognjevitno zagovarjala navedeno stališče (Cilli ist eine urdeutsche Stadt), ki so ga utemeljili nemški kolonisti na ruševinah nemške Celeie in ki je vse do konca sedemdesetih let, ko se ob podpori vlade začne načrtna slovenizacija, obvarovalo svoj nemški karakter. Zato je list menil, da je potrebno brniti starodavno nemško posestno stanje (*Besitzstand*), saj da ne gre brez boja izgubljati pozicij (*Grund und Boden*), ki so jih priborili predniki. Toda spodnještajersko nemštvo se ni zavedalo gospodarskih in socialnih sprememb, ki so prebudile »nezgodovinske narode«, in je videlo v krepitvi slovenske narodne zavesti slovenizacijo nemškega prebivalstva, vse skupaj pa postavljalo ob bok razmeram na Češkem, ki da jim Slovenci sledijo. Janez Cvirn, *Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907*, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 5, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1988, str. 5.

¹³ Več o tem glej: Pieter M. Judson, *Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914*, The University of Michigan Press, Michigan, 1996, str. 207–218; Werner Drobosch, *Deutscher Schulverein*, ZČ, 1992/2, str. 187–196; prim.: Andrej Vovko, *Delovanje društva Südmärk na Slovenskem Štajerskem do leta 1914*, v: Zbornik Janka Pleterškega, založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2003, str. 230–231. Nemški *Schulverein* je predstavljal kontinuiteto že poprej ustanovljenih nemških obrambnih organizacij. Prim.: Ernst Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, Herold Verlag, Wien, München, 1985, str. 419; Andrej Vovko, *Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein*, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883, str. 340–341.

¹⁴ Prim.: Andrej Vovko, *Mal položi dar...*, portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918, Slovenska matica, Ljubljana, 1994, str. 21–24; 27–28; 35–39; Andrej Vovko, *Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907*, ČZN, 1980/2, str. 352; Andrej Vovko, *Družba sv. Cirila in Metoda*, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899, str. 37–39.

¹⁵ Janez Cvirn, *Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taafeja (1879–1893)*, ČZN, 2002/1, str. 9.

¹⁶ SGP, 12. 12. 1890; *Süddeutsche Post* (SP), 3. 12., 13. 12. 1890.

Avstrijski ministrski predsednik v letih 1879–93, grof Eduard Taaffe. Zgodovinski arhiv Celje, Zbirka upodobitev osebnosti.

dotičnemu okrajnemu glavarstvu.«¹⁷ Nemško časopisje je slovenske pozive seveda tolmačilo po svoje in jih prikazovalo kot prepričevanje oziroma pritisk slovenske strani, češ da bodo »slovenski« vpisi pod rubriko »občevalni jezik« vnašali zgolj nepravilnosti v že tako načeto nemško posestno stanje na Spodnjem Štajerskem.¹⁸ Dejanski rezultati štetja so slovensko časopisje seveda razočarali, zato je kritiziralo in ocenjevalo stanje, češ da je rubrika *Umgangssprache* ponovno »poskrbela« za napačni prikaz prebivalstvenega razmerja¹⁹ in da »števeni rezultati nima jo ne v znanstvenem, ne v praktičnem oziru one vrednosti, katero naj bi imeli po namenu postave«.²⁰

Nacionalno naravnana politika je v desetletju pripeljala do tega, da so nemške obrambne organizacije vplivale na končne rezultate. Če je štetje leta 1880 po občevalnem jeziku pokazalo 11 % Nemcev in 89 % Slovencev na Spodnjem Štajerskem, je delež slovenskega prebivalstva po naslednjem štetju nazadoval v skoraj vseh okrajih. V Mariboru se je

razmerje glede nacionalne pripadnosti, kot ga je kazala uradna statistika po občevalnem jeziku, v desetih letih spremenilo. K Nemcem se je prištevalo že 80 % prebivalcev, Slovenci so imeli le še 13 % med 19.898 ljudmi, ki so živeli v širšem mestu. Tudi v ostalih dveh mestih se je razmerje dvignilo na račun Nemcev. Celjskih Nemcev je bilo že 71 %, Slovencev pa 25 % med 6264 prebivalci, kolikor jih navaja statistika. V Ptujju je živelo 67 % Nemcev in le 16 % Slovencev od 3924 prebivalcev mesta.²¹ Na Spodnjem Štajerskem se je po rezultatih štetja delež Slovencev v desetletju zmanjšal z 89 na 88 %. Če je imelo leta 1880 18 občin nemško večino, je bilo leta 1890 takih že 22.²² Največji padec slovenskega občevalnega jezika je bil viden seveda tam, kjer je bila organizacija nemške strani pred popisom najizrazitejša. V Celju je tako delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom padel za 10 %, kar je bila glavna zasluga celjskega *Nemškega društva*,

¹⁷ SGp, 25. 12. 1890; prim.: SN, 27. 12. 1890.

¹⁸ Deutsche Wacht (DW), 25. 12. 1890.

¹⁹ SN, 10. 1. 1891.

²⁰ Slovenec (S), 17. 1. 1891.

²¹ Special Orts-Repertorium von Steiermark, herausgegeben von k. k. statistischen Central-Commission, Wien 1893, str. 1, 2.

²² Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti, str. 45; prim.: Klemenčič, Germanizacijski procesi, str. 352–353; 356.

Kazalo zbranih naznanilnic

za ljudstveni popis

dné 31. decembra 1880 v krajih, za katere pozvedba stanovalnih razmerov
ni propisana

(Spisuje ga hišni lastnik ali njegov namestnik.)

P o u k.

- a) Hišni lastnik ali njegov namestnik naj na odkazanih mu naznanilnicah predno jih razdeli, napiše hišno in staniščno številko. Hišne številke, katere se rabijo v napovedi (fasiji) za davek od hišne najemščine, naj se ohranijo tudi tukaj. Ako v katerem kraju ni davka od hišne najemščine, naj se ohrani tista vrsta, po kateri so se doslej zaporedoma štela stanišča. Ako bi tega še ne bilo, oštevilijo se stanišča pri tleh začeni notri do najvišjega nadstropja zapored po številni vrsti.
- b) Hišni lastnik ali njegov namestnik naj razdeli naznanilce in pouk II dné 29. decembra 1880 med vse stanovalne stranke v hiši.
- c) Če hišni lastnik ali njegov namestnik sam v hiši stanuje, naj napolni naznanilnico tudi za se.
- d) Ako kaka stanovalna stranka obseza toliko oseb, katere je popisati, da ne zadostuje ena naznanilnica, rabiti je 2, ako treba tudi več, daje jih hišni lastnik ali njegov namestnik. V tem slučaju je v rubriki „Opomnja“ obrazca IV b omeniti, koliko naznanilnic se je pri vsaki taki stanovalni stranki napolnilo.
- e) Pobiraje naznanilnice, kar naj stori dné 3. januarja 1881, naj se hišni lastnik prepriča, ali so vse stanovalne stranke naznanilnice do dobrega napolnile in podpisale.
- f) Zbrane naznanilnice se sešijejo, v pričujočem kazalu po staniščnih številkah omenijo ter oddadó dné 4. januarja 1881 s potrdilom pristavljenim na konci naslednje razkaznice, privedši datum in podpis, da se ni izpustila nobena stanovalna stranka.
- g) Ako bi v katerem stanišči dné 31. decembra 1880 nihče ne stanoval, ali pa samo dejansko vojaštvo, katerega ne popisujejo nevojaški organi, treba je to izrečno povedati v kazalu. Tudi naj se in to v rubriki: „Opomnja“ omeni, če katera stranka noče prevzeti naznanilnic, ali pa ne odda o pravem času napolnjenih naznanilnic. Ako bi pri kateri naznanilnici opazil kaj neresničnega, naj hišni lastnik tudi to v rubriki „Opomnja“ pričujočega kazala kratkoma omeni.
- h) Pobiraje naznanilnice naj se hišni lastnik ali njegov namestnik prepriča, ali so se za moške osebe rojene v letih 1861 do vštevši 1871, za katere je po §^{ta} 19 propisa o ljudstvenem popisu prinesli izpiske iz rojstvenih knjig ali poverjene prepise rojstvenih listov, té listine prišile naznanilnicam.

Navodila za popis prebivalstva leta 1880.

ki je pred štetjem od vseh Celjanov zahtevalo, da v rubriko »občevalni jezik« vpišejo »deutsch«.²³

Celjski Nemci torej niso sedeli križem rok, pač pa so z vsemi sredstvi poskušali (navidezno) pomnožiti število nemških prebivalcev v mestu. Proti njihovemu početu se je po štetju pritožil pravnik Jakob Deljan, ki da je bil določen »in der Statistik wenigstens die Zahl der Deutschen zu vermehren«. Njegovo pritožbo v zadevi Josef Simonitsch, ki da je vpisal svoje slovenske podnajemnike med Nemce, je celjski mestni zastop sprva zavrnil, po pritožbi na graško namestništvo pa jo je Neckermann upošteval. Slovensko časopisje ni skrivalo razburjenja. »Wenn man nur erwägt, dass man sogar einen slowenischen Juristen in dieser Weise zur deutschen Umgangssprache pressen wollte, was muss erst alles bei minder Gebildeten, oder solchen Leuten geschehen sein, welche in irgend einer abhängigen Stellung von Deutschen leben.«²⁴ Dejansko stanje štetja po občevalnem jeziku pa so izkazovale šolske statistike. V primeru za Šoštanj je jasno razvidno, da je bilo leta 1890 v trgu le 15 šoloobveznih otrok z nemškim maternim jezikom, medtem ko je bilo »nemškega« prebivalstva po popisu skoraj polovica.²⁵

Rubrika občevalni jezik je postajala od štetja do štetja vse pomembnejša. Pritiski (nemške) strani so se na prelomu stoletja že očitno kazali v vsakdanjem življenju. Slovenska stran je prebivalstvo vestno opozarjala na pasti »občevalnega jezika«. »Ako ste v službi, vedite, da gospodar ne sme vpisati brez vašega dovoljenja in znanja občevalnega jezika, kakor bi se njemu zdelo. Zahtevajte odločno, da vpiše Vaš slovenski materin jezik kot Vaš glavni in prvi občevalni jezik.«²⁶ Na drugi strani je nemško časopisje opozarjalo in svarilo pred »umetno« krepitvijo Slovencev in na vse kriplje pozivalo spodnještajerske Nemce (in tudi Slovence), naj se ne ozirajo na agitacijo slovenske strani, pač pa naj brez sramu vpišejo nemški občevalni jezik.²⁷ Še več.

Celjska »vahterca« je trobila, češ da je od rezultatov popisa odvisna nadaljnja usoda spodnještajerskih Nemcev in pisala, da je vendar logično, da Slovenci, ki na delovnem mestu uporabljajo nemščino, vpišejo nemški občevalni jezik (čeprav so povsod drugod uporabljali slovenščino).²⁸

Na podlagi tega je nemška stran postopala na izredno zvijačen način. »Od več stranij dobivamo poročila, kako strankarsko so postopali komisariji ljudskega štetja. Nekaterih niso sploh vprašali po občevalnem jeziku. /.../ Po nekod so se godile velike nerednosti od strani nemškutarskih županov in njihovih komisarjev.« Slovensko časopisje je tako opozarjalo na kršitve in pozivalo Slovence, naj vložijo ovadbo na okrajno glavarstvo in zahtevajo ponovni popis. »Vsakega ovadite, ki doma slovenski občevalni jezik rabi, pa je povedal pri štetju nemškega, da bo pošteno kaznovan. Po razsodbi upravnega sodišča velja tisti za Nemca, ki je napovedal nemški jezik za občevalni.«²⁹

Še najbolj vroče pa je bilo vprašanje občevalnega jezika v spodnještajerskih mestih z nemško večino. Posebej na udaru je bilo Celje kot središče slovenske in nemške politike. Mesta ob Savinji, kjer so imeli Slovenci (zaradi premetene politike in dobrega strateškega položaja) največ možnosti za uspeh, Nemci nikakor niso prepuščali naključju, ampak so postopali precej preudarno. Tudi pri popisu prebivalstva so bili izredno prebrisani in povečevali (navidezno) prisotnost nemštva. Ko je mestni magistrat (ta je celo izjavil, »da nikdo ne more dvomiti, da je v mestu Celje samo eden občevalni jezik, in ta je nemški jezik«)³⁰ objavil podatke o prebivalstveni strukturi, slovenske strani ni pustil ravnodušne. Po občevalnem jeziku je nemška stran beležila lepe uspehe. Med 6713 osebami v mestu »bi bilo se število celjskih Nemcev pomnožilo za 575 oseb, število celjskih Slovencev pa zmanjšalo za 126 oseb, kljub temu, da se je število vseh prebivalcev povečalo zgolj za 449 oseb«. Navsezadnje rezultat niti ni presenetil slovenske javnosti, ki je ugotavljala, da »je moralo na stotine slovenskih uslužbencev in uslužbenk kot 'občevalni jezik' upisati nemščino, dasi se vrši v Celju promet prav za prav v slovenščini in bi najzagrizenejši celjski Nemec z nemščino delal

²³ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 119; Emil Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, Hermann Böhlau Nachf., Wien – Köln – Graz, 1982, str. 155; prim.: Special-Orts-Repertorium von Steiermark, herausgegeben von der k. k. statistischen Central-Commission, Wien, 1893, str. 1.

²⁴ Südsteirische Post (SP), 8. 4. 1891.

²⁵ Klemenčič, Germanizacijski procesi, str. 366.

²⁶ SGp, 27. 12. 1900.

²⁷ Marburger Zeitung (MZ), 15. 12. 1900.

²⁸ DW, 30. 12. 1900.

²⁹ SGp, 17. 1. 1901.

³⁰ SN, 29. 3. 1901.

presneto slabo kupčijo,«³¹ ob tem pa menila, da je pravih Nemcev v mestu pravzaprav bore malo.³² Nemška stran je seveda zavzela povsem nasprotno stališče in se čudila nad pritožbami Slovencev, ki se niso strinjali z rubriko občevalni jezik, češ da kazi realno prebivalstveno strukturo v deželi. Menila je, da so pritožbe slovenske strani povsem neumestne in da je zakon glede občevalnega jezika povsem na mestu (rubriko je seveda povezovala z občevalnim jezikom na delovnem mestu in na ta način ponovno »zmagala«, nasprotovala pa slovenskim zahtevam po izenačitvi občevalnega in maternega jezika, češ da sta to dve povsem različni stvari).³³

Na prelomu stoletja je živelo v Celju 6317 ljudi. Od teh jih je navedlo nemščino kot svoj občevalni jezik skoraj 74 %, slovenščino pa le nekaj manj kot 22 %. V Mariboru, ki je po statistiki imel 24.600 prebivalcev, se jih je nemško opredelilo 78 %, slovenščino je vpisalo dobrih 16 %. Ptuj je imel 4223 prebivalcev. Od teh se jih je nemško opredelilo 69 %, slovensko 13 %. Kot vidimo, se je v Mariboru razmerje za malenkost spremenilo v korist Slovencev, medtem ko se je v Celju in na Ptuj spremenilo na škodo Slovencev.³⁴

Nemški pritisk se je v naslednjih letih samo še stopnjeval. Slovensko časopisje je pozorno bdelo nad aktivnostjo nemške strani, precejšnjo pozornost pa namenjalo Šentilju, kjer da živijo »po zadnjem ljudstvenem štetju l. 1900 /.../ 503 Slovenci in 201 Nemec, torej že skoro 30 %«. Slovenska politika je opozarjala na načrtne akcije nemške strani, ki si je prizadevala priključiti kraje med Mariborom in Šentiljem ter ustvariti neke vrste »nemški most« do največje spodnještajerske nemške »trdnjave«. Še več. Padec Šentilja v nemške roke je predstavljal veliko nevarnost, saj bi se nemško-slovenska jezikovna meja premaknila na jug (proti Mariboru).³⁵ Zmaga nemške strani na občinskih volitvah v začetku leta 1910 je prav zaradi tega povzročala med slovensko javnostjo nemalo skrbi.³⁶ Kljub temu da so v Šentilju našli skoraj 900 oseb s slovenskim

občevalnim jezikom (in dobrih 200 z nemškim),³⁷ je bojazen pred izgubo strateškega kraja ostala tudi po popisu.³⁸

Na drugi strani je celjsko društvo *Naprej* (po pisanju in agitaciji *Slovenskega Branika* ter po češkem vzoru)³⁹ že konec leta 1910 v Celju izvedlo nekakšno »privatno« štetje, kjer je upoštevalo slovenski občevalni jezik podnajemnikov in služinčadi pri nemških družinah ter ugotovilo drugačno strukturo prebivalstva, kot so jo predstavljale uradne statistike.⁴⁰ Nemška »marburgerca« je po popisu pisala o 3340 Slovincih v Mariboru (po uradni statistiki), slovensko časopisje pa trdilo, da se je »vpisalo okoli 12.000 Slovencev pri ljudskem štetju«. Uradna statistika je torej v mestu ob Dravi beležila manjše število Slovencev kot pred desetimi leti (zaradi nemškega pritiska na (predvsem) slovensko delovno silo), slovenska stran pa kljub temu optimistično menila, da »naj nas je na papirju kolikor hoče, mi vemo, da nas je od leta do leta več, da napredujemo, Nemci pa gredo nazaj«. ⁴¹ Prav zaradi tega je slovenska stran pred popisom prebivalstva leta 1910 ponovno opozarjala na mahinacije nemške strani (in na pazljivo izpolnjevanje rubrike občevalni jezik), štetju pa je namenila vso pozornost. Slovensko časopisje je poudarjalo, da naj ljudje pri popisu vpišejo slovenski jezik (torej jezik, ki ga uporabljajo pri občevanju v družini, in ne jezika, ki ga (nekateri) govorijo na delovnem mestu).⁴² Predvsem je opozarjalo slovensko prebivalstvo, da naj nikakor ne nasede števnim komisarjem na deželi in da naj vpiše slovenščino pod občevalni jezik,⁴³ podnajemnike v mestih pa, da naj se ne dajo premotiti od hišnih (nemških) posestnikov (ti so prejeli naznanilne listke in sami vpisovali svoje podnajemnike kot ljudi z nemškim občevalnim jezikom, dejansko pa bi se morali podnajemniki opredeliti in vpisati sami) ter da naj sami vpišejo samo slovenski občevalni jezik, nikakor pa ne tudi nemščine.⁴⁴ Nemško časopisje je nasprotno obto-

³¹ SGp, 11. 4. 1901; Domovina, 12. 4. 1901.

³² SGp, 2. 5. 1901.

³³ DW, 14. 4. 1901.

³⁴ Gemeindelexikon der im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, IV. Steiermark, herausgegeben von k. k. statistischen Zentralkommission, k. k. Hof und Staatsdruckerei, Wien 1905, str. 2, 4.

³⁵ Slovenski Branik (SB), 1. 4. 1908.

³⁶ SB, 1. 3. 1910.

³⁷ Spezialortsrepertorium von Steiermark, k. und k. Hof und Staatsdruckerei, Wien, 1917, str. 105.

³⁸ Npr. SB, 1. 11. 1913.

³⁹ SB, 1. 6. 1909.

⁴⁰ Cvirn, Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest, str. 121; Brix, Die Umgangssprachen, str. 160; prim.: Slovenski Branik, 1. 11. 1910; MZ, 15., 18. 3. 1911.

⁴¹ SGp, 16. 2. 1911.

⁴² SGp, 22. 12. 1910.

⁴³ Straža, 19. 12. 1910.

⁴⁴ SN, 27. 12. 1910.

Fortlaufende Zahl der Personen Zapored tekoče število oseb	I.	II. Name, u. zw. Familienname (Burname), Vorname (Zaufname), Abelsprädicat und Abelsrang I m e, in to: rodbinsko ime (priimek), ime (krstno ime), plemiški pridevek in plemstva čin	Geschlecht Spol		IV. Geburtsjahr, nach Möglichkeit Monat und Tag Rojstveno leto, ako moči, mesec in dan	V. Geburtsort Rojstveni kraj	VI. Zuständigkeit (Heimatsberechti- gung), Staats- angehörigkeit Pristojnost (domovinstvo), državljanstvo	VII. Glaubensbekenntniß Vera	VIII. Stand Stan	IX. Umgangs-sprache Občevalni jezik
			männlich moški	weiblich ženski						
13		Marcelhant	6	6	7. 11. 1865	Leidung	Leidung	Leidung	Leidung	Leidung
14		Joachim-Johann	1	1	1822	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben
15		Heinrich-Arno	1	1	1822	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben
16			4	8	1822	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben	Pöben

Detajl popisnice popisa iz leta 1880 z rubriko o občevalnem jeziku.

ževalo slovensko (klerikalno in liberalno) stran, da si prizadeva za statistično pomnožitev slovenskega prebivalstva, še sploh pa, da je k temu naperjena vsa politična aktivnost (slovenizacija dežele in s tem več slovenskoobčevalnega prebivalstva, delovanje slovenskih duhovnikov, ki da favorizirajo slovensko prebivalstvo ipd.).⁴⁵ Slovenska politika je bila tako »kriva« za neumorno agitacijo glede slovenskega občevalnega jezika (enačenje maternega in občevalnega jezika), nemška stran pa je pozivala svoje (in slovenske) somišljenike k trezni (nemški) presoji (in vpisovanju nemškega občevalnega jezika).⁴⁶

Obojestranska aktivnost pa tudi tokrat ni minila brez nepravilnosti in mahinacij. »Nemci po svojih političnih in napadalnih družtvih ter po svojih 'Volksratih' niti posebno tajno niso delali priprav. Povsod so vrinili svoje pristaše za številne komisarje. Taki agitaciji se osrednja vlada ni prav nič upirala, a deželne vlade, ki so v službi raznih 'Volksratorov', so te priprave natihoma še podpirale.«⁴⁷ Upad slovenskega prebivalstva je bil vsekakor posledica agresivne nemške politike. Tako je štajerski državnozbornski poslanec Karel Verstovšek sredi januarja leta 1911 vložil interpelacijo v poslanski zbornici, kjer je nemško stran obtoževal načrtne agitacije v jezikovno mešanih okrajih, nemške hišne gospodarje pa načrtnega vpisovanja nemškega občevalnega jezika za svoje stranke.⁴⁸ Spodnještajerski liberalci (poslanci in časopisje) so temu seveda močno nasprotovali.⁴⁹ Za razliko od Maribora pa je celjskemu društvu *Naprej*, ki je poudarjalo, da je občevalni jezik identičen z materinščino, uspelo, da se je delež prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom v Celju povzpел za 8 %.⁵⁰

Maribor je imel tako s predmestji 27.994 prebivalcev, od katerih se jih je 22.653 opredelilo za nemški jezik, 3828 za slovenščino, v odstotkih povedano 80 % za Nemce in slabih 14 % za Slovence. V Celju se je pri 6919 popisanih prebivalcih slabih 67 % odločilo za nemščino, skoraj 30 % pa se jih je prijavilo k slovenskemu jeziku. V Celju se je stanje spremenilo v slovensko korist, medtem ko je

Maribor šel po rezultatih statistike v smeri krepitve nemštva. Ptuj je imel 4631 ljudi. V odstotkih je popis prikazoval nemško stran z nekaj manj kot 80 %, slovenska stran je predstavljala 13 %, kar pomeni, da se je delež tistih, ki so se prijavili k Nemcem, povečal za več kot deset odstotkov, medtem ko je bil delež Slovencev enak kot pri prejšnjem štetju.

Delež prebivalstva s slovenskim občevalnim jezikom je na Spodnjem Štajerskem do prve svetovne vojne upadal. V mestih je to bilo še posebej presenetljivo, saj je največ priseljencev v drugi polovici 19. stoletja prišlo s slovenskega podeželja. V največji meri se je mestno prebivalstvo »ponemčilo« v štajerskem Podravju, medtem ko so bile na Celjskem razmere za Slovence ugodnejše. Ker jezikovne statistike niso bile odraz dejanskega stanja v mestih, ampak odraz politične premoči Nemcev, se je to poznalo pri prikazu jezikovnih razmerij. Še najbolj se je nemška premoč občutila pri popisu prebivalstva leta 1910 v Šoštanju. Ta je sicer še leta 1880 nosil slovensko lice, a je ob spremembi lokalnih (občinskih) oblasti leta 1890 hitro spremenil svoje barve. Pri štetju leta 1900 je slovenska stran ponovno pokazala slovenski značaj trga (zaradi zmage na občinskih volitvah). Toda že naslednje štetje je jasno pokazalo, da je statistična slika v popisih prebivalstva marsikje na jezikovno mešanih območjih odvisna od trenutne (nemške) prevlade. Zaradi slovenske večine skoraj vseh spodnještajerskih trgov so se tako gospodarsko močnejši liberalni Nemci trdno oklepali občevalnega jezika in tako (navidezno) množili število Nemcev na Spodnjem Štajerskem. Če je bilo Nemcev v Šoštanju leta 1900 dobrih 15 %, pa so številni komisarji pri štetju leta 1910, ko je po propadu slovenske usnjarne Ivana Vošnjaka občinsko politiko vodil Hans Woschnagg (nečak slovenskih politikov Vošnjak), našteali kar 70 % Nemcev.⁵¹ K temu so svoje dodale še razne mahinacije, ki jih je bilo od štetja do štetja več. Zaradi splošnega upada slovenskega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem (z 89 % leta 1880 na 84 % leta 1910)⁵² je slovenska stran verjetno upala na boljše izide naslednjega popisa prebivalstva leta 1920 v Avstro-Ogrski, do katerega pa nikoli ni prišlo.

⁴⁵ MZ, 29. 12. 1910.

⁴⁶ MZ, 3. 1. 1911; DW, 31. 12. 1910.

⁴⁷ SB, 1. 1. 1911.

⁴⁸ Cvirn, Studen, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 121; Brix, *Die Umgangssprachen*, str. 161, 164.

⁴⁹ Prim.: MZ, 15., 18. 3. 1911.

⁵⁰ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 107.

⁵¹ Hansu Woschnaggu je nemška Súdmarka spisala nekrolog ob smrti leta 1911, v katerem se mu je zahvalila za ponemčenje Šoštanja. Več o tem glej v: Cvirn, Studen, *Etnična (nacionalna) struktura mest*, str. 116.

⁵² Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 102–107.

Viri in literatura

- Deutsche Wacht
- Domovina
- Marburger Zeitung
- Slovenec
- Slovenski Branik
- Slovenski gospodar
- Slovenski narod
- Straža
- Südsteirische Post

- Gemeindelexikon der im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder, IV. Steiermark, herausgegeben von k. k. statistischen Zentralkommission, k. k. Hof und Staatsdruckerei, Wien 1905.
- Special Orts-Repertorium von Steiermark, herausgegeben von k. k. statistischen Central-Commission, Wien 1893.
- Special-Orts-Repertorium von Steiermark, herausgegeben von k. k. statistischen Central-Commission, Wien 1883.
- Spezialortsrepertorium von Steiermark, k. und k. Hof und Staatsdruckerei, Wien, 1917.

- Andrej Studen, Zapleti okrog občevalnega jezika, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883, Nova revija, Ljubljana, 2003.
- Andrej Vovko, Delovanje društva Südmark na Slovenskem Štajerskem do leta 1914, v: Zbornik Janka Pleterskega, založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2003.
- Andrej Vovko, Družba sv. Cirila in Metoda, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899, Nova revija, Ljubljana, 2003.
- Andrej Vovko, Mal položi dar..., portret slovenske narodnoobrambne organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918, Slovenska matica, Ljubljana, 1994.
- Andrej Vovko, Nemška šolska organizacija Deutscher Schulverein, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883, Nova revija, Ljubljana, 2003.
- Andrej Vovko, Podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Štajerskem, ustanovljene do leta 1907, ČZN, 1980/2.
Arnold Suppan, Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931, v: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941 (herausgegeben von Helmut Rumpler, Arnold Suppan), Verlag für Geschichte und Politik Wien, R. Oldenbourg Verlag München, 1988.
- Emil Brix, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, Hermann Böhlau Nachf., Wien–Köln–Graz, 1982.
- Emil Brix, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918, ZČ, 1987/2.
- Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 1938.
- Fran Zwitter, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Učiteljska tiskarna v Ljubljani, Ljubljana, 1936.
- Fran Zwitter, Prva štajerska narodnostna statistika, ČZN, 1937/1-4.
- Janez Cvirn, Andrej Studen, Etnična (nacionalna) struktura mest na Spodnjem Štajerskem (1880–1910), v: Zbornik radova prvog i drugog međunarodnog seminara zajednice Nijemaca Hrvatske – Zagreb (uredila Nives Rittig-Beljak), Varaždin: Tiskara Varteks; Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2002.
- Janez Cvirn, Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907, Zbirka Zgodovinskega časopisa, 5, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, 1988.
- Janez Cvirn, Kri v luft! Čreve na plot! Oris družabnega življenja v Celju na prelomu stoletja, Novi tednik – Radio Celje, Celje, 1990.
- Janez Cvirn, Nemci na Slovenskem (1848–1941), v: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955, Ljubljana, 2002.
- Janez Cvirn, Politične razmere na Štajerskem v času vlade grofa Taaffeja (1879–1893), ČZN, 2002/1.
- Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914), Založba Obzorja, Maribor, 1997.
- Janez Cvirn, Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867–1914), v: Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Rogaška Slatina, Maribor, 1993.

- Matjaž Klemenčič, Germanizacijski procesi na Štajerskem od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne, ČZN, 1979/1-2.
- Pieter M. Judson, Exclusive Revolutionaries. Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914, The University of Michigan Press, Michigan, 1996.
- Vasilij Melik, O razvoju slovenske nacionalno-politične zavesti 1861–1918, ZČ, 1970/1-2.
- Vlado Valenčič, Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880, ZČ, 1974/3-4.
- Werner Drobosch, Deutscher Schulverein, ZČ, 1992/2.

Zusammenfassung

ER TRUG SICH ALS DEUTSCHER EIN, OBWOHL ER DEUTSCH NUR ZUR NOT RADEBRECHT

Die Umgangssprache als Element der Manipulation bei Volkszählungen in den Jahren 1880 bis 1910 in der Untersteiermark

Nachdem auf dem internationalen Statistik-kongress 1872 in Petersburg ein Programm über Volkszählungen angenommen worden war, erreichte die Idee der Einführung einer neuen Rubrik auch die Doppelmonarchie. Diese neue Rubrik war allerdings für die Bestimmung der tatsächlichen (nationalen) Struktur nicht geeignet, insbesondere nicht in sprachlich gemischten Gebieten.

Bereits die erste Volkszählung nach der Umgangssprache im Jahr 1880 zeigte, dass in der Untersteiermark die Stadtbevölkerung deutsch und die Landbevölkerung mehrheitlich slowenisch war. Die Zählungen gaben nicht die tatsächliche momentane Lage wieder, weil so mancher dem lokalen deutschen Druck unterlag und sich bei Volkszählungen zum Deutschtum bekannte. Daher waren die Resultate mehr eine Folge der statistischen als der realen Assimilation.

Nach der Zählung stellte die Zeitung *Slovenski narod* resigniert fest, dass die Resultate nieder-

schmetternd sind, weil „*manch ein Hausbesitzer oder Familienvater dachte, in der betreffenden Rubrik werde lediglich gefragt, ob er Deutsch kann oder nicht, und er trug sich und seine Kinder als Deutsche ein, obwohl letztere kein einziges Wörtchen Deutsch können, und er selbst Deutsch gerade nur zur Not radebrecht*“.

Die Regierung Taaffe brachte eine beachtliche Dynamik in die nationalen Beziehungen. Bereits die nächste Zählung im Jahr 1890 war politisch viel stärker „belastet“ als die erste Zählung, als viele noch mit der neuen Kategorie „rangen“. Die national orientierte Politik hatte im Laufe eines Jahrzehnts dazu geführt, dass die deutschen nationalen Schutzvereine die Resultate beeinflussten. Während die Zählung 1880 nach der Umgangssprache 11 % Deutsche und 89 % Slowenen in der Untersteiermark ausgewiesen hatte, sank laut der folgenden Zählung der Anteil der slowenischen Bevölkerung in fast allen Bezirken.

Die Rubrik Umgangssprache wurde von Zählung zu Zählung immer wichtiger. Der Druck von deutscher Seite zeigte sich um die Jahrhundertwende schon merkbar im täglichen Leben. Am „heißesten“ war die Frage der Umgangssprache in untersteirischen Städten mit deutscher Mehrheit. Besonders Celje als Zentrum der slowenischen und deutschen Politik stand im Mittelpunkt der Konflikte. Der deutsche Druck nahm in den Folgejahren noch zu und der Anteil der Bevölkerung mit slowenischer Umgangssprache war in der Untersteiermark bis zum Ersten Weltkrieg im Sinken begriffen. Am stärksten bemerkbar war die deutsche Übermacht bei der Volkszählung im Jahr 1910 in Šoštanj. Während es im Jahr 1900 in Šoštanj laut Zählung gut 15 % Deutsche gegeben hatte, zählten die Zählkommissäre im Jahr 1910 – als nach dem Niedergang der slowenischen Lederfabrik von Ivan Vošnjak die Gemeindepolitik von Hans Woschnagg, einem Neffen der slowenischen Politikerfamilie Vošnjak, geleitet wurde – gleich 70 % Deutsche.

Schlagwörter: Untersteiermark, österreichische Volkszählungen (1880, 1890, 1900 und 1910), Umgangssprache, nationaler Kampf, politische Geschichte.

Meta Černigoj

Boj za dvojezične napise v Istri v letu 1894

Černigoj Meta, dipl. zgodovinarica, Dobravlje 49/b,
SI-5263 Dobravlje

323.15(497.4/.5=163.6:=163.4:=131.1)"1894"

BOJ ZA DVOJEZIČNE NAPISE V ISTRI V LETU 1894

Članek obravnava dogodke v letu 1894, ko so se v Istri odvijale nasilne demonstracije proti odloku pravosodnega ministrstva, ki je v vseh sodnih okrajih, kjer so živeli skupaj Slovenci, Hrvati in Italijani, na sodišča želelo namestiti dvojezične napise. Demonstracije so bile še posebej odločne v Piranu, kjer je morala posredovati tudi vojska. Italijansko prebivalstvo istrskih občin je ob odkriti podpori občinskih oblasti doseglo preklic odloka in vzpostavitev prejšnjega stanja. Odlok o dvojezičnih napisih je ostal v veljavi le za mesto Piran.

Ključne besede: Istra, Piran, mednacionalni odnosi, dvojezični napisi.

Devetnajsto stoletje je bilo v Istri predvsem obdobje hitrega ekonomskega razvoja. Razvoj kulturnega življenja v 1. polovici 19. stoletja zaradi Metternichovega absolutizma še ni mogel slediti ekonomskemu razcvetu, kljub temu pa je prav to čas, ko so se razvile vse najpomembnejše politične usmeritve, ki so vplivale na življenje v Trstu in tudi na širšem območju Istre. Vse večjo veljavo so v Trstu in celotni Istri dobivale ideje, ki jih je zagovarjala skupina Domenica Rossettija (1774–1842) in njegovega učenca Petra Kandlerja (1804–1872), ki sta se zavzemala za italijanstvo Trsta in njegovo avtonomijo,¹ čeprav pred letom 1848 ne moremo govoriti o sovražnem razpoloženju do Slovanov v

¹ Darko Darovec, *Pregled zgodovine Istre, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Primorske novice, Koper, 1992, str. 61–62.*

Černigoj Meta, BA Hist., Dobravlje 49/b, SI-5263
Dobravlje

323.15(497.4/.5=163.6:=163.4:=131.1)"1894"

THE STRUGGLE FOR BILINGUAL SIGNS IN ISTRIA IN 1894

The article deals with the violent demonstrations that took place in Istria in 1894. The demonstrations were organized against the decree of the Ministry of Justice that required all judicial districts with a mixed population of Slovenes, Croats and Italians to place bilingual signs on court houses. In Piran, the demonstrations were so serious that the military had to intervene. With the evident help of the municipal authorities, the Italian population of Istrian municipalities succeeded in their demand that the decree be repealed and the previous state of affairs be restored. The decree on bilingual signs remained in force only for the town of Piran.

Key words: Istria, Piran, international relations, bilingual signs.

Istri. V letu 1848, ko so ob ukinitvi fevdalizma prvič razpisali volitve v avstrijski parlament, pa se je pokazala bistvena razlika med Italijani na eni strani ter Slovenci in Hrvati na drugi. Italijani so že imeli izdelan svoj nacionalni program, Slovenci in Hrvati pa so pri tem precej zaostajali. Na junijskih volitvah 1848 so bili od petih poslancev izvoljeni kar štirje Italijani in še v istem letu so se začeli tudi javno zavzemati za priznanje celotne Istre zahodno od Učke za italijansko pokrajino, kar bi jim omogočalo uveljavitev italijanskega (namesto nemškega) jezika v upravi in šolstvu.² Svoje zahteve so utemeljevali z dejansko resničnimi argumenti: istrska mesta so imela skoraj izključno italijanski značaj, italijanščina je bila popolnoma uveljavljena kot jezik kulture, šolstva, sodstva, uprave, pa tudi

² Darovec, *Pregled zgodovine Istre, str. 63.*

trgovine in obrti. K temu je veliko pripomogel tudi hiter proces poitalijančevanja, čemur so bili zlasti podvrženi slovenski priseljenci v mesta, hudih pritiskov pa je bilo deležno tudi slovensko oz. hrvaško zaledje mest.³ Pravi zagon je iredentistična misel dobila po letu 1858, ko je izšel Cavourjev *Memoar*, ki je v bodočo italijansko konfederacijo vključeval tudi Trst, Istro in Dalmacijo.⁴ Eden od največjih zagovornikov iredentizma je postal Kopčan Carlo Combi (1827–1884), publicist in politik, ki se je začel zelo zgodaj boriti za združitev Istre s sosednjimi pokrajinami v enonacionalno državno skupnost. Slovence in Hrvate na tem območju je štel za necivilizirane barbarske prišleke, ki bi se lahko civilizirali le, če bi sprejeli italijansko kulturo.⁵ Tudi po njegovi zaslugi je prevladalo prepričanje, da tedanje politično stanje škoduje Italijanom v Istri in da so žrtve krivic. Že leta 1861 na državnozborskih volitvah niso hoteli izvoliti poslancev v dunajski parlament (izvoljen ni bil nihče – *nessuno*)⁶ ter s tem pokazali na nevzdržno stanje v Istri.

Politično uveljavljanje Slovencev in Hrvatov je bilo postopno, najprej so se uveljavili v posameznih občinah, nato pa so počasi napredovali tudi v zastopanosti v deželni zbor. Zahteve istrskih politikov Vjekoslava Spinčiča, Matka Laginje, Matka Mandića in drugih so postajale vse bolj odločne, za končni cilj pa so hrvaški politiki največkrat postavljali priključitev Istre k Hrvaški, čemur so

italijanski poslanci seveda močno nasprotovali.⁷ Za politično prebujenje med Slovenci je bilo zlasti zaslužno politično društvo *Edinost*, ki je od leta 1876 naprej izdajalo tudi istoimensko glasilo.⁸ Kljub temu pa je Istra, tudi po sprejetju decembrske ustave, ostala od vseh dežel, v katerih so živeli Slovenci, tista, v kateri se je § 19 najmanj upošteval. Odločnejši boj za enakopravnost slovenščine in hrvaščine se je lahko začel šele z nastopom Taaffejeve vlade leta 1879. Leta 1883 je tako cesarski svet priznal enakopravnost hrvaškega, slovenskega in italijanskega jezika na sodiščih, do enega od vrhuncev bojov za enakopravnost pa je prišlo šele po padcu te vlade leta 1894, ko so se zgodili tudi v nadaljevanju opisani dogodki.⁹

Dogajanje v letu 1894

Dogajanje v letu 1894 lahko najbolje spremljamo preko precej nasprotujočih si virov: zapisnikov sej mestnih svetov (občinske reprezentance in deputacije) v Kopru,¹⁰ Izoli¹¹ in Piranu¹² ter italijanskega časopisja in časopisa *Edinost*. Če bi na podlagi zapisnikov lahko sklepali, da pred oktobrom pravih trenj ni bilo, pa se nam na podlagi časopisnih člankov ustvari popolnoma drugačna slika, saj skoraj ni bilo številke, ki ne bi na prvi strani razpravljala o nacionalni tematiki.¹³

Edinost za uvod v leto 1894 objavi celoten zapis govora poslanca Spinčiča, ki ga je ta imel na seji poslanske zbornice 15. 12. 1893 pod naslovom *Poslanec Spinčič o iredenti*. Čeprav je bil govor kar precej obsežen, so ga v več nadaljevanjih objavili v celoti. Spinčič je s svojim govorom hotel opozoriti na nevzdržen položaj v Istri in na različne izgrede,

³ Stane Granda, *Prepir o nacionalni in državno pravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49*, v: *Zahodno sosedstvo, slovenski zgodovinarji o slovensko – italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Ljubljana, 1996, str. 38.

⁴ Janez Kramar, *Izola – mesto ribičev in delavcev*, Lipa, Koper, 2003, str. 205.

⁵ Petar Strčić, *Prilog poznavanju iredentističke djelatnosti Carla Combija 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća*, *Annales*, l. 1991, št. 1, str. 155.

⁶ Deželni zbor je svoje uporno dejanje ponovil dvakrat: na 27 volilnih lističev, ki so bili oddani v volilnih skrinjicah, so namesto imena kandidata napisali »Nessuno«. Po direktnem protestu pri cesarju je bil deželni zbor razpuščen. Glavni zagovornik te poteze je bil Carlo Combi (1827–1884), medtem ko so ji tržaški liberalci, ki v tistem trenutku niso podpirali separatizma, nasprotovali. V tistem obdobju je glavno narodno-liberalno glasilo *Tempo* celo zapisalo: »Gli Istriani si sono lasciati sedurre da un'idea vaporosa, una teoria abbagliante che farebbero bene ad abbandonare per tenersi alla pratica utilità«. Prim.: Angelo Vivante, *Irredentismo adriatico – contributo alla discussione sui rapporti austro – italiani*, Casa Editrice Giulia, 1945, str. 129–130.

⁷ Darovec, *Pregled zgodovine Istre*, str. 67.

⁸ Prim.: Janez Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Lipa, Koper, 1991.

⁹ Darovec, *Pregled zgodovine Istre*, str. 67.

¹⁰ Pokrajinski arhiv Koper (SI PAK), fond KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 176 in 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1891–1894, 1894–1898, ter a. e. 177, Zapisniki zasedanj mestne reprezentance 1893–1900.

¹¹ SI PAK KP 31, OBČINA IZOLA, t. e. 31, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance, kat. I/2225.

¹² SI PAK PI 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance, 1894–1903.

¹³ Le na 63. zasedanju 7. 3. 1894 je koprski mestna reprezentanca v 4. točki obravnavala poziv, naj poskušajo preprečiti slovenizacijo imen, ki naj bi jo izvajali podeželski duhovniki, kar kaže na določena trenja že pred usodnim oktobrom. Prim.: SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 176, Zapisniki sej občinske deputacije 1891–1894.

ki so se pojavljali na tem območju, ter pozvati k odpravi krivic, služi pa nam lahko tudi kot odličen prikaz razmer in ozračja v Istri v letu 1894. Spinčič je opozarjal na krivice, ki so se Slovencem in Hrvatom dogajale na jezikovnem področju, motil pa ga je zlasti odnos do Hrvatov in Slovencev, saj »se istrski Hrvatje in Slovenci ne opisujejo le kot tujci, ampak tudi kot barbari in uskoki«. Sovraštvo do Slovencev in Hrvatov naj bi po njegovih besedah širili predvsem italijanski časopisi, med njimi naj bi izstopal *Il Giovane Pensiero*, ki pa je bil kljub temu le redko cenzuriran.¹⁴ Spinčič je poročal o dejstvu, da so nasilju še posebej izpostavljeni duhovniki, ki priznavajo svojo slovansko pripadnost, saj da jih z besedami »porchi di preti« žaliyo celo cesarsko-kraljevi uradniki.¹⁵

Že iz teh besed je razvidno, da je dialog med obema stranema potekal na izredno nizkem nivoju, zato tudi ne preseneča, da je kar naprej prihajalo do trenj, ki niso vselej ostala na besedni ravni, ampak so velikokrat prerasla v pravo fizično nasilje. V *Edinosti* lahko večkrat zasledimo kritične besede o baje pristranskem italijanskem tisku, dejstvo pa je, da tudi sami v propagandi niso veliko zaostajali. Tako je *Edinost* 27. 10. 1894 poročala o razpravi, ki je na seji poslanske zbornice potekala 22. 10. 1894, med katero sta imela poslanca Spinčič in Rizzi vsak svoje mnenje.¹⁶ Dejstvo, da je bil na koncu sprejet Spinčičev predlog, pa je *Edinost* pospremila z besedami: »In sedaj si zakrij, slavna avita coltura, svoj nežni obraz in zaplakaj, da te bode čul sam mogočni Barzilai v večnem Rimu, kajti zbornica je res prezrla Rizzijev protest ter **sprejela Spinčičev predlog!**« V takratnem vzdušju je bila namreč vsaka zmaga, pa naj je bila ta še tako majhna ali celo navidezna, izjemnega pomena. Da so bile razmere resnično ves čas tik pod vreliščem, nam pričajo nekateri primeri neposrednega nasilja in fizičnega obračunavanja, ki jih je v svojem govoru pred poslansko zbornico omenjal tudi Spinčič. Govoril je o razbitih oknih puljske čitalnice, pa o razbitih oknih v stanovanju duhovnika Legovića v Kopru v času neke nenajavljene demonstracije, ki je trajala kar pet ur, ne da bi cesarsko-kraljeva politična in sodna oblast sploh posredovali. Nadalje je navedel tudi primera župnikov v Taru in Višnjaju, ki sta bila deležna

pravih obleganj, saj so v njuni stanovanji metali kamenje in streljali s samokresi.

Podobnega odnosa je bil deležen tudi Dukić, občinski načelnik in odvetnik v Pazinu, proti kateremu so se dogajale demonstracije, predvsem odkar je bil na oblasti vitez Schwatz. Dukić je nazadnje odstopil, ker ministrstvo za notranje zadeve ni hotelo reagirati na dogajanje. Še presenetljivejše pa je dejstvo, da se noben pristojni organ ni odzval niti na očitne grožnje s smrtjo, ko so na glavo dr. Laginje razpisali nagrado 3000 goldinarjev. Po Spinčičevih besedah pa naj se takšno nasilje ne bi dogajalo le v Istri, podobne naj bi bile razmere tudi v Gorici, kjer so si drznili groziti celo grofu Attems, da mu bodo uničili vinograde, če bo še naprej ohranjal avstrijsko naravnost. Očitno je, da lokalne oblasti niso imele ne moči ne volje, da bi preprečile takšno in podobno dogajanje.

V večerni izdaji *Edinosti* 6. 1. 1894 je bila objavljena V. točka govora z naslovom *Izgredi proti državi z veleizdajskim namenom*,¹⁷ kjer je Spinčič opozarjal na izjave različnih italijanskih avtorjev, ki so trdili, da Istra in sploh cela Primorska zgodovinsko pripadata Italiji, ter na letake, ki so pozivali k izgonu tujcev in borbi za italijanski jezik. Opozarjal je tudi na škodljivost širjenja kulta Wilhelma Oberdanka,¹⁸ ki naj bi postal vzornik za mlajše rodove in mučenik, saj je bil za italijanstvo pripravljen žrtvovati celo lastno življenje.¹⁹ Poudarjal je, da vlada ne bi smela dovoliti povelicevanja Oberdankovega kulta, saj naj bi bil odraz odcepitvenih teženj Italijanov, ki pa jih takratne oblasti očitno niso jemale dovolj resno, saj niso proti njim nikoli posredovale, žrtve vse bolj razvijajočega se italijanskega nacionalnega gibanja pa so bili tamkaj živeči Slovenci in Hrvati. Skrbelo ga je zlasti dejstvo, da oblasti niso reagirale niti potem, ko so pri neka-

¹⁷ *Edinost*, 6. 1. 1894, št. 3. Poslanec Spinčič o iredenti.

¹⁸ Wilhelm Oberdank ali Guglielmo Oberdan (1858–1882) je bil iredentistični terorist iz Trsta. Izvedel je neuspešen atentat na brata Franca Jožefa in bil zaradi tega 20. 12. 1882 obešen. Prim.: Andrej Studen, *Iredentistična bomba v Trstu*, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1861–1883, Nova revija, Ljubljana, 2003, str. 380.

¹⁹ Vivante ovrže tezo, da je pri atentatu šlo za organizirano iredentistično akcijo, ki bi jo podprla Kraljevina Italija. Oberdank naj bi deloval sam, sam naj bi si priskrbel bombe, sam naj bi prešel mejo, s svojim delovanjem pa naj bi separatizmu v Trstu in v Istri želel dodati potreben idealizem in mučenika, po katerem naj bi se zgledovali naslednji rodovi. Prim.: Vivante, *Irredentismo Adriatico*, str. 118, 119.

¹⁴ *Edinost*, 4. 1. 1894, št. 2. Poslanec Spinčič o iredenti.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Edinost*, 27. 10. 1894, št. 129. Spinčič contra Rizzi.

terih posameznikov našle snovi za izdelavo bomb (petard).²⁰ Še več, v jutranji in večerni izdaji *Edinosti* 11. 1. 1894 je bil objavljen del govora, kjer je Spinčič opozoril, da časopise, denimo *Il Mattino* [Jutro], ki so objavljali tako provokativne vsebine, še kar naprej finančno podpira vlada, čeprav bi bilo bolj logično, da bi jih v tedanjih razmerah zaplenila.²¹ Prepis Spinčičevega govora se je nadaljeval 13. in 16. 1. 1894, v zaključku govora pa je poudaril predvsem dejstvo, da so Slovenci in Hrvati že večkrat posredovali in neuspešno prosili za svoje pravice. Zaradi vseh neizpolnjenih obljub prejšnjih vlad, ki so pripeljale do opisanih razmer, pa naj bi bila naroda v bistvu obsojena na izumrtje.²²

Jutranja izdaja *Edinosti* iz 27. 1. 1894 je obravnavala problematiko slovenskega jezika v povezavi s še eno aktualno temo takratnega časa – z železnico. Čeprav je ta potekala po slovenskih tleh, ni bilo na postajališčih nikjer mogoče najti napisov v slovenskem jeziku, prav tako so bila popolnoma vsa obvestila v nemščini ali italijanščini,²³ Slovence pa so za nenasitneže, nasilneže in rogovileže razglasili takoj, ko so si poskušali zagotoviti kakršnokoli najmanjšo pravico, pa četudi so sicer sloveli po pohlevnem in miroljubnem značaju. Slovenci so v tem obdobju dejansko začeli bolj aktivno izražati svoje zahteve in zagovarjati lastne interese. Odločno so se uprli ustanovitvi italijanske univerze v Trstu, saj sami niso imeli niti osnovnih šol,²⁴ na podlagi svoje številčnosti pa so začeli zahtevati tudi slovenske napise na javnih poslopih.²⁵ Uredništvo časopisa se je tej pobudi pridružilo in poudarilo, da morajo zahtevati svoje pravice. Iz članka je že razvidna določena samozavest, saj je med drugim zapisano: »Mi nočemo stati nad njimi, a tudi pod njimi (Italijani in Nemci, op. a.) ne!« Prav uveljavljanje dvojezičnih napisov pa je kmalu zatem postalo jabolko spora, ki je pripeljalo celo do fizičnega obračunavanja.

V 90. številki *Edinosti* (jutranja izdaja), ki je izšla 28. 7. 1894, dobimo podatke o nekem zelo zanimivem, na trenutke celo komičnem dogodku.²⁶

²⁰ *Edinost*, 9. 1. 1894, št. 4. Poslanec Spinčič o iredenti.

²¹ *Edinost*, 11. 1. 1894, št. 5. Poslanec Spinčič o iredenti.

²² *Edinost*, 13. 1. 1894 in 16. 1. 1894, št. 7. Poslanec Spinčič o iredenti.

²³ *Edinost*, 27. 1. 1894. Slovenščina pri južni železnici.

²⁴ *Edinost*, 27. 1. 1894. Vendetta?

²⁵ *Edinost*, 2. 6. 1894, št. 66. Slovenski napisi v Trstu.

²⁶ *Edinost*, sobota, 28. 7. 1894, št. 90. Izgredi po Istri.

Naslov članka je *Izgredi po Istri*, opisuje pa dogodek, do katerih je prišlo v istrski vasi Goligorici. V vas je v nedeljo 22. 7. 1894 prišla skupina »miroljubnih« italijanskih izletnikov, ki pa niso prišli uživati lepot kraja, ampak so po vasi kričali »*Evvi-va!*« in peli pesem »*Nella patria de Rossetti*«,²⁷ na kar je skupina domačinov odgovorila z vzkliki »*Živijo!*«. Ko pa je eden od pazinskih Italijanov splezal na zid in začel vzklikati: »*Viva Gologorica, morte a voi!*«,²⁸ je izbruhnil pretep. *Edinost* je poročala, da se je več kot dvajset Pazincev zneslo s pestmi in brcami nad nekim domačim mladeničem, nekemu starejšemu domačinu so polomili več reber, ranjenih pa je bilo tudi več pazinskih »miroljubnih izletnikov«. O dogajanju poročajo takole: »*Do dvajset Pazincev vrglo se je na nekega mladeniča, bijoč po njem z nogami in s pestmi. Nekega starca so razmrcvarili prav po mesarski, zlomivši mu več reber. Ni čuda, da so bili v tej bitki ranjeni tudi nekateri Pazinci.*« *Edinost* je povzela tudi članek o istem dogodku, ki ga je objavila *Naša Sloga*, in je iz njega razvidno, da so izgred povzročili Pazinci, saj naj bi bilo očitno, »*da prebivalstvo v Goligorici se ni najmanje razveselilo prihoda laških izletnikov*«. Časopis *L'Indipendente* je namreč takrat zapisal, da je vse prebivalstvo v Goligorici »navdušeno« sprejelo pazinske izgrednike in da je do pretepa prišlo zaradi dveh hrvaških agitatorjev. Čeprav so zapisali: »*Dokler ne dobimo podrobnejših in natančnejših poročil o krvavem spopadu, nočemo valiti krivde ni na to ni na ono stran*«, pa je jasno, da za nastali dogodek krivijo »*pazinske nemirneže*«, ki da so jim v tem času »*narasli rogovji*« in »*so jim neprestana izzivanja prišla že tako v kri, da so mislili zares, da jim je vse dovoljeno*«.

Iz vseh navedenih primerov je jasno, da je bilo ozračje v Istri vse prej kot mirno, do glavnih izgredov pa je pravzaprav prišlo šele v drugi polovici leta.

Boj za dvojezične napise

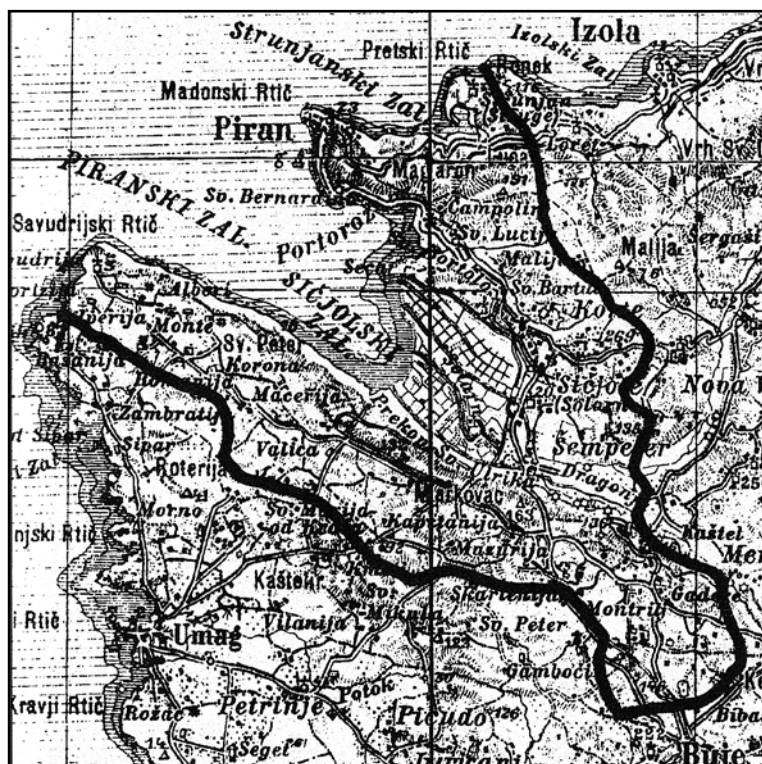
Pravi izgredi so se zgodili oktobra 1894. Pravosodni minister je predsedniku višjega sodišča v Trstu naročil, naj v vseh sodnih okrajih, kjer skupaj živijo Slovenci, Hrvati in Italijani, na sodišče namestijo dvojezične napise. Odredba, ki naj bi veljala za vsa sodišča na območju tržaškega sodišča – razen

²⁷ »*Živijo!*«, »*V Rossettijevi domovini*«.

²⁸ »*Naj živi Gologorica, vam pa smrt!*«

za Trst, Buje, Červinjan in Gradiško²⁹ – je izzvala burne reakcije. Koprška mestna deputacija je bila o dogajanju obveščena iz časopisja, saj se je 9. točka 94. zasedanja 8. 10. 1894 začela z besedami: »Dalla pubblica stampa e da informazioni attendibili risulta che l'I.R. Tribunale d'Appello di Trieste ordinò...«,³⁰ kar je nenavadno, saj bi pričakovali, da bodo o tako občutljivem odloku obveščeni po uradni poti. Na to novico je deputacija reagirala z organizacijo protesta: »Si delibera di provocare una manifestazione della spettabile Rappresentanza contro tale insulto ...«³¹

V Piranu so na dogodke reagirali že 6. 10. 1894, ko je o spornem odloku prvi poročal *Il Piccolo*.³² Mestni svetnik Venier je prvič sprožil vprašanje govoric, da bodo na prizivnem sodišču sneli napis v italijanščini in ga nadomestili z dvojezičnim – dejansko se je na oblast obrnil z vprašanjem, ali je o teh dejstvih obveščena. K temu ga je zagotovo spodbudila množica ljudi pred mestno hišo, ki so kričali: »Bisogna che save-mo qualcosa!«³³ Odgovor je bil jasan – uradno niso bili obveščeni o ničemer in da so pravzaprav veseli, da jih je o tem obvestil on, Venier. Obenem pa so obljubili, da bodo v primeru, če se to izkaže za resnično, reagirali odločno in razumeli to kot žalitev njihove nacionalnosti. Vsi so se strinjali, da je v igri tisto, kar jim je najbolj sveto, zato so sklenili, da bodo uporabili vse legalne možnosti proti taki kri-

Piransko komunalno območje okrog 1900.

Vir: Mihelič, D., Mihelič, F., Pocajt, J.: Piran: mesto in ljudje pred sto leti, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 1996, str. 27.

vici. Koprška mestna deputacija je zasedala še 13. oktobra:³⁴ dnevni red je vseboval samo dve točki, obe pa sta bili namenjeni problematiki dvojezičnih napisov. Iz zapisov je razvidno, da je bilo vse v znamenju priprav na zasedanje mestne reprezentance 15. oktobra. Na začetku teh dogodkov je bil župan Fragiaco očitno odsoten iz mesta, odločnost, s katero so ga pozvali, naj se vrne domov, pa dokazuje dejstvo, da so se zavedali pomembnosti dogajanja.

Na zasedanju piranskega mestnega sveta 14. 10. 1894³⁵ si je besedo spet prvi vzel občinski svetnik Venier, ki je izpostavil predvsem štiri točke:

1. napise v slovenščini je razumel kot žaljenje svojih nacionalnih čustev;
2. najodločneje je protestiral proti takim ukrepom, ki da motijo javni red in mir v občini;
3. odločen je bil, da ne bo nikoli sprejel takšnega ukrepa, ker je nadvse trajno vezan na svojo tradicijo, na svojo zgodovino in na svoje mesto v teh krajih, ki da so in bodo vedno italijanski;

²⁹ Janez Cvirn, *Italijanske demonstracije v Istri*, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, 1884–1899, Nova revija, Ljubljana, 2003, str. 219.

³⁰ »Iz javnih občil in dosegljivih informacij, je mogoče sklepati, da je prizivno sodišče iz Trsta ukazalo ...«. Prim.: SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj občinske deputacije 1894–1898.

³¹ »Sklenili smo, da bo spoštovana Reprezentanca protestirala proti taki žalitvi ...«

³² SI PAK PI 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance 1894–1903.

³³ *Il Piccolo*, 15. 10. 1894, št. 4663, »Hočemo dejstva!«, Cronaca locale e fatti vari – La grande dimostrazione popolare di ieri a Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1874.

³⁴ SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj občinske deputacije 1894–1898.

³⁵ SI PAK PI 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance 1894–1903.

Gattung des Telegramms. Classe del telegramma.		TELEGRAMM TELEGRAMMA } № _____ an — a		Dienstliche Angaben. Indicazioni d'ufficio.	
p		Fragiacomo Lamberti e Salvo		da pagarsi solo 50	
Eingelangt von Arrivato da		Von Da		Aufgegeben am Consegnato li	
auf Leitung sulla linea		221		18	
um 189		Taxworten parole tassate		um 189	
alle		(Worten) (Parole)		Uhr	
Min.		(Chiffren) (Cifre)		min.	
Mittag merid.				Mittag merid.	
Aufgenommen durch Ricevuto da					
Text. — Testo.					
Vieni subito senza indugio subito subito					
Bubba					

Poziv županu Fragiacomu, naj se takoj vrne domov.

Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, telegrami, inv. št. 1991.

4. predlagal je občinski deputaciji, naj posreduje pri prizivnem sodišču, pri deželnem pa tudi državnem zboru.

Za sklepi »rodoljuba« Venierja je spregovoril mestni svetnik Trevisini. Rekel je, da je na te besede mogoče kaj malo dodati in da se seveda goreče strinja s svojim predhodnikom. Izrazil je izjemno zadovoljstvo nad dejstvom, da je med ljudstvom navzoča tako močna narodna zavest. Zapisnikar mestnega sveta je na tem mestu dodal: »Durante il suo discorso l'onorevole Trevisini è pure continuamente interrotto da applausi per cui il Presidente deve invitare il pubblico a moderarsi per non interrompere troppo gli oratori.«³⁶ To lepo kaže, v kakšnem vzdušju je potekala razprava.

K razpravi se je nato priglasil mestni svetnik Ventrella, ki je izpostavil predvsem vidik materialne škode, ki je bila povzročena, in je nikakor ne bi smeli nositi meščani, zaključil pa je s Tommase-

jevim³⁷ citatom: »La coscienza d'una nazione può dormire per anni, ma sino a che la nazione stessa non sia scomparsa dalla faccia della terra, la sua coscienza non muore.«³⁸

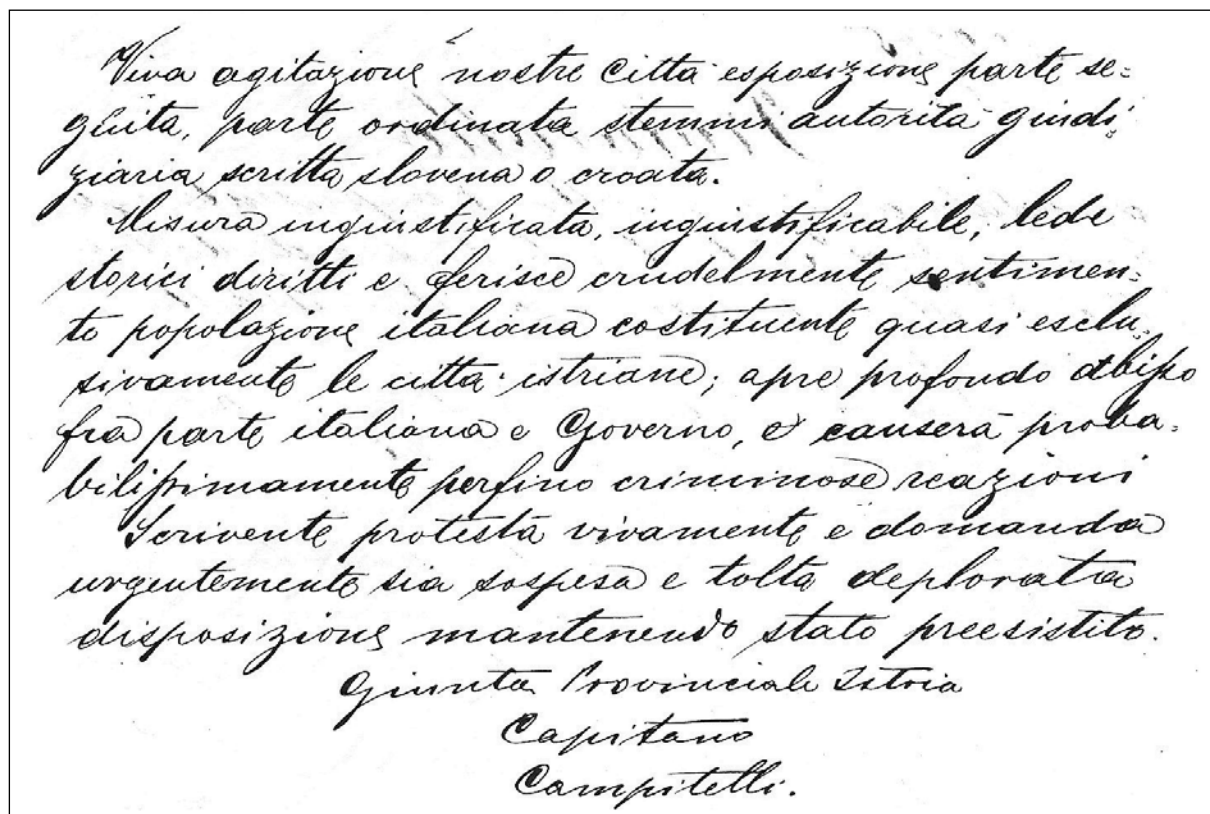
Ker ni nihče več diskutiral, je predsedujoči župan Fragiacomu zasedanje zaključil z dvema ugotovitvama. Povedal je, da si ni nikoli predstavljal, da bo med svojim predsedovanjem priča tako žalostnim in ponižujočim dogodkom ter da se boji, da protesti ne bodo zalegli, vendar pa da ne smejo obupati in morajo z vsemi sredstvi braniti svoj nacionalni interes.

Na zasedanju, ki je potekalo zvečer, so med drugim omenjali tudi: »La grande è dignitosa manifestazione fatta questa mattina dalla popolazione

³⁶ »Med svojim govorom je bil poslanec Trevisini neprestano prekinjan s ploskanjem, zato je predsedujoči pozval prisotne, naj se umirijo in naj ne prekinjajo govorcev na tak način.«

³⁷ Niccola Tommaseo je bil po rodu iz Dalmacije in radikalen nasprotnik Metternichovega absolutizma. Bil je eden od intelektualcev (Francesco Dall'Ongara, Pacifico Valussi), ki so se zbirali okrog tednika La Favilla (1836–1846). Zazemal se je za italijansko identiteto Trsta, vendar v okviru avtonomije v Avstriji. Leta 1848 se je skupina izrekla proti priključitvi Trsta in Istre k Italiji. Prim.: Darovec, Pregled zgodovine Istre, str. 62.

³⁸ »Zavest nekega naroda lahko več let spi, vendar dokler narod v celoti ne izgine, tudi narodova zavest ne umre.«

Vir: SI PAK KP 31, OBČINA IZOLA, t. e. 31, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance, kat. I/2225.

...³⁹ Demonstracije so bile v Piranu, pa tudi v Koprju, kjer se je zbralo približno petdeset občanov italijanske narodnosti in vzklikalo parole, kot so »Živijo Italija!« in »Proč s Slovenci, proč s hrvaško stranko, proč s Hrvati!«⁴⁰

Odzivi na dogajanje so kmalu prišli tudi iz Izole, kjer so zaradi nemirov med ljudstvom prav tako razpisali izredno zasedanje.⁴¹ Na njem naj bi se dogovorili o sodelovanju Izole pri protestnih akcijah ostalih istrskih občin. Uvajanje slovenščine na napise na sodiščih ter na pečate in obrazce je bilo po njihovem mnenju škodljivo, saj je že izzvalo »una viva agitazione tra le popolazione italiana della nostra città«. ⁴² Odločili so se, da bodo podprli protest deželnega zbora proti vladi.

Uspeh naj bi bilo po njihovem mnenju mogoče doseči le, če bi občine nastopale enotno in brezkompromisno. V Izoli naj bi druge možnosti

sploh ne bilo, saj je aktivno posredovanje zahteval »un contingente di 6000 abitanti tutti di nazionalità italiana«. ⁴³ Ob koncu so sprejeli tudi resolucijo prav v imenu »dei 6000 abitanti che non parlano e non intendono che puramente la lingua italiana«, ⁴⁴ v kateri so zelo nasprotovali slovenizaciji sodišča v Piranu, saj naj bi bil takšen poseg »in evidente collusione colla secolare italianità di questo Comune«. ⁴⁵

V Piranu so bile demonstracije že dopoldne, ko so ljudje zahtevali izredno zasedanje mestnega sveta, od katerega so pričakovali ostre ukrepe, demonstracije – v precej ostrejši obliki kot v Koprju – pa so se ponovile še zvečer. Italijanski demonstranti so razbijali okna na domovih slovenskih prebivalcev, napadli stanovanji piranskih kanonikov Maraspina in Fonde, grozili finančnim stražnikom slovenske narodnosti, glavno pozornost pa so seveda namenili sodišču, kjer naj bi se sporne table tudi pojavile. ⁴⁶

³⁹ »Velik in dostojanstven protest, ki ga je danes jutraj pripravilo prebivalstvo.«

⁴⁰ Cvirn, *Italijanske demonstracije v Istri*, str. 219.

⁴¹ SI PAK KP 5, OBČINA IZOLA, t. e. 31, kat. I/2225, Zapisnik zasedanja občinske reprezentance 16. 10. 1894.

⁴² »Živo ogorčenje med prebivalci našega mesta.«

⁴³ »Šestisočglava množica samih Italijanov.«

⁴⁴ »6000 prebivalcev našega mesta, ki govorijo in razumejo izključno le italijanščino.«

⁴⁵ »V očitnem nasprotju s stoletnim italijanskim značajem občine.«

⁴⁶ Cvirn, *Italijanske demonstracije v Istri*, str. 219.

Dne 15. 10. 1894 je prišlo do izrednega zasedanja mestne reprezentance v Kopru, ki ji je predsedoval Giorgio Cobol.⁴⁷ Na njem so govorniki drug za drugim izražali svojo sovražno naravnost do Slovencev in Hrvatov. Dnevni red je imel eno samo točko.

Prvi je govoril mestni svetnik Belli in poudaril, da se sodišča nahajajo v popolnoma italijanski deželi, po jeziku, po kulturi, zgodovini in običajih. Poudarjal je, da se nahajajo na področju »*della secolare civiltà latina*«,⁴⁸ obregnil pa se je tudi ob dejstvo, da so ob odločbi, ki so jo prejeli 13. 10., dobili tudi izvod v slovenščini (o tem so govorili tudi na zasedanju mestne deputacije 13. 10., kjer so komentirali, češ da so dobili odločbo »*in una lingua affatto ignota a quest'ufficio*«⁴⁹). Belli je zato predlagal, naj se odločba zavrne, saj je napisana v tujem in občini popolnoma neznanem jeziku. Izrazil je tudi svoje nasprotovanje postavitvi takšnih napisov, češ da so popolnoma nepotrebni – vsa ljudstva, ki živijo v njihovem sodnem okraju in med seboj ne uporabljajo italijanščine, jo vendar razumejo in večinoma tudi govorijo, zato ni razloga, da bi se morali *oni!* Italijani, ki da že od nekdaj živijo na tem prostoru prilagajati »*gostom v svoji lastni hiši*«. Belli je svoj govor zaključil z izjemno zanosnimi besedami: »*La Rappresentazione comunale di Capodistria, fiera e gelosa de'suoi diritti nazionali, consegnati dalla storia alle leggi costituzionali dello Stato, sente il supremo dovere di conservare incontaminato il prezioso patrimonio di lingua, civiltà, tradizioni e costumi, guardato religiosamente a traverso i secoli dalla carità di patria, raversa nell'ordinata introduzione della lingua slava nelle pubbliche scritte dell'I. R. Giudizio distrettuale, che ha sede in questo paese prettamente italiano, una lesione manifesta ai più sacri diritti del Comune ed al sentimento nazionale dei cittadini, e forte del risentimento generale della popolazione ferita ne suo legittimo orgoglio, delibera:*

1° di protesare solennemente contro siffatta disposizione dell'I. R. Autorita' Giudiziaria;

2° d'incaricare la Deputazione Comunale di officiare l'Inclita Giunta Provinciale affinché in sede competente ne chieda la revocazione.«⁵⁰

Pomen teh besed je začutil tudi pisar, saj je besede podčrtal, jih napisal z večjo pisavo in na koncu dodal opombo »*Fragorosi applausi*«. Kljub visoko letečim besedam o pomenu jezika, pa si je celo njihov pisar dovolil slovnične nepravilnosti – tako na nekaterih mestih zapiše besedo *pubblico* z dvema B-jema, še večkrat pa se je spozabil in besedo napisal v obliki *publico*, ki pa v italijanščini nima nikakršnega pomena.

Razpravo je nadaljeval občinski svetnik Madonizza, ki je odlok označil za slabo premišljen. Govoriti, da se z odlokom uresničujejo želje slovanskega prebivalstva v Istri, je po njegovem mnenju neumno, kar je utemeljil z besedami: »*Che ne sanno mai i nostri contadini slavi di questi loro pretesi diritti? Se con tutta sicurezza, ora che siamo qui a discorrerne, possiamo dire ch'essi ignorano affatto l'esistenza perfino del famoso decreto, intenti invece nei loro abituri a preparare il vino della scarsa vendemmia, a raccogliere le magre derrate, preoccupati soltanto se potranno campare fino al nuovo raccolto.*«⁵¹

Za nastalo situacijo je okrivil izključno tujce, ki pripadajo »*nazione limitrofa*«. Na račun kmečkega prebivalstva so poskušali Istro priključiti k »*sognato regno croato*«,⁵² za katero pa je bil prepri-

⁵⁰ »Koprška mestna reprezentanca, ponosna na svoje narodnostne pravice, ki izhajajo tako iz zgodovine, kot tudi iz ustavnih pravic države, čuti vzvišeno dolžnost, da ohrani nedotaknjeno dragoceno dediščino jezika, civilizacije, tradicije in navađ, ki so jo skozi stoletja ohranjali iz ljubezni do domovine. Zato nasprotujemo uvedbi slovanskega jezika na javne napise na sodišču, ki ima sedež v deželi, ki je popolnoma italijanska. To razumemo kot žalitev najsvetejših pravic občine in nacionalnih čustev državljanov, ranjen pa je tudi naš legitimni ponos. Zato smo sprejeli sklep:

1. da bomo odločno protestirali proti takšni odredbi sodne oblasti;
2. da damo mestni deputaciji nalogo pritiskati na deželni zbor, dokler pri ustreznem organu ne doseže preklica odredbe.«

⁵¹ »Le kaj vedo naši kmetje o teh njihovih zahtevanih pravicah? V tem trenutku, ko mi tukaj razpravljamo o tej temi, oni zagotovo ne vedo niti, da ta slavni odlok sploh obstaja. Zaposleni so v svojih bornih prebivališčih s pridelavo vina po zadnji slabi trgatvi in s pobiranjem revnih poljskih pridelkov. Ukvarjajo se samo z vprašanjem, kako se bodo prebili do naslednje žetve.«

⁵² »Sanjanemu hrvaškemu kraljestvu.«

⁴⁷ SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 177, Zapisniki sej občinske reprezentance 1893–1900.

⁴⁸ »Večstoletne latinske civilizacije.«

⁴⁹ »V jeziku, ki je tej občini popolnoma neznan.«

čan, da se nikoli ne bo uresničilo že zaradi dejstva, ker lahko v njihovi provinci obstaja samo en velik narod. Narod Italijanov. Iz tega pa je sledila logična zahteva, da je jezik poučevanja, uradov lahko samo eden – italijanščina!⁵³

Sledili so »*Evviva*«, »*applausi entusiastici*«, »*acclamazioni fragorosissime*« in »*vivissime approvazioni*«⁵⁴ ter podpis resolucije, ki so jo podprli in podpisali vsi navzoči. Resolucijo, ki jo je mestna reprezentanca sprejela 15. 10. 1894, so v mestni deputaciji sprejeli in podpisali na 96. zasedanju 17. 10. 1894 ter se skupaj odločili, da odloka pač ne bodo upoštevali.⁵⁵ *L'Alba* je ob tem že zgodaj opozarjala, da so vsi protesti prišli prepozno, saj naj bi se naraščajoči slovanski apetiti kazali že na zadnjih zasedanjih deželnega zbora, na kar pa ni nihče reagiral. Prav zato naj bi bilo sedaj nemogoče preprečiti izvajanje vladnih dekretov.⁵⁶

Izgredi na mestnih ulicah pa so se z očitno podporo oblasti (Belli je pozival »*di protestare solennemente contro siffatta disposizione dell'I. R. Autorita Giudiziaria*«) nadaljevali in zaostrovali do te mere, da je piranski občinski odbor 22. 10. zapisal, da dokler sporni odlok ne bo odpravljen, enostavno ne morejo več zagotavljati javnega reda in miru v občini. V Piran, kjer so bile razmere ves čas veliko bolj napete kot v Kopru, je prispel celo posebni vladni odposlanec s četo vojakov, kar pa je stanje le še poslabšalo.

Dogodke ob prihodu vojske v Piran lahko hkrati spremljamo v več italijanskih časopisih. Najpodrobnejšo sliko dogajanja podaja *Il Piccolo*

della sera,⁵⁷ ki je poročal, da se je novica o prihodu vojaških enot kmalu razširila med ljudstvom, množica se je takoj zbrala na obali, zvonili so cerkveni zvonovi in oznanjali nevarnost. Na pomol so meščani pripeljali vozove in tako poskušali preprečiti izkrcanje. Vojska je v mesto vseeno prišla, čeprav so jo spremljali kriki prebivalstva: »*Viva Pirano italiana! Abasso le tabelle bilingui!*« Prebivalstvo se je umirilo šele, ko je župan Fragiaco obljubil, da bo italijanski napis vrnjen na svoje mesto.

Množica se je na to novico odzvala z navdušenjem, zahtevala pa je takojšnjo vrnitev napisov, kar pa ni bilo mogoče, saj so prejšnji napis že poslali v Koper. *La grande Italia* piše, da so ljudje v navdušenju na sodišče namestili napis »*Vendita tabacco e sale*«, ki so ga sneli z bližnje trgovine in s tem hoteli pokazati, da ni pomembno, kaj piše na tabli, le da je v italijanščini.⁵⁸ *Il Piccolo della sera*⁵⁹ je opisal vzdušje z besedami: »*Essendo calata intanto la notte, la città s'illuminò come per incanto, le campane suonavano a festa e la banda cittadina eseguì un concerto in piazza. Tutta Pirano era sulle vie, s'imbandierarono le barche del porto, vennero accesi fuochi benegalici e la popolazione trionfante manifestava con canti e clamori la sua soddisfazione.*«⁶⁰ Poročal je tudi, da je bila med najbolj osvetljenimi hiša župana Fragiacomu.

*La grande Italia*⁶¹ je napisala, da so ljudje padli v »*un delirio indescrivibile*«, se objemali, jokali, poljubljali in vzklikali županu: »*Benedetto el nostro*

⁵³ »No! O Signori, sono stranieri coloro, che a forza di suggestioni sobillano le Supreme Autorita' Governative, sono stranieri appartenenti a una nazione limitrofa, i quali per la sola ragione che nella nostra provincia vivono a noi frammiste povere popolazioni agricole slave di varie razze, vorrebbero che l'Istria formi parte del sognato regno croato. Ciò non sarà mai! La questione di nazionalità è questione di lingua e di cultura, e nella nostra provincia non vi è, né può sussistere altra civiltà, che non sia l'italiana... una sola dunque deve essere ora e sempre la lingua d'istruzione, e la lingua degli uffici, la lingua italiana.«

⁵⁴ »Živijo«, »navdušeno ploskanje«, »goreče odobravanje«, »živahno odobravanje«.

⁵⁵ SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki sej občinske deputacije 1894–1898.

⁵⁶ *L'alba*, četrtek, 19. 10. 1894, št. 9. Per volontà di popolo. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1923.

⁵⁷ *Il Piccolo della sera*, 23. 10. 1894, št. 4671. Dalla Provincia – L'agitazione nell'Istria. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1887.

⁵⁸ *La grande Italia?*, 26. 6. 1910, št. 26. Il racconto di una dimostrazione a Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1933.

⁵⁹ *Il Piccolo della sera*, 23. 10. 1894, št. 4671. Dalla provincia – L'agitazione nell'Istria. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1887.

⁶⁰ »Ko se je spustila noč, se je mesto razsvetlilo kot po čarovniji, zvonovi so peli radostno pesem in mestna godba je odigrala koncert na glavnem trgu. Ves Piran je bil na ulicah, barke v pristanišču so bile polne zastav, prižigali so bakle in ljudje so izražali svoje navdušenje s petjem.«

⁶¹ *La grande Italia?*, 26. 6. 1910, št. 26, a. e. 1933. Il racconto di una dimostrazione a Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1933.

Evidenz-Nummer Numero d'evidenza	Gattung: Classi:	TELEGRAMM TELEGRAMMA	Adressland: Paese di destino:	Gebühren Tasse	2. for.	kr. sold.
Annahmestelle Ufficio d'accettazione PIRANO	mit Taxworten con parole	W. Ch. p. Ch. p.	188 um alle U. M. M. merid.	Bar- es Macken- es Credit- accettato	1999	Der Annahmebeamte L'impiegato ricevente
Raum zum Aufkleben der Marken. Spazio per l'applicazione dei francobolli.	<i>Neue freie Presse</i> <i>Vienna</i> <i>Sig. Hochegger non fece dichiarazioni, soltanto quando Podestà per sedare dimostrazione giunta estremo punto pro- pose di fare nota promossa il signor Hochegger non fece oppo- sizione rimanendo a fianco Podestà sul paggiolo palazzo città mentre parlava a popolare, mattina seguente fu rimossa tabella organi. Autorità stessa non sap- piamo se o meno furono date autorizzazioni superio- ri. Dopo ciò popolare perfettamente calma.</i> <i>Municipio</i>					
Raum zum Aufkleben der Marken. Spazio per l'applicazione dei francobolli.	Wohnung des Absenders: — Abitazione del mittente: Vom Absender gewünschter Beförderungsweg: — Avvicamento desiderato dal mittente: Befördert an am 188 um Uhr Min. Mit. auf Linie Nr. durch Inoltrato a il alle ore min. merid. in Linea No. per					

D. S. Nr. 757, Deutsch-Italienisch, (Auflage 1888)

Piranska občina obvešča medije o dogodkih v Piranu. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, telegrami, inv. št. 1999.

Piranski župan Domenico Fragiaco.
Vir: L'Indipendente, sobota, 10. 11. 1894, št. 6271. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1903.

podestà! Viva Fragiaco – cuor de galantomo! Viva el grande patriota!»⁶²

Il Piccolo,⁶³ ki je istega dne tudi obširno poročal o dogajanju v Piranu, pa je opisal tudi nasilna dejanja med protestom. Izpostavil je predvsem napad na duhovnika Fondo, ki mu je razjarjeno ljudstvo med kričanjem »Abasso le arme, abasso le tabelle, no le volemo, no le volemo!« razbilo vsa okna na hiši in preluknjalo vse sode vina. Ljudje naj bi bili besni zaradi posredovanja vojske, ki naj bi jim grozila celo z bajoneti. Iz pisanja časopisa *Il Piccolo della sera* lahko razberemo, da so se razmere do naslednjega dne že precej umirile. Ljudje naj bi se le trumoma sprehajali mimo sodišča in si s ponosom ogledovali napis, ki so si ga priborili prejšnji dan.⁶⁴ *Il Piccolo*⁶⁵ je dodal, da do preli-

⁶² »Blagoslovljen, naš župan! Živel Fragiaco – poštenjak! Živel veliki domoljub!«

⁶³ *Il Piccolo*, 23. 10. 1894, št. 4671, a. e. 1875. Ancora i gravi disordini di Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1875.

⁶⁴ *Il Piccolo della sera*, 24. 10. 1894, št. 4672. Dalla provincia – La giornata di ieri a Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1888.

⁶⁵ *Il Piccolo*, 24. 10. 1894, št. 4672. Cronaca locale e fatti vari, La rocca della nazionalità. Pomorski muzej »Sergej Maše-

nja krvi ni prišlo le po zaslugi okrajnega komisarja Hocheggerja, ki je v zadnjem trenutku preklical akcijo proti demonstrantom, poročal pa je tudi o manifestu župana Fragiacomu, ki je pohvalil herojski upor meščanov, istočasno pa jim je izrekel tudi grajo, saj pravi: »*Quanto pero è successo nella scorsa notte ha destato una penosa impressione, perchè senza veruna plausibile necessità vi siete lasciati trasportare ad atti violenti, alcuni dei quali di carattere criminoso.*«⁶⁶ Stvari, ki so se dogajale, so bile po njegovem mnenju nedopustne, zato jih je pozval, naj sicer ne opustijo upora, a naj se upirajo z dostojanstvom in mirno. Naslednji dan je *Il Piccolo* z zadovoljstvom poročal, da je razburjenje končano. Prepričani so namreč bili, da si vlada ne bo drznila ponovne blamaže in še enkrat snela italijanski napis.⁶⁷ *L'Alba*⁶⁸ je komentirala, da je ljudstvo triumfiralo in poslalo oblasti pomembno sporočilo: »*Ammazzate, ma voglio restare italiano!*«⁶⁹ O umiritvi razmer pa je poročal tudi *L'Indipendente*,⁷⁰ ki je izrazil začudenje ob novem prihodu vojakov, saj naj bi bila vojska odveč že ob prvih nemirih.

Edinost, ki je izšla 10. 11. 1894, je v članku *Radi izgredov v Istri* sporočala: »*Po vsem je soditi, da je bil Piran po gotovem, že poprej določenem načrtu izbran kot tisto mesto, katero naj prednjači v akciji proti dvojezičnim tablam, da z dejanji doseže cilj, da bi mogli reči potem, kar so že italijanski listi izjavili izrecno, da to, kar so dovolili mestu Piranskemu vsled nemirov, ni smeti odrekati onim mestom, ki so ostala mirna, da bi le na ta način preprečili izvedbo naredbe.*«⁷¹ Natančnejši potek dogodkov pa je *Edinost* podala šele 10. 11. 1894, ko je objavila prepis interpelacije poslancev Spinčiča, Coroninija in drugih, kjer so omenjeni tudi odmevi na dogodke

ra« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1876.

⁶⁶ »Včerajšnji dogodki so pustili močan vtis. Brez pravega razloga ste se posluževali nasilnih, nekateri celo kriminalnih dejanj.«

⁶⁷ *Il Piccolo*, 25. 10. 1894, št. 4673. *Cronaca locale e fatti vari – Sempre le tabelle bilingui, La soluzione desiderata.* Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1877.

⁶⁸ *L'Alba*, 26. 10. 1894, št. 10. *Vittoria di popolo.* Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1924.

⁶⁹ »Ubijte me, ostal bom Italijan!«

⁷⁰ *L'Indipendente*, 26. 10. 1894, št. 6259. *Corriere delle provincie.* Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1896.

⁷¹ *Edinost*, 10. 11. 1894, št. 135. *Radi izgredov v Istri.*

v italijanskem časopisju, posebej pisanje časopisa *Gazzetta di Venezia* (Beneški list), ki tudi poroča o postavitvi nekakšne cestne barikade »*le donne con i bambini in braccio si avanzarono contro la truppa*«,⁷² pa tudi o psovkah »*viva l'Italia! Abbasso le armi austriache! Morte ai croati!*«,⁷³ ki jih ostali časopisi niso omenjali. Ko je župan Fragiacomu svoje podpornike pomiril z obljubo, da dvojezičnih tabel ne bo v njihovi občini, so se protestniki po pisanju *Edinosti*, začasno razkropili z vzkliki »*Evviva Italia!*«, »*Evviva Umberto!*«,⁷⁴ Slovincem pa so obljubljali smrt.⁷⁵ Celotna italijanska politična srenja se je takoj odzvala na nemire, o čemer priča protest poslancev Bartolija in Rizzija v okviru Istrskega političnega društva proti vladi, ki ga je *L'Indipendente* objavil v celoti.⁷⁶ V protestu sta zapisala, da imajo sodišča sedeže v mestih, ki so popolnoma italijanska, zato odlok posega v svete pravice Italijanov na tem območju. Poleg tega pa naj bi bil tudi popolnoma nepotreben, saj naj bi bila večina Slovencev in Hrvatov nepismenih, redki, ki znajo brati, pa so se izobrazili v italijanskih šolah. Še enkrat torej izrazijo stališče o lastni večvrednosti in avtohtonosti na tem območju, prav take ideje pa so bile za Slovence in Hrvate najbolj žaljive, saj so bili prepričani, da slovanska kultura in pismenost izvirata iz časov Cirila in Metoda.⁷⁷

V Kopru so se razmere zaostrele v noči s 23. na 24. oktober, ko so se na hišah na trgu Brodo (danes trg Brolo) in na malem trgu Derie pojavili črni, pol metra visoki napisi: »*Non voliamo tabelle croate! – Non voliamo croati! – W.l'Italia! – W.Umberto!*«⁷⁸ Protestniki so napadli hrvaške in slovenske učiteljske pripravnike, žrtev napadov pa je spet postal tudi duhovnik Legović. Množica se je pred njegovim stanovanjem zadrževala več ur, v hišo so metali kamenje in vzklikali: »*Fora Legović!*

⁷² »Ženske z otroki v naročju so se postavile po robu četam.«

⁷³ »Živela Italija!«, »Dol z avstrijskim orožjem«, »Smrt Hrvatov.«

⁷⁴ »Živela Italija!«, »Živel Umberto!«

⁷⁵ *Edinost*, 10. 11. 1894, št. 135. *Radi izgredov v Istri.*

⁷⁶ *L'Indipendente*, ponedeljek, 29. 10. 1894, št. 6261. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1898.

⁷⁷ *Il Pensiero Slavo*, 20. 10. 1894, št. 3, *Una dimostrazione.* Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1927.

⁷⁸ »Nočemo hrvaških tabel! Proč s Hrvati! Živijo Italija! Živel Umberto!« (*Edinost*, 10. 11. 1894, j. i.)

Gattung des Telegramms. Classe del telegramma.		TELEGRAMM TELEGRAMMA		№ 242		Dienstliche Angabe. Indicazioni d'ufficio		1886
Podesta		Fragiacomo		PIRANO				
Eingelangt von Arrivato da		Von Da		Aufgegeben am Consegnato li				18
am 12. 12. 1886 um 12 Uhr 45 Min.		am 12. 12. 1886 um 12 Uhr 45 Min.		am 12. 12. 1886 um 12 Uhr 45 Min.				
Aufgenommen durch Ricevuto da		Taxworten (parole tassate)		(Chiffren) (Cifre)				
224		261		53				
Text-Testo.								
Ministero interno anche nome giustizia risponde interpellanze Sprincic Klim. Narra seccamente fatti. Dice ella fece dichiarazione dal balcone senza assenso Hochegger tabella italiana pure posta senza costui assenso. Ministro non esprime intenzioni avvenire soltanto riproponendosi ordine non raro più turbato governo fermamente deciso tutelare autorità stato telegrafico oggi stesso								
Bartoli								

D. S. 759. Deutsch-Italienisch. (Ausgabe 1894.)

Poslanec Bartoli poroča o odgovoru notranjega ministra na interpelacije o dogodkih v Piranu.
Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894,
telegrami, inv. št. 1986.

– *Morte a Legović!*⁷⁹ S smrtjo so grozili tudi njegovi gospodinji, če duhovnika ne odslovi, kar je nato v strahu tudi storila. Šele tedaj so posredovali tudi orožniki, ki pa so zadržali le dva demonstranta, a še ta takoj nato izpustili zaradi besnenja nenadzorovane množice.⁸⁰ *Eco del Litorale* poroča, da so o iredentističnih krikih in napisih v Kopru razpravljali celo v državnem zboru.⁸¹ Logično je, da niti v Piranu niti v Kopru ni prišlo do večjega števila aretacij, bolj nelogično bi bilo, če bi oblast zapirala lastne pristaše.

Časopis *Edinost* se je na dogodke prvič odzval v 128. številki 25. 10. 1894 (večerna izdaja), v

članku z naslovom *Argumenti z ulice*, kjer je komentiral odziv oblasti na skoraj istočasne demonstracije na Dunaju in v Istri.⁸² Naslonil se je na besede ministrskega predsednika, da »zakonodajstvo ne potrebuje argumentov z ulice!«, pri čemer pa ni mislil na izgrede v Istri zaradi dvojezičnih napisov, ampak na demonstracije na Dunaju za splošno in enako volilno pravico. Avtor članka se je izrekel proti vsakim demonstracijam, saj pravi, da »postavna sredstva« popolnoma zadoščajo, kljub temu pa je naredil primerjavo med protesti, ki so se zgodili na Dunaju, in protesti v Istri. Po njegovem mnenju so bili dunajski protesti namreč protesti za pravično stvar volilne prenove, saj niso protestirali proti vladnim odločbam, ampak so vladi skušali zgolj predlagati, kaj bi bilo v bližnji prihodnosti dobro spremeniti. Protest na Dunaju

⁷⁹ »Ven Legović!« in »Smrt Legoviću!« (*Edinost*, 10. 11. 1894, j. i.)

⁸⁰ *Edinost*, 10. 11. 1894, št. 135. Radi izgredev v Istri.

⁸¹ *Eco del Litorale*, 31. 10. 1894, št. 126. *Rivista politica*.

⁸² *Edinost*, 25. 10. 1894, št. 128. *Argumenti z ulice*.

da se je izvajal v interesu »tisočev in tisočev koristnih državljanov brez razlike narodnosti«, protesti v Piranu pa so bili po njegovem mnenju »zločinski upor proti naredbi vlade, utemeljene v zakonih«. Protestirali so nezakonito, zasramovali so že izdane vladne naredbe, »zasramovali so torej državo in vladno avtoriteto«. V Piranu naj bi protestirala »tolpa pouličnjakov, najetih in plačanih od poznanec, sicer malobrojne a toliko bolj nesramne klike«. O razsežnosti dogodkov nam pričajo tudi besede časopisa *Eco del Litorale*,⁸³ ki pravi: »Pirano! Le bella è simpatica città istriana che romantica giace alla riva dell'Adria, sta ora in cima ai discorsi politici per le cose avvenute colà. Non solo se ne occupa il Governo, non solo i fatti di Pirano hanno formato il tema di interpellanza alla Camera, anche il giornalismo intero se ne impossessò.«⁸⁴ Avtor članka je odločno zahteval od Njegove ekscelence kneza Windischgrätza enako obsodbo protestov v Istri in na Dunaju. Članek se končuje s pozivom h kaznovanju »intelektualnih povzročiteljev izgrediv«, ki da naj se jim pojasni, »da argumenti z ulice ne morejo nikdar zatreči ustavnih pravic slovenskega prebivalstva Istre« ter da so minili časi, ko je poznana klika v znamenju meglenege »latinstva« in preperete »avite culture« gospodovala zemlji, ki je – slovanska! »Da: Istra je slovanska zemlja! Te istine ne spravijo s sveta vsi – argumenti z ulice!«

Edinost je o dogajanju poročala tudi v jutranji izdaji 27. 10. 1894, v članku *Na razpotju*, v katerem piše, da so piranski izgredivi spravili v resno nevarnost »ves sodobni politični sistem v državi avstrijski«.⁸⁵ Država da se je tako znašla na razpotju, ali naj sledi zakonom ali naj popusti pritiskom ene narodnosti. Avtor članka izraža svojo vero v »pravicoljubje« grofa Schönborna, hkrati pa upanje, da ne bo popustil pritiskom tistih, ki še vedno zagovarjajo tezo o superiornih in inferiornih narodih; za prve naj bi veljale pravice, za druge pa le dolžnosti.

Edinost se je na piranske demonstracije odzvala tudi v večerni izdaji 30. 10. v članku *Smrt Slovincem?*,⁸⁶ kjer je razkrila dejstvo, da so bili pro-

testi pravzaprav umetno povzročeni, demonstranti pa celo plačani: »Na prvi pogled je očitno, da so vse te ostudne demonstracije kupljeno blago ter da je plačnik teh dejanj baš ona sila, o kateri govorimo. Da bi bilo med elementi, ki so trudili svoj trhljivo življenje ob kričanju in metanju kamenja in razbijanju po nedolžnih stvareh, le jedno stotino zavednih italijanskih mož, ali vsaj taci, ki bi zares znali, od koga in v kateri namen so bili napašeni in napojeni, – o tem niti sanjati nikari! Vsa bosonoga druhal bila je pač le obžalovanja – ako ne tudi zasmehovanja – vredno orodje onih življenj, ki žive v službi one sile, za katero in kateri prodajajo slednji trenotek svoje bore duševne moči.« To dejstvo je bilo omenjeno še enkrat, in sicer v *Edinosti* z dne 10. 11. 1894: »Kakor so pripovedovali Piranci sami, delili so v Piranu ljudem iz ubožnejših slojev polenovko in vino, da so mogli demonstrirati pogumno.«⁸⁷ V članku z dne 30. 10. 1894 se je spraševal: »Kje bode zaslomba tvoja, zlata Avstrija, ako ti padejo Slovani?!« in opozoril na nevarnost velikonemških in velikoitalijanskih idej, ki so v tistem času predstavljale hudo grožnjo za Slovence.⁸⁸ Avtor članka javno izraža slovenske zahteve: »Dajte nam naša prava in dajte nam svobodo, kakršno uživajo drugi narodi v državi!«, zaključil pa z besedami: »Zatorej krepko v boj za svoja prava, saj imamo oestro orožje na razpolago – avstrijske zakone! Ako kriči poulična sodrga: Smrt Slovincem! – bodi jej naš odgovor: ne smrt, življenje, krepko življenje, bodi avstrijskim Slovanom, v njih lastno srečo in v varnost staroslavne države Habsburgov!«

Edinost je 1. 11. opozorila na pomemben problem Slovencev in ostalih Slovanov v Istri⁸⁹ – na problem popolne gospodarske nerazvitosti ter odvisnosti od italijanskega kapitala, kar jim je dejansko onemogočalo, da bi se bolj odkrito uprli italijanskemu izsiljevanju. Da so tudi Italijani v Slovincih v Istri videli zgolj nepismene, revne kmete, ki da ne morejo imeti enakih pravic kot oni, je razvidno tudi iz izjav na zasedanju mestne deputacije 15. 10. 1894. Da bi nekako rešili takratno nevzdržno stanje, so predlagali ustanovitev posojilnic, ki bi kmetom posojale denar z nižjimi obrestnimi merami. Tako ne bi bili več odvisni od italijanskih oderuhov, hkrati pa bi se povezali z vzpodbudnim geslom: »Tuje pomoči ni, pomagajmo si torej sami!«

⁸³ *Eco del Litorale*, 27. 10. 1894, št. 124. *Rivista politica*.

⁸⁴ »Piran, simpatično mesto na obali Jadrana je postalo osrednje politično vprašanje zaradi dogodkov, ki so se tam odvijali. Z njimi se ne ukvarjata le vlada in parlament, ampak tudi celotno časopisje.«

⁸⁵ *Edinost*, 27. 10. 1894, št. 129. Spinčič contra Rizzi.

⁸⁶ *Edinost*, 30. 10. 1894, št. 130. *Smrt Slovincem?*

⁸⁷ *Edinost*, 10. 11. 1894, št. 135. Radi izgrediv v Istri.

⁸⁸ *Edinost*, 30. 10. 1894, št. 130. *Smrt Slovincem*.

⁸⁹ *Edinost*, 1. 11. 1894, št. 131. *Nasvet*.

Podobna stališča kot *Edinost* je izražal tudi časopis *Il Pensiero Slavo*, ki je sicer izhajal v italijanščini, zagovarjal pa je stališča Slovencev in Hrvatov. Poskušal je dokazati, da je postavitve dvojezičnih napisov potrebna in upravičena ter da bi Italijani morali pristati na dejstvo, da niso edini, ki živijo v Istri. Dvojezični napisi na sodiščih naj bi bili namreč le začetek, razvoja slovenske in hrvaške narodne zavesti pa da ni več mogoče zaustaviti. *Il Pensiero Slavo* ni pristajal na teze o slovenizaciji Istre, saj ni nihče nameraval odstraniti italijanskega napisa. Italijanom je svetoval, naj se zamislijo nad lastno narodno zavestjo, če jo lahko ogrozi en sam napis.⁹⁰ Za nastale nemire je krivil italijanski tisk in politike, ki so v odločilnem trenutku še podžgali strasti nižjih slojev, namesto da bi jih skušali pomiriti. Spraševali so se, kam se je skrila znamenita italijanska kultura ob tako barbarskih dejanjih, obsojali pa so tudi vlogo Kraljevine Italije, ki naj bi podpihovala sovraštvo. *Il Pensiero Slavo* je ves čas pozival vlado, naj ne popusti pod pritiskom ulice ter naj razmere umiri za vsako ceno.⁹¹

Da se v Kopru niso bili pripravljeni preprosto sprijazniti z nastalimi razmerami in z vse večjo samozavestjo Slovencev, priča tudi zapisnik mestne deputacije z dne 7. 11. 1894, kjer so kar šest točk dnevnega reda posvetili tem vprašanjem. Iz zapisnika je razvidno, da so koprške oblasti komunicirale z drugimi »prizadetimi« občinami – Piranom, Trstom in Porečem – ter da so se dogovarjali za skupen nastop proti navedenim ukrepom. Poleg tega je razvidno, da so v Kopru tudi od drugod sprejemali čestitke za svoj odločen nastop. Tako so npr. na zasedanju 29. 11. 1894 obravnavali pohvalo, ki so jo prejeli iz Benetk za »virile difesa de suoi diritti nazionali«,⁹² v kateri so Benečani tudi poudarili zgodovinsko povezanost istrskega prostora z Benetkami, pohvale pa naj bi med drugim deževale tudi iz Trsta, Labina in Tržiča.⁹³ O oktobrskih

dogodkih in o odzivih, ki so jih prejeli, pa so razpravljali tudi na zasedanju v decembru.⁹⁴

Slovenci v Istri so se odzvali nenavadno odločno, a jim vsa njihova odločnost in visokoletne besede niso veliko pomagale. Demonstracije Italijanov so se vrstile tudi po drugih istrskih mestih (*Edinost* je omenjala Tržič in Rovinj), poslanci Spinčić, Coronini, Klun, Laginja in drugi pa so v več interpelacijah zahtevali odločnejše zavarovanje slovanskih interesov. Vlada se zato sprva ni bila sposobna odločiti, na koncu pa je le podala sklep, po katerem je sporna odločba veljala le še za Piran, na vseh ostalih sodiščih pa naj bi se stvari vrnile v prejšnje stanje oz. so sklenili, da se bodo odločali za vsak primer posebej na podlagi mnenja lokalne skupnosti, dejstvo pa je, da privrženost Avstriji ni bila nič manjša kot prej.⁹⁵ *Eco del Litorale* je ob tem komentiral, da želi vlada Pirančanom na takšen način pokazati, da njenih ukazov ne morejo preprosto ignorirati.⁹⁶ Ponovna postavitve dvojezičnega napisa je bila zagotovo drugi vrhunec dogajanja v Piranu. *Il Piccolo della sera*⁹⁷ je poročal, da so ga morali pripeljati celo v spremstvu oboroženih enot, ker so se bali reakcije ljudi. Ti pa so reagirali precej nepričakovano in se zavili v črnino. *L'Istria*⁹⁸ je poročala o izrednem razočaranju med ljudmi ob ponovni postavitvi table: meščani naj bi tiho zaprli trgovine, na hišah so se zaprla okna, trg je ves dan ostal prazen, zavladata naj bi smrtna tišina. Zvečer so se vsa okna v mestu zavila v črnino kot v znak žalovanja. *L'Istria* je opisala Piran z naslednjimi besedami: »La città aveva l'aspetto delle grandi occasioni di lutto. Un'aria greve un aria di funerale pareva circondare ogni cosa ...«⁹⁹ Takšno obnašanje pa je bilo izredno žaljivo za oblast, zato je ljudem zagrozila s kaznijo, če ne odstranijo črnega blaga z

⁹⁰ *Il Pensiero Slavo*, 20. 10. 1894, št. 3. Una dimostrazione. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1927.

⁹¹ *Il Pensiero Slavo*, 27. 10. 1894, št. 4. Il consiglio civico di Trieste contro le tabelle bilingui. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1928.

⁹² »Pogumno obrambo nacionalnih pravic.«

⁹³ SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj občinske deputacije 1894–1898.

⁹⁴ SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 177, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance 1893–1900, 16. zasedanje reprezentance, 17. 12. 1894.

⁹⁵ Cvirn, *Italijanske demonstracije v Istri*, str. 219.

⁹⁶ *Eco del Litorale*, 3. 11. 1894, št. 127. Rivista politica.

⁹⁷ *Il Piccolo della sera*, 5. 11. 1894, št. 4684. Il collocamento della tabella bilingue a Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1894.

⁹⁸ *L'Istria*, 10. 11. 1894, št. 669. Nostre corrispondenze, L'agitazione in Istria per le tabelle bilingui. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1911.

⁹⁹ »Mesto je globoko žalovalo. V zraku je viselo težko ozračje, povsod je vladalo pogrebno vzdušje.«

oken in se vrnejo na delo. Kljub umirjenosti ljudi, pa so napis vseeno zastražili.

Mirnost meščanov je bila v resnici zgolj navidezna, saj je časopisje v naslednjih dneh poročalo o več izgrelih. *Il Piccolo*¹⁰⁰ je poročal o sporu med prebivalci in žandarji, ki so za kršitev šteli že petje italijanskih pesmi. Pred kasarno so nato bile demonstracije, v katerih sta bila ranjena en žandar in neka ženska, prišlo pa naj bi tudi do streljanja, saj so protestniki skušali odstraniti dvojezični napis s poslopja kasarne. Na to se je odzvalo celo časopisje v Kraljevini Italiji, kar pa ob razsežnosti dogodka niti ne preseneča, saj je *L'Adriatico*¹⁰¹ poročal, da so se nemiri razširili celo na Goriško. *La nuova Sardegna*¹⁰² je izrazila občudovanje istrskega prebivalstva, ki se je tako pogumno postavilo za svoj narod in jezik, in ob tem zapisala: »*Quelle donne inermi, recanti a barccio i bambini, sfidanti l'ira dei soldati - che non sono neppure tutti austriaci - è uno episodio degno della più alta ammirazione e di essee ricordato nella storia dei popoli che soffrirono per avere una patria!*«¹⁰³

Zaradi vseh dogodkov glede dvojezičnih napisov se je piranski župan Fragiaco odločil za tvegano potezo in ponudil svoj odstop, ker naj ne bi mogel jamčiti za javni red in mir in ker ni mogel preprečiti ponovne postavitve dvojezičnega napi-

Karikatura o razmerah v Piranu.

Vir: Don Chisciotte, nedelja, 11. 11. 1894, št. 310. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1922.

sa.¹⁰⁴ Ostali poslanci so mu ob tem izrekli popolno podporo in izrazili prepričanje, da je ravnal pravilno in domoljubno ter da dogodkov ni mogel preprečiti. Svojo podporo so mu izkazali tudi s tem, da so bili pripravljeni odstopiti skupaj z njim. Poslanec Venier je ob tem dejal, da za mesto ni ugodno, če bi se v tako kočljivem trenutku znašlo brez vsakega zastopstva. Vsi poslanci so se nato poenotili v želji, da bi na svoji funkciji ostal tudi župan, saj »*considerando che in questo solenne momento sarebbe un grave danno se la civile Pirano fosse priva del suo capo nel quale ha posto tutta la sua fiducia ed in cui vede una garanzia per il mantenimento dell'ordine da tutti desiderato*«. ¹⁰⁵ Pozvali so ga, naj se žrtvuje za narod in domovino ter ostane na mestu župana in dokonča svoj mandat. Ob vseh teh pozivih se je župan nazadnje omehčal in popustil, kot je sam izjavil, tudi zato, da bi preprečil odstop celotnega mestnega sveta.

Mediji na obeh sprtih straneh so ob tem dogajanju odigrali bistveno vlogo. Italijanski časopisi so postali nosilci javnega mnenja, trdno so stali za svojimi politiki in zahtevali večjo odločnost, slovenski in hrvaški časopisi pa so se na drugi strani

¹⁰⁰ *Il Piccolo*, 6. 11. 1894, št. 4685. *Sempre per le tabelle bilingui*. V: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1885.

¹⁰¹ *L'Adriatico*, 17. 11. 1894, št. 316. *Gli avvenimenti del giorno – Dall'Italia irredenta – Le tabelle bilingui*. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1930.

¹⁰² *La nuova Sardegna*, 7. 11. 1894, št. 299. *Le dimostrazioni di Pirano*. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1935.

¹⁰³ »Pogled na te neoborožene ženske, ki so se – držeč v naročju svoje otroke – postavile po robu besu vojakov, je zagotovo epizoda, ki si zasluži najgloblje občudovanje in mesto v zgodovini vseh narodov, ki so trpeli za domovino.«

¹⁰⁴ *SI PAK PI* 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, *Zapisniki zasedanj občinske reprezentance 1894–1903*, 11. zasedanje, 3. 11. 1894.

¹⁰⁵ »Menijo, da bi bilo za mesto Pirano zelo slabo, če bi se znašlo brez svojega vodje, v katerega popolnoma zaupajo in v katerem vidijo garancijo za ohranitev reda, ki si ga vsi tako želijo.«

Gattung des Telegramms. Classe del telegramma.	TELEGRAMM } TELEGRAMMA } № 165 an — a Podestà Graziacono	Dienstliche Angaben. Indicazioni d'ufficio.
10	PIRANO	2024
Eingelangt von Arrivato da auf Leitung per linea 1894 am 24 Uhr 12 Min. Mittag il 24 alle 12 ore (Min. 12) merid. Aufgegeben durch Ricevuto da	Von Da 56 Taxworten (19 Worten) (Chiffren) (parole tassate) (Parole) (Cifre)	Aufgegeben am Consegnato il 24/11 94 um 1 Uhr 45 Min. Mittag alle 1 ore 45 minuti merid.
24	Text. — Testo.	24
24	Prop. telegrammi se si verificati notizie scritte bilingui interesse quindici giorni al ministro in the causa Biggi	24

Poslanec Rizzi želi pojasniti o ponovni postavitvi dvojezičnih napisov.

Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, telegrami, inv. št. 2024.

trudili dokazati svoj status žrtve ter so od vlade zahtevali večjo odločnost pri posredovanju proti italijanskim demonstrantom. Prav ob tej priložnosti naj bi se namreč pokazalo, kdo je na strani avstrijske vlade in dinastije in kdo se bolj ozira čez mejo v Kraljevino Italijo, kjer so dogodki tudi močno odmevali. Novice o teh dogodkih lahko zasledimo v časopisih, kot so *La difesa di Venezia*,¹⁰⁶ *L'Irredenta*, ki je slovensko-italijanskim odnosom posvetila celotno posebno izdajo,¹⁰⁷ *Don Chisciotte*

di Roma,¹⁰⁸ *La Riforma*,¹⁰⁹ *La nuova Sardegna*¹¹⁰ in *La Grande Italia*,¹¹¹ ki je izhajala v Milanu. Pisanje slednje je še posebej zanimivo, saj je obujala spomine na dogajanje v Piranu. Podrobno je opisala predvsem dogajanje ob prvotnem triumfu Pirančanov, ne omenja pa dejstva, da so morali pozneje Pirančani pristati na poraz in ponovno namestiti dvojezični napis. Prav dejstvo, da so bili ti dogodki za bralce zanimivi še celo leta 1910, priča o izjemni

¹⁰⁶ *La difesa di Venezia*, 26. 10. 1894, št. 244. *Revoluzionarii a Pirano*. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1939.

¹⁰⁷ *L'Irredenta*, 25. 11. 1894, numero unico. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1931.

¹⁰⁸ *Don Chisciotte di Roma*, 4. 11. 1894, št. 303. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1921.

¹⁰⁹ *La Riforma*, 14. 11. 1894, št. 314. A Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1934.

¹¹⁰ *La nuova Sardegna*, 7. 11. 1894, št. 299. Le dimostrazioni di Pirano. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Meštni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1935.

¹¹¹ *La grande Italia*, 26. 6. 1910, št. 26, *Il racconto di una dimostrazione a Pirano*. Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, inv. št. 1933.

Gattung des Telegramms. Classe del telegramma.

TELEGRAMM TELEGRAMMA

an - a

Municipio

PIRANO

Trieste

14 99

13

1894

Indipendente associarsi tutto nobile forte Pirano colpevole di solenne affermazione patriottismo.

Text. - Testo.

Podpora časopisa L'Indipendente piranski občini.

Vir: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, telegrami, inv. št. 1997.

razsežnosti dogodka in o dejstvu, da ga Italijani na obeh straneh meje res zlepa niso pozabili.

Svojega glavnega nasprotnika so že takrat Slovenci videli v iredentistično usmerjenih Italijanih in ne v vladi, ki – kljub zakonski podlagi – ni zmogla zavarovati njihovih pravic in interesov. Čeprav so se včasih pojavile kritike – npr. »Kje bode zaslomba tvoja, zlata Avstrija, ako ti padejo Slovani?!« –, pa se je razprava kljub temu zaključila v več kot brezmejni veri v avstrijske zakone in z vzkliki zvestobe cesarju in državi. V *Edinosti*, ki je izšla 24. 11. 1894, najdemo zagotovila, da Primorje ne bo nikoli doživelo usode Benečije in Lombardije, ki sta obe končali v italijanskih rokah.¹¹² Besede: »Danes ščitimo Avstrijo mi Slovani v nje in v svojem lastnem interesu in jo bomo ščitili do zadnje kaplje krvi. Gorje onemu, kdor bi hotel stegniti svojo roko po tem našem biseru ob morju Adrijanskem! To si zapomnite dobro! Mar mislite, da ste res kaj dosegli, ako ste tu pa tam kakega nezavedneža zaveli k odpadu od svoje avstrijske dolžnosti? Zmotili ste se daleč, daleč. Mi vas poznamo in smo dobro poučeni o vaših ostudnih nakanah.« Ter: »A nikar si ne do-

mišljati, da mi primorski Slovani kedaj dopustimo, da bi se uresničile vaše nakane!«, so izražale veliko samozavest Slovencev, hkrati pa tudi veliko domoljubje in zaupanje v cesarja.

Slovenci so bili za svojo odločnost in pripadnost vsaj delno nagrajeni že decembra, ko je dvojezičnost s posebnim odlokom vstopila tudi na sodišča in se ni več ustavila le pri napisu pred vhom. S posebnim odlokom, ki so mu v Piranu sicer odrekli veljavo, so porotniki lahko postali le tisti, ki so obvladali italijanščino in tudi slovenščino.¹¹³ Ta odlok naj bi sicer sprva veljal le za sodišče v Rovinju, vendar so v piranskem mestnem svetu nanj reagirali, ker so v tem videli priložnost, da izrazijo enako solidarnost, kot so jo ostale istrske občine, ko so bili žrtve Pirančani ob poskusu počasnega brisanja italijanskega značaja Istre.

Stanje v Istri se je s sklepom vlade, ki je napise ohranjal le še v Piranu, sicer nekoliko izboljšalo, vendar se razmere le niso popolnoma umirile. V Piranu s takšnim sklepom seveda niso mogli biti

¹¹² *Edinost*, 24. 11. 1894, št. 141, Vaša je Italija!

¹¹³ SI PAK PI 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, Zapisniki zasedanj mestne reprezentance 1894–1903, 13. zasedanje, 29. 12. 1894.

Gattung des Telegramms. Classe del telegramma.		TELEGRAMM TELEGRAMMA } № 37		Indicazioni a u.s.	
		Podesta			
Eingelangt von Arrivato da		Von Da		Aufgegeben am Consegnato li	
17. 11. 1894		Rovigno		5. 11. 1894	
um 10 Uhr 15 Min.		Taxworten (parole tassate)		um 5 Uhr 10 Min.	
il 10 alle 15 ore 15 min.		(Chiffren) (Cifre)		alle 5 ore 10 minuti	
Angenommen durch (ricevuto da)		Text. — Testo.		Mittag merid.	
<i>Cittadini Rovignesi associandosi tutto nazionale patriotica Pirano dichiaransi con lei solidale nella protesta convocasi d urgenza seduta comunale tutti negozi citta chiusi segno di lutto.</i>					

Sožalna brzojavka iz Rovinja.

Vir: Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran – Postavljanje dvojezičnih tabel leta 1894, telegrami, inv. št. 1958.

zadovoljni: protesti so se nadaljevali, zapleti pa so višek dosegli 12. 1. 1895, ko so italijanski poslanci v deželnem zboru sprejeli sklep, da se hrvaški in slovenski jezik popolnoma prepovesta z utemeljitvijo, da je »italijanski jezik edini, ki se govori in razume v Istri nasploh in v njenem deželnem predstavništvu«. Zaradi te pobude so slovenski in hrvaški poslanci zbor protestno zapustili, kljub temu, da je vladni komisar protestiral proti tej odredbi. Ker njegovega protesta niso upoštevali, je bil istrski deželni zbor še istega meseca razpuščen.¹¹⁴

Viri in literatura:

Arhivski viri:

- SI PAK KP 7, OBČINA KOPER, t. e. 87, a. e. 176 in 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1891–1894, 1894–1898, ter a. e. 177, Zapisniki zasedanj mestne reprezentance 1893–1900.
- SI PAK KP 31, OBČINA IZOLA, t. e. 31, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance, kat. I/2225.
- SI PAK PI 36, OBČINA PIRAN, t. e. 2, Zapisniki zasedanj občinske reprezentance, 1894–1903.

- Pomorski muzej »Sergej Mašera« Piran, fond: Mestni muzej Piran, Postavljanje dvojezičnih tabel 1894.

Časopisje:

- DON CHISCIOTTE DI ROMA, 1894.
- ECO DEL LITORALE, 1890–1899.
- EDINOST, 1890–1899.
- IL PENSIERO SLAVO, 1894.
- IL PICCOLO, 1894.
- IL PICCOLO DELLA SERA, 1894.
- LA DIFESA DI VENEZIA, 1894.
- LA GRANDE ITALIA, 1910.
- LA NUOVA SARDEGNA, 1894.
- LA RIFORMA, 1894.
- L'ADRIATICO, 1894.
- L'ALBA, 1894.
- L'INDIPENDENTE, 1894.
- L'IRREDENTA, 1894.
- L'ISTRIA, 1894.

Literatura:

- Janez Cvirn, Italijanske demonstracije v Istri, v: Slovenska kronika XIX. stoletja, III. del, Nova revija, Ljubljana, 2003.

¹¹⁴ Cvirn, Italijanske demonstracije v Istri, str. 219.

- Darko Darovec, Pregled zgodovine Istre, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Primorske novice, Koper, 1992.
- Stane Granda, Prepis o nacionalni in državno-pravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49. V: Zahodno sosodstvo, slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne, Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, Ljubljana, 1996.
- Mihelič, D., Mihelič, F., Pocajt, J., Piran: mesto in ljudje pred sto leti, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 1996.
- Janez Kramar, Izola – mesto ribičev in delavcev, Lipa, Koper, 2003.
- Janez Kramar, Narodna prebujala istrskih Slovencev, Lipa, Koper, 1991.
- Petar Strčić, Prilog poznavanju iredentističke djelatnosti Carla Combija 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća, Annales, l. 1991, št. 1, str. 155–160.
- Angelo Vivante, Irredentismo Adriatico – contributo alla discussione sui rapporti austro-italiani, Casa Editrice Giulia, 1945.

Zusammenfassung

DER KAMPF UM ZWEISPRACHIGE AUFSCHRIFTEN IN ISTRIEN IM JAHR 1894

Das 19. Jahrhundert war für Istrien eine Umbruchzeit, denn in dieser Periode entstanden alle bedeutenden politischen Richtungen, die Istriens weitere Entwicklung bestimmten. Unter den Italienern in Istrien herrschte insbesondere in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts die Meinung vor, dass sie das Opfer von Ungerechtigkeiten sind, und ihr Wunsch nach Annäherung an die benachbarten italienischen Gebiete wurde immer stärker. Die Slowenen und Kroaten hatten in dieser Zeit noch kein ausgearbeitetes politisches Programm und blieben deshalb zunächst im Hintergrund. Sukzessive aber konnten sie sich politisch durchsetzen: Zuerst gelang ihnen der Durchbruch in einzelnen Gemeinden, dann erreichten sie auch bei der Vertretung im Landtag langsam Fortschrit-

te. Dennoch blieb Istrien auch nach der Annahme der Dezemberverfassung von allen Ländern, in denen Slowenen lebten, jenes Land, in dem Artikel 19 (Gleichberechtigung aller Volksstämme) am wenigsten berücksichtigt wurde. Der entschlossene Kampf für die Gleichberechtigung der slowenischen und der kroatischen Sprache konnte erst mit dem Antritt der Regierung Taaffe im Jahr 1879 beginnen. Im Jahr 1883 anerkannte der Kaiserrat die Gleichberechtigung der kroatischen, slowenischen und italienischen Sprache vor Gericht. Zu einem der Höhepunkte des Kampfes um Gleichberechtigung kam es erst nach dem Sturz der Regierung Taaffe im Jahr 1894, als der Justizminister den Präsidenten des Oberlandesgerichtes in Triest anwies, in allen Gerichtsbezirken, in denen Slowenen, Kroaten und Italiener gemeinsam lebten, zweisprachige Aufschriften an den Gerichten anzubringen. Die Verordnung, die mit Ausnahme von Triest, Buje, Červinjan und Gradiško für alle Gerichte im Gebiet des Triester Gerichtes gelten sollte, rief starke Reaktionen hervor. Am heftigsten waren diese in Piran, wo es zu gewaltsamen Demonstrationen kam, im Laufe derer es den Demonstranten gelang, die zweisprachige Aufschrift zu entfernen und durch eine vorläufige Aufschrift in italienischer Sprache zu ersetzen. Auch in Koper, Izola, Rovinj und anderen istrischen Städten reagierte man auf die Zweisprachigkeit mit Protesten, Vandalenakten und hasserfüllten Äußerungen gegen Slowenen und Kroaten. Die Regierung reagierte zunächst entschlossen und war bereit, ihre Entscheidung auch durch einen Armeeinsatz zu schützen. Später aber wurde aufgrund des resoluten Auftretens der italienischen Abgeordneten und aus Angst vor neuen gewaltsamen Ausschreitungen die Entscheidung widerrufen. Die Verordnung blieb nur in Piran in Geltung, das auf diese Weise für seinen zivilen Ungehorsam bestraft wurde. Deshalb trug die ganze Stadt Trauer und auch die übrigen istrischen Städte schlossen sich mit Beileidskundgebungen der Trauer an. Die Proteste dauerten an und erreichten am 12. Jänner 1895 ihren Höhepunkt, als sich die italienischen Abgeordneten im istrischen Landtag zu rächen beschlossen: Sie fassten den Beschluss, dass die kroatische und die slowenische Sprache vollständig verboten werden sollen. Die Begründung lautete, dass *„die italienische Sprache die einzige ist, die in Istrien generell und in dessen Landesvertretung gesprochen und verstanden wird“*. Wegen dieser itali-

enischen Initiative verließen die slowenischen und kroatischen Abgeordneten aus Protest den Landtag, obwohl der Regierungskommissär gegen den Beschluss protestiert hatte. Da sein Protest nicht beachtet wurde, wurde der istrische Landtag noch im selben Monat aufgelöst.

Schlagwörter: Istrien, Piran, zwischennationale Beziehungen, zweisprachige Aufschriften.

Janja Slabe

»Proč s šmarnico«

Slabe Janja, univ. dipl. zgodovinarica in novinarka, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, janja.slabe@inz.si

634.8(497.4)"19"(091)

»PROČ S ŠMARNICO«

V dvajsetih letih prejšnjega stoletja se je na Slovenskem razvil stereotip o strupenem in škodljivem šmarničnem vinu, ki naj bi zaradi vsebnosti metilnega alkohola povzročalo norost, slepoto, neracionalno vedenje in agresivnost. Stereotip so razvijali in ohranjali nekateri članki predvsem v vinogradniškem časopisu, v boj proti šmarnici pa je stopila tudi oblast. S številnimi ukrepi in odredbami je že v 20-ih letih začela omejevali pridelavo in prodajo šmarnice in ostalih samorodnih trtnih vrst ter njihovega vina. S temi aktivnostmi je nadaljevala vse do začetka 2. svetovne vojne, o čemer lepo pričajo tudi zapisniki sej banskega sveta Dravske banovine, na katerih so se kresala mnenja o tem, kakšni naj ti ukrepi bodo ter ali so sploh potrebni. Predvsem predstavniki tistih okrajev, kjer je bilo šmarnice največ, so banovinskim ukrepom sprva nasprotovali, nato pa jim je ob banovi nepopustljivosti verjetno postalo jasno, da jim nima več smisla ugovarjati, zato je moč njihovega nasprotovanja postopoma pojenjala. Stereotip o škodljivi šmarnici se je tako v slovenski družbi uspešno razvil in uveljavil, šele kasneje, ko so z analizami vzorcev dokazali, da šmarnično vino pravzaprav vsebuje le majhne količine metilnega alkohola, pa je postalo jasno, da je resnična nevarnost šmarnice pravzaprav izvirala od drugod. Zanj ni bil odgovoren metilni alkohol, pač pa konkurenca, ki jo je ta vrsta vina predstavljala kvalitetnim vrstam, ki so se v času po prvi svetovni vojni znašla v veliki prodajni krizi.

Ključne besede: šmarnica, alkohol, vinogradništvo, banški svet Dravske banovine.

Slabe Janja, BA Hist. and Journalism, junior researcher, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, janja.slabe@inz.si

634.8(497.4)"19"(091)

“AWAY WITH ‘ŠMARNICA!’”

In the 1920s a stereotype developed in Slovenia about the poisonous and harmful wine ‘šmarnica’. According to the stereotype ‘šmarnica’, because it contained methyl alcohol, caused madness, blindness, irrational behaviour, and aggressiveness. The stereotype was furthered and maintained particularly by articles in the winegrowing periodicals, and the authorities, too, joined the fight against ‘šmarnica’. In the 1920s the first measures and regulations were adopted to restrict the development and sale of ‘šmarnica’ and other native grapevine varieties and their wines. The authorities continued these activities until the beginning of World War II. Testimony to this are the minutes taken at the Dravska banovina province council meetings, which speak of long quarrels over what measures should be taken and whether they were needed in the first place. The representatives of the districts that produced the most ‘šmarnica’ initially opposed the provincial measures; however, they probably realized that the ‘ban’, who headed the province, was unrelenting in his decision. They eventually realized it was pointless to oppose the measures, and their opposition to them gradually diminished. The stereotype of the dangerous ‘šmarnica’ had thus successfully found support and became widespread. It was only later, when sample analyses showed that the wine ‘šmarnica’ contained only small quantities of methyl alcohol, that it became clear that the true danger in ‘šmarnica’ had a different origin. ‘Šmarnica’ was dangerous not because of the methyl alcohol, but because of the competition that this wine type represented for the quality types that found themselves in deep market crisis after the World War I.

Key words: šmarnica, alcohol, winegrowing, ban’s council of the Dravska banovina province.

Alkohol naš vsakdanji ...

O mestu, ki ga je alkohol zavzemal v slovenskem vsakdanjiku druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja, je bilo napisanega že mnogo. Dejstvo je, da so ga pili tako nižji kot višji sloji, priložnosti, ob katerih so praznili kozarce, pa ne enim ne drugim ni zmanjkalo. Na kmetih, še posebej pa tam, kjer so vino sami pridelovali, žlahtna kapljica ni smela manjkati ob nobeni priložnosti, kar je Anton Mrkun leta 1927 takole slikovito opisal: »*Pivske navade so v vinorodnih krajih silno razširjene. Piti mora vinogradnik ob vsaki priliki. Če je vesel, mora piti, če je žalosten, mora piti; ako ga kdo razjezi, mora piti, da dobi več korajže in da mu more dobro odgovoriti; če mu ne more z jezikom dopovedati, tedaj mu še roka pomaga, oziroma nož v roki ali pa kako drugo orodje. Pijejo, ko se človek rodi, pijejo, kadar ga spremljajo k zadnjemu počitku, piti morajo ob birmi in porokah, ob novi maši in sploh ob vsakem važnem in nevažnem dogodku. Vino hočejo imeti matere ob porodih. Ako vprašaš mater, kako se ji godi v zakonskem stanu, ti bo odgovorila: 'Popolnoma sem zadovoljna. Ko sem bila v otročji postelji, mi je mož preskrbel toliko dobre starine, kolikor sem je hotela in mogla popiti.' Nasprotno pa je največja nesreča žene, ako nima v otročji postelji dovolj alkoholnih pijač. Za časa poroda pa ne pijejo samo matere, temveč tudi možje morajo biti dobre volje. Prav posebno pa si pijačo privoščijo babice; pa še otrokom dajejo pijače z malo žličko, češ, da bo bolj močan. Boter ali botra mora biti premožna, da dasta lahko za pijačo. Prva pot po sv. Krstu je seveda v gostilno. Tam se mora krst zaliti. V svoji zaslepljenosti dajejo matere tudi otrokom v zibelki alkoholne pijače, češ, da bodo otroci rajši spali. Zelo pijejo tudi za časa porok. Da bi ob porokah ostali vsi svatje trezni, to bi bilo nekaj nezaslišanega. Prav grdo navado imajo fantje podvoglarji, ki se pritepejo ponoči od blizu in daleč k hiši, kjer se vrši pojedina. Od ženina zahtevajo pijače. Ako je ne dobe dovolj, napravijo kako škodo. Tudi se pripeti, da pride ob takih prilikah do pretepov in marsikje so že koga ubili. Kadar je mrlič v hiši, pridejo zvečer molit od vseh strani. Kako žalostno se zdi treznemu človeku, ko vidi mrliča na odru, okoli njega pa sede ljudje in popivajo. Ko oddajo mrtevca materi zemlji, hajdi zopet v gostilno popivat. Pri tako zvanih sedminah, katere napravljajo pod pretvezo, da hočejo za rajnika moliti, ima gotovo v*

večini slučajev bakhus (bog pijancev) več časti kakor pa rajniki koristi.«¹

Stari dobri Bakhus pa si rok ni mel le na podeželju, temveč tudi v omikanih meščanskih krogih. Ljubljana je, kot po Staroslavu (Ivanu Vrhovniku) povzema Milan Likič, leta 1887 premoгла kar 173 krčem in vinotočev ter nekaj kavarn. Računano po podatkih o številu ljubljanskega prebivalstva za leto 1880, je na vsakih 131 ljudi prišla po ena pivnica. Kljub temu da je bilo mnogo teh pivnic smrdečih in umazanih žganjarij, v katere so zahajali predvsem ljudje nižjega stanu, pa pijančevanje, kot rečeno, še zdaleč ni bilo omejeno samo nanje. V pijanskih zgodbah s petjem, spori, pretepi, vpitjem in aretacijami, ki jih slikovito opisuje Likič, namreč nastopajo tudi tisti iz premožnejših in izobraženejših slojev.²

Pijančevanje in redno obiskovanje gostiln in kavarn je bilo tudi del življenjskega stila tako slovenskih dijakov in študentov na Dunaju kot menda tudi slovenskih državnozborskih poslancev. Kot spomine Henrika Tume navajata Janez Cvirn in Tone Šepetavc: »Za časa bivanja pri družini Lagovi sem zahajal v takrat najmodernejšo kavarno Landmann nasproti parlamenta. Kavarna je imela vse velike svetovne liste. Hodil sem jih čitat zaradi politične izobrazbe, da sem dobil pregled o strankah in politiki vseh kulturnih držav in pa zato, da sem ponavljal znane mi jezike. Zahajal sem v kavarno ob enajstih dopoldne, ko je bila najbolj prazna in sem liste najlažje dobil. Opazil sem, da ob tem času prihajajo v kavarno drug za drugim postavni možje, ki vsi izginejo v stranski sobi, kjer so bile mize za igre. Po fiziognomiji gospodov sem sodil, da ne morejo biti Nemci. Vprašal sem natakarja zanje. Povedal mi je, da so to slovenski državni poslanci, ki prihajajo vsak dan tarokirat. Menda so prihajali k taroku vsak dan iz postelj. Igrali so do ene, potem so šli kosit, po kosilu so se vrnili v kavarno in igrali ves popoldan, včasih pozno v noč. Vprašal sem natakarja, kdaj hodijo v parlament, nakar me je poučil: 'Oh, če je kaj važnega v parlamentu ali če gre za glasova-

¹ Anton Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji 1902–1927*. Ljubljana 1927: *Protialkoholna zveza »Sveta vojska«* v Ljubljani (dalje: Mrkun, *Zgodovina protialkoholnega gibanja ...*), str. 177–178.

² Glej Milan Likič: *Pijanci, pijanke in druge ljubljanske slike v Hribarjevi dobi*. Kronika, 1997, št. 1/2, str. 126–138.

Sladkousti skušnjavec alkohol.

Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

nje, takrat jih pride klicat sluga iz parlamenta...'.³ Za časa stare Avstrije je poleg tega tudi vsakršne volitve na Slovenskem, bodisi državnozborske, deželne ali občinske, vedno spremljala rujna kapljica, ki je bila dobro sredstvo predvolilnega boja in je menda tudi tekla v kar velikih količinah. To, da so ga tudi najbolj znani slovenski literati radi srknili, pa sploh že vsi vemo.⁴

Alkohol se je štel tudi za zdravilo. V drugi polovici 19. stoletja si je metliški podobar Vincenc Jereb v neko knjižico zapisal nekaj domačih vin-skih receptov, med katerimi sta bila tudi slednja: »Če bi se komu zmešalo: Telohove korenine nama-kaj tri ure v vinu, potem tisto vino spij, preden greš spat. To vzame norost iz glave.« In še: »Za Grižo: Skuhaj tri pesti hrastovega listja, vrzi notri za tri no-žne špice trpotca, prideni nekaj stolčenega galuna in

nekaj španskega voska. To vse skuhaj na poldrugem litru vina in pij, kedar hočeš.«⁵

O tem, koliko se je pri nas pilo, pričajo tudi podatki in ocene, da so leta 1926 v ljubljanski in mariborski oblasti skupaj spili 34,168.155 litrov za-dacanega in okoli 15,000.000 litrov nezadacanega vina, 12,061.645 litrov piva, 3,750.000 litrov žganja z do 40 % alkohola ter 1,000.000 litrov domačega žganja.⁶

Alkohol in alkoholne pijače so torej brez dvoma bili pomemben del slovenskega vsakdanji-ka v obravnavanem času. Ob tem, da ga je večina veselo žingala in pila, pa so se našli tudi taki, ki so začeli opozarjati na nevarnosti alkohola ter po-zivali k treznosti in abstinenci. Leta 1902 je bil v Ljubljani organiziran prvi slovenski protialkoholni shod, protialkoholno gibanje, ki se je zatem razvi-lo na Slovenskem, pa je s pomočjo svojih društev, glasil, shodov in ostalih aktivnosti pozivalo k ab-stinenci.⁷

Kljub vsej količini popitega alkohola v raz-ličnih oblikah, ki je zagotovo povzročal tudi takšne in drugačne »stranske« zdravstvene in družbene učinke, pa je podoba najhujše med vsemi alkohol-nimi vrstami v času po koncu 1. svetovne vojne po-stopno dobivala – šmarnica. Zgodbe o tem, kako šmarnica »udari na možgane«, povzroča bejavost in neprisebnost, še danes vsi dobro poznamo, mit o njeni neizmerni škodljivosti pa se je začel ustvar-jati v dvajsetih letih prejšnjega stoletja in šmarnica je kmalu postala hujša od vsakega šnopsa, piva ali drugega vina. Pravi demon med vini, ki ga je dejav-no začela preganjati tudi oblast Dravske banovine.

Šmarnica

Pa pustimo za trenutek ob strani njeno ško-dljivost in učinke, ki naj bi jih bojda imela na svoje pивce, in pustimo šmarnici, da se nam kratko pred-stavi. Njeno pravo ime je *Noah* in izhaja iz hebrej-ščine, naziv šmarnica pa naj bi si pridobila zato, ker dozori okoli malega šmarna. Prištevamo jo k tako

³ Janez Cvirn in Tone Šepetavc: Psihologija slovenskega pitja. Novi tednik NT in RC, 48, št. 1 (6. 1. 1994).

⁴ Janez Cvirn in Tone Šepetavc: Psihologija slovenskega pitja. Novi tednik NT in RC, 48, št. 1 (6. 1. 1994) in št. 6 (10. 2. 1994).

⁵ Vincenc Jereb, v: Andrej Dular: Vinogradništvo na Sloven-skem v 19. stoletju. Slovenski etnograf, let. XXXIII-XXXIV, 1988–1990 str. 61–82 (dalje: Dular, Vinogradništvo na Slo-venskem v 19. stoletju).

⁶ Mrkun, Zgodovina protialkoholnega gibanja ...

⁷ Prav tam.

imenovanim samorodnicam, ki so nastale s križanjem dveh ali več vrst trt. Zanje je značilno, da so odpornejše od žlahtnih trt, cepljenje ni potrebno, dela z njimi je manj. Običajno je domovala v strnjenih vinogradniških nasadih na kolih ali pa na žici in ne na brajdah ob hiši, kot je bilo to značilno za ostale samorodnice.⁸

Na Slovenskem se je udomačila in začela širiti zlasti na prehodu iz 19. v 20. stoletje, ko so v vinogradništvu vladale prav posebne razmere. Od srede 19. stoletja so se namreč tudi pri nas začele pojavljati iz Amerike prinesene trtne bolezni – peronospora, grozdna plesnoba in trtna uš. Najhujša nadloga med njimi je bila prav mala trtna uš, ki se je od 80-ih let dalje v slovenskih vinogradih hitro širila in povzročala odmiranje trt. Na prehodu v novo stoletje so bili z njo okuženi že tako rekoč vsi slovenski vinogradi, manjšanje pridelka in ponekod celo popolno uničenje vinogradov pa sta revne vinogradnike močno prizadela. V avstrijskih deželah so se v boj proti tej nadlogi vključili tako Dunaj kot dežele. Vinograde, ki jih je uničila uš, so začasno oprostili plačevanja davkov, za njihovo obnovo so dodeljevali brezobrestna posojila, podpirali so odpiranje trsnic, kjer so obubožani vinogradniki po nizki ceni ali celo zastonj lahko dobili ameriške podlage.⁹

Kot uspešno sredstvo proti peronospori in grozdni plesnobi se je izkazalo škropljenje, boj proti trtni uši pa je bil mogoč s cepljenjem starih evropskih vrst na proti uši odporne zgoraj omenjene ameriške podlage. Vse to je zahtevalo nove pristope ter drugačno vzdrževanje in skrb za vinograd. Treba je bilo misliti na žveplanje, škropljenje, cepljenje, gnojenje in podobno ter si priskrbeti novo orodje.¹⁰ Obnova vinogradov je bila zato draga in je zahtevala veliko dela in časa. To je lepo opisal poslanec Schweiger, ko je leta 1896 v kranjskem deželnem zboru dejal: »Kdor hoče stare vinograde prenoviti v nove, mora imeti v jedni roki delavce, v drugi vreme, v obeh žepih pa denar.«¹¹ Temu se

Krčma – zatočišče najbednejših.

Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

je pridruževalo še nezaupanje vinogradnikov do ukrepov, ki so jih predlagale oblasti, ter zmeda glede tega, katere trte bi bilo najbolje zasaditi ali precepiti, kako se z njimi rokuje in podobno.

Obstajala pa je še ena rešitev, ki je bila najpreprostejša in najcenejša – vinograde zasaditi s samorodnicami, ki so bile po kvaliteti sicer slabše kot stare evropske sorte, bile pa so na trtno uš neobčutljive, preproste za vzdrževanje in bogato so rodile. Le-te so se tako predvsem v revnejših vinogradniških predelih hitro širile, še posebej pa so se udomačile v Prekmurju, kjer – drugače kot v avstrijskih deželah – vinogradniki niso bili deležni sploh nobene finančne pomoči.

Samorodnic (med njimi predvsem šmarnice) niso sadili le revni vinogradniki, temveč ponekod tudi premožnejši, hkrati pa niti država niti strokovnjaki v tistem času (kasneje, kot bomo videli v nadaljevanju, je bilo drugače) niso zavzeli jasnega odklonilnega odnosa do šmarnice in trsov samorodnic niso gojili le v številnih privatnih trsnicah, temveč tudi v nekaterih državnih. O tem, da so šmarnico strokovna društva celo priporočala, priča tudi naslednji drobec iz spominov Ivana Geršaka, objavljenih leta 1902: »Šmarnico imam kakih 18 ali 19 let. /.../ Posredovanjem vinorejskega društva je že po vsem ormoškem okraju razširjena in znana, a tudi v Halozah in na Hrvaškem jo že

⁸ Andrej Malnič: *Slovinci, vino in država: Štajerci in šmarnica. Diplomsko delo. Ljubljana 1990: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo (dalje: Malnič, Slovinci, vino in država ...).*

⁹ Dular, *Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju.*

¹⁰ Andrej Malnič: *Nekaj drobcev iz zgodovine vinarstva. Annales (Series historia et sociologia), let. 10, 2000, št. 2 (22), str. 565–568.*

¹¹ Dular, *Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju, str. 72.*

*imajo in čislajo.*¹² Pa tudi murskosoboški notar Anton Koder je na zasedanju banskega sveta Dravske banovine kasneje, leta 1932, ko se je že razpravljalo o škodljivosti šmarnice in ukrepih za njeno iztrebljenje, dejal: »Naši kraji so bili nekdaj zelo vinorodni. Naše goriško vino je slovelo daleč izven mej naše ožje domovine in je bilo vpoštevano celo na Dunajskem cesarskem dvoru. Toda prišla je bolezen – peronospora – ali takratne oblasti so, mesto da bi ljudstvo poučile o škodljivosti šmarnice, same priporočale in dovoljevale nasad šmarnice.«¹³

Šmarnica se je tako razširila predvsem v Prekmurju ter nekaterih delih Štajerske in Dolenjske in je ponekod zarasla ne samo slabše, temveč tudi boljše vinogradniške lege. V tridesetih letih so samorodnice predstavljale že več kot 10 % vseh vinogradniških površin, leta 1945 pa kar okoli 20 %!¹⁴

Al' hujši od šmarnice bilo ni nobene ...

Samorodnice so se torej hitro širile, odnos oblasti in strokovnjakov pa se je kljub poprejšnji drugačni drži kmalu začel obračati proti njim in vedno bolj so opozarjali, da so veliko slabše kvalitete od žlahtnih vrst. Tudi že omenjenega ormoškega notarja Ivana Geršaka so leta 1919 obsodili, ker jih je priporočal.¹⁵

Odnos oblasti do samorodnic in šmarnice se je zlasti zaostрил po prvi svetovni vojni, ko je v slovenskem vinarstvu zaradi izgube starih tržišč in konkurence cenejših južnih vin zavladala kriza. Kvalitetno vino je bilo vedno težje prodati in potrošnja vina v Ljubljani je v 20-ih letih 20. stoletja na račun povečanega konzuma mnogo cenejšega piva in žganja, ki so si ju predvsem nižji sloji lažje privoščili, upadala.¹⁶ Na podeželju je bil ta fenomen mnogo manj izrazit, to pa prav zaradi samorodnic in med njimi predvsem šmarnice. Ta je bila še vedno relativno poceni in nezahtevno revno kmečko

prebivalstvo jo je bodisi imelo za domačo uporabo bodisi prodajalo gostilničarjem.¹⁷

Ker je šmarnica začela vedno bolj ogrožati produkcijo in prodajo kvalitetnih slovenskih vin, so oblasti v 20-ih letih z različnimi odredbami poskušale gojenje samorodnic, pridelavo njihovega vina in njegovo prodajo omejiti. Leta 1922 je država prepovedala vzgajanje trsov samorodnic po trsnicah, kar pa ni obrodilo želenega uspeha. Leta 1927 je bil objavljen nov *Zakon o obnavljanju in pospeševanju vinogradništva*, ki je prepovedoval sajenje samorodnic in določal, da je treba vinogradnike spodbujati k precepljanju ali zamenjavi trt samorodnic za druge. Zakon je določal brezplačne cepljenke za vsak izruvan trs samorodnic, ki naj bi se razdeljevale vse do leta 1930. Leta 1929 je začel veljati nov vinski zakon, ki je samorodnicam odvzel naziv naravno vino (vinski zakon iz leta 1907 je namreč prej določal, da je vsako vino iz grozdnih jagod naravno vino). Prodajati se ga je tako smelo le pod oznako vino samorodnic ali – v primeru, da je bilo mešano z žlahtnim vinom – mešano vino. Poleg tega je bilo določeno, da se prodaja pod temi pogoji dovoli do leta 1932 (po tem letu pa se ga ne bo več smelo prodajati), in še to le v krajih, kjer je bilo proizvedeno.¹⁸

Sočasno s temi ukrepi pa se je začel vse bolj uveljavljati tudi mit o neizmerni škodljivosti šmarnice. Teza o strupeni šmarnici se je v slovenskem časopisju, kot ugotavlja Andrej Malnič, prvič pojavila leta 1923. V članku z naslovom *Metil alkohol – nevaren strup* je avtor pisal o tem, da imajo samorodnice ameriških trt večjo opojno moč, kar gre pripisati metanolu, ki ga je v teh sortah več kot v domačih. Posledice zastrupitve z metanolom »v manjši meri zaužitim, so: glavobol, omotica, slepota, smrt, 6-12 gramov naenkrat zaužitega povzroči trajno oslepljenje,« je zapisal avtor in dodal: »Njegove pare dražijo očne spojnice, sluznice nosu, žrela, sapnika in dihalnih cevi.«¹⁹

Odtlej so šmarnico vedno pogosteje odsvetovali ne le zaradi njene slabe kvalitete in kvarnega vpliva na sloves slovenskih vin, pač pa tudi zaradi njene domnevne škodljivosti. Že naslednje leto je

¹² Malnič, *Slovenci, vino in država* ...

¹³ Arhiv Republike Slovenije, fond AS 77 (Banski svet Dravske banovine), fascikel 2, Stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 2. seja, str. 14.

¹⁴ Malnič, *Slovenci, vino in država* ...

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Anton Šepetavc: Pijem, torej sem Slovenec. *Zgodovina za vse*, let. 2, 1995, št. 1, str. 18–36.

¹⁷ Malnič, *Slovenci, vino in država* ...

¹⁸ Malnič, *Slovenci, vino in država* ...

¹⁹ Kmetovalec, *Metil alkohol – nevaren strup*, 1923, str. 106. V: Malnič, *Slovenci, vino in država* ...

o škodljivosti šmarnice za zdravje govoril članek z naslovom *Proč s šmarnico*, med samorodnicami pa so po Malničevih besedah vedno bolj začeli udrihati zgolj po šmarnici. Razvoj stereotipa o na moč škodljivi šmarnici se je nato nadaljeval s člankom v časopisu *Preporod* leta 1925, kjer je avtor takole razmišljal: »/.../ 'šmarnica' vsebuje tako zvani metilni alkohol, ki človeka silno omami. Strastni ljubitelji te 'pijače' se poznajo po bebastih potezih in po abnormalni duševni omejenosti. Za poskus sem zasledoval vzroke štirih zaporednih samomorov v drugi polovici leta 1924; povsod sem na začudenje dognal, da so vse te mlade žrtve strastni ljubitelji 'šmarnice'.«²⁰

Mit o samomorih in duševni zaostalosti, ki naj bi jih povzročala šmarnica, je bil rojen! Leta 1928 so o učinkih uživanja šmarnice na njenega pivca Slovenci lahko prebrali: »Trajno uživanje mu ubije živce, mu oslabi srce, ga onesposobi za vsako delo ter ga polagoma spravi v grob. Nevarnost je tem večja, ker je skoraj vsakoletni pridelek šmarnice obilen, a se kljub nizki ceni že težko proda in se zato največ popije doma ali po vinotočih 'pod vejo'.«²¹ Leta 1931 je *Preporod* ponovno pisal: »Šmarnica je mično, a krivično ime trte, ki jo hvalijo lenuhi, da je potrpežljiva, vztrajna in da mnogo rodi. Vino te trte je pravo zlo, hujše kakor druge vrste. Vsebuje namreč tako zvani metilni alkohol, ki bebastost, duševno omejenost in otopelost pospešuje bolj kot druge vrste. Tekom lanskega leta je bilo med 24 samorilci ljubomerskega okraja 20 privržencev šmarnice. Večina mladi fantje... Toliko je pisec teh vrstic mogel ugotoviti sam. Uradno natančno bi se dognala strašnejša resnica. Šmarnično vino že v mali množini napravi človeka čisto norega in celo vajene pivce drugih vin drugi dan glava strašno boli. Škodljivost 'šmarnice' pa je sprevidela tudi oblast in postavno je že prepovedala to vrsto na novo zasajati.«²²

Po šmarnici so torej z vso silo začeli udrihati kot po pijači, ki da poneumlja, sproža nasilno vedenje in producira samomore. Poleg tega so tudi vinogradniki v času krize, ko so svoja vina težko prodajali, protialkoholno gibanje pa je zahtevalo

večjo obdavčitev vina ali v skrajnejši obliki prepoved prodaje alkohola sploh, krivdo poskušali zvaliti na šmarnico (ne več na vse samorodnice) in tako je ta dokončno postala grešni kozel, na katerega so streljali z vseh strani.²³

Šmarnica v banskem svetu Dravske banovine

Tudi oblastni organi pri obsodbi in pregonu šmarnice niso bili nobena izjema. Po vseh zakonih in odredbah v 20-ih letih, o katerih smo že govorili, so se tega dela v tridesetih še resneje lotili. Problematiko iztrebljanja šmarnice v bolj ali manj obširni obliki tako najdemo tudi v vseh zapisnikih sej banskega sveta Dravske banovine.²⁴ Iz razprav je jasno, da se je banovina z vso resnostjo lotila »akcije za zatiranje šmarnice«, kot so te aktivnosti tedaj pogosto imenovali, in vse od prvih sej leta 1931 je v zapisnikih govora o banovinski podpori za uničevanje ali precepljanje šmarničnih trsov, o banovinski davščini na šmarnico (dokler se je ta pobirala) ter o ostalih banovinskih ukrepih. Najbolj se je razprava vnela leta 1932, ko so mnogi člani ostremu pregonu šmarnice ugovarjali. V kasnejših letih je energičnost ugovaranja uplahnila in našel se je le še tu in tam kak ugovor, vedno več pa spodbud banovinskim prizadevanjem po uničenju te samorodnice. Predvsem ban Drago Marušič, ki je banovina vodil od konca leta 1930 do konca leta 1934, je bil pri svojem vztrajanju na uvedenih ukrepih v razpravah izrazito nepopustljiv, in če verjamemo podatkom, ki so jih njegovi uradniki predstavljali na sejah, pri »zatiranju« šmarnice tudi precej uspešen. Kasneje, ko je njegovo mesto prevzel Marko Natlačen (vmes za kratek čas še Dinko Puc), pa se je šmarnica po podatkih, ki jih lahko najdemo v razpravah, sčasoma ponovno začela širiti, opustil se je tudi banovinski davek nanjo. Kljub temu je bilo govornikov, ki bi jo zagovarjali, vedno manj, vedno več pa takih, ki so namesto omilitve ukrepov proti šmarnici to poskušali doseči za še eno od samorodnic – izabelo. Na to, katerih delov banovine se je vprašanje šmarnice najbolj dotikalo, kažejo tudi govorniki, ki so se v razpravo vključe-

²⁰ *Preporod*: Dopisi, 1925, str. 171. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

²¹ *Naše gorice*: Šmarnica in nje precepljanje na stalnem mestu, 1928, str. 37. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

²² *Preporod*, Zbrana zrna: Šmarnica, 1931, str. 8. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

²³ Malnič, Slovenci, vino in država ...

²⁴ Banski svet je bil sestavljen iz predstavnikov okrajev in večjih mest, ki jih je imenoval minister za notranje zadeve. Banu je služil kot posvetovalni organ in njegovi člani so se vsako leto zbrali v Ljubljani ter razpravljali o banovinskem proračunu in pomembnih banovinskih vprašanjih.

Alkohol prinaša propad ljudem vseh starosti.
Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

vali bodisi na eni bodisi na drugi strani – to so bili predvsem prekmurški predstavniki – zastopniki mesta Murska Sobota ter okrajev Dolnja Lendava in Murska Sobota, nato pa še predstavniki okrajev Ljutomer, Maribor - levi breg, Ptuj, Konjice, Laško, Novo mesto, Črnomelj, Metlika, Šmarje pri Jelšah, mesta Novo mesto itd.

Pa pogledjmo, kako so o šmarnici razmišljali v banskem svetu Dravske banovine. Leta 1931 v predlogu banovinskega proračuna za naslednje proračunsko obdobje med drugim lahko najdemo postavko 110.000 dinarjev za nagrade pri zatiranju direktno rodečih trt, prispevke za dobavo trt, nagrade za lepo urejene vinograde in kleti ter drugo,²⁵ med prihodki je predvidenih 300.000 dinarjev od banovinske davščine na šmarnico.²⁶ Sicer pa se tega leta o šmarnici, z izjemo enega samega vprašanja glede podpor za precepljanje, ni razpravljalo.

Povsem drugače je bilo že naslednje leto. Mnogi govorniki so bana na takšen ali drugačen način poskušali prepričati, naj bo pri zatiranju te samorodnice vsaj nekoliko bolj prizanesljiv. Eden izmed argumentov, ki so ga pri tem pogosto uporabljali, je bil, da na nekaterih površinah ne bi rodilo nič drugega kot šmarnica in da bi jo bilo zato tam umestno pustiti. Rado Jereb, župan in notar iz Konjic ter predstavnik konjiškega okraja, je svoje kolege v banskem svetu na primer takole nagovoril: »Cenjeni gospodje! Juriš na šmarnico je gotovo utemeljen in na mestu. Toda vsaka stran ima 2 plati in nobena regula ni brez izjeme. Šmarnica je že precej iztrebljena vsled naklade, vsled trošarine na šmarnico. Ostal pa je še del šmarnice in sicer oni del, ki je utemeljen. So kmetje, ki imajo svoja posestva na krajih kjer ne uspeva sploh nič drugega kot nekaj košenin na leto in ob robovju robide, ki nosijo trpek sad.«²⁷ A na takšne ugovore je ban Drago Marušič brezprizivno odgovarjal: »Če je kako zemljišče tako, da na njem ni mogoče pridelovati drugega kakor šmarnico, potem je boljše, da se nič ne pridelava, kakor pa zdravju škodljiva snov.«²⁸

Drugi argument, ki so ga govorniki uporabljali, ko so bana skušali prepričati, naj šmarnico, če jo že mora, zatira nežneje, je bil, da jo imajo na kmetih tako ali tako le za domačo uporabo in da zato šmarnica na noben način ne ogroža prodaje kvalitetnih vin. »Kmetje pa šmarnico tudi rabijo za svoje potrebe. Kmet jo nujno rabi za svoje gospodarstvo. To šmarnico, mešano s sadnim mostom imajo za delavce in domačo pijačo,«²⁹ je dejal že omenjeni Jereb in kasneje dodal, da vinogradnikov, ki pridelujejo kvalitetna vina, ti kmetje – ker šmarnico uporabljajo le zase – prav nič ne ogrožajo.³⁰ Da naj se šmarnica za domačo uporabo še naprej dovoli, je prosil tudi Štefan Litrop, župnik in obrtnik iz Turnišča in predstavnik okraja Dolnja Lendava: »Mi želimo, naj se pusti kmetu šmarnica za domačo porabo ne pa za prodajo. Nam je težko zagovarjati izločitev šmarnice. Mi gremo med narod in poznamo težave in potrebe prebivalstva. Radi tega sem prepričan, da je kaj takega naenkrat nemogoče izvesti.«³¹ A ban Marušič je bil tudi tu nepopustljiv

²⁵ AS 77, fascikel 1, stenografski zapisnik 1. rednega zasedanja, 2. seja, str. 32.

²⁶ AS 77, fascikel 1, pregled občnih izdatkov in dohodkov banovinskega proračuna za leto 1931/1932.

²⁷ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 2. seja, str. 9.

²⁸ Prav tam, str. 11.

²⁹ Prav tam, str. 10.

³⁰ Prav tam, str. 17.

³¹ Prav tam, str. 16.

– odgovarjal je, da je šmarnico pač treba zatreti, ker je škodljiva. In če je škodljiva, to velja tudi za domačo uporabo.

Prav škodljivost šmarnice je bila naslednja točka, kjer so nekateri poskušali omehčati bana in njegove sodelavce: »Mnenja o škodljivosti šmarnice so precej različna. Zdi se mi potrebno povedati, da ni škodljiva šmarnica, ampak žganje. Pri nas je malo pretepov, ki bi jih mogli spraviti v zvezo s šmarnico. Nasprotno pa čitamo, da se je tu v Sloveniji zgodil ta in ta zločin, da se je pripetil ta tepež ali pobjoj, vendar pa v nobenem slučaju ni bila temu kriva šmarnica in tudi biti ni mogla, ker je ni, ampak je moralo biti to ponarejeno vino ali pa žganje,«³² je dejal notar iz Murske Sobote in zastopnik omenjenega mesta Anton Koder, Štefan Litrop pa mu je pri tem pritegnil: »Vseeno je, kaj piješ. Če piješ čez mero, si pijan.«³³

Velikokrat so se v razpravi slišala tudi opozorila, da takšen rigorozen pristop pri zatiranju šmarnice revne sloje močno prizadene, in pozive, naj se, če že ne gre drugače, do njih postopa vsaj nekoliko obzirneje. Ob tem se je pogosto izpostavljalo prav slabo gospodarsko stanje v Prekmurju: »Davek na šmarnico naj ne bo kot kazen. Ta davek je najbolj odlozen in pri nas v Prekmurju najbolj zasovražen. Ako pridejo otroci v šolo in ne znajo čitati, jih ne boste topli, ampak lepo poučili,«³⁴ je menil Anton Koder, ki je še pred tem predlagal tudi: »Naše ljudstvo je zato, da se šmarnica zatire in da se ne sme prodajati. Naše ljudstvo samo želi, da bi se šmarnica zatrla, toda toliko časa, dokler šmarnica ne bo zatrta, naj se oprosti plačevanja davka na šmarnico. Opozarjam, da je davek na šmarnico najbolj kritična točka pri nas.«³⁵

Na takšna razmišljanja se je odzval Franc Šolar, posestnik in gostilničar iz Zlatoličja ter predstavnik ptujskega okraja: »Jasno je, da ni noben alkohol prijatelj naroda, a šmarnica najmanj, zato naj bi se čimprej odpravila. Naj bi se potem na kak drug način podprlo Prekmurce, če se že misli, da bi bila to nesreča za Prekmurje. Naj se jim da brezplačna trta ali drugačna podpora. To je jasno vsem, da rodi šmarnica slabe posledice.« To je podkrepil z nasle-

Peklensko življenje s pijancem.

Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

dnjim primerom: »Če bi gostilničarji videli, da so pili fantje doma šmarnico, bi jim gotovo ne dali vina ko pridejo v gostilno. Šmarnica rodi slabe posledice, a gostilničar je po tem odgovoren za razne izgrede in pretepe.«³⁶

Ko je Koder deset dni kasneje na neki drugi seji istega zasedanja spet poskušal doseči, da bi se davek na šmarnico v Prekmurju ne pobiral in je namesto tega želel predlagati neko drugo davščino, ki bi po njegovih besedah imela tudi večji finančni efekt, je ban Marušič takole odgovoril: »Davščina na šmarnico ni vnešena v proračun samo zaradi finančnega efekta, ampak ima tudi vzgojni pomen. Šmarnico moramo zatreti, to smo dolžni vsem vinogradnikom, ki so zasadili zlahtne trte, iz katerih pridelujejo vino. Dolžni smo pa to tudi narodu samemu. Če bi šlo samo za finančni efekt, bi lahko našli nadomestilo, ker je finančni efekt te davščine itak malenkosten.«³⁷ Koder pa je nato ponovno opozoril: »Gospodje, dovolite mi, da izjavim, da ni samo moje mnenje, da se v Prekmurju ta davščina ne sme pobirati, ampak da je to tudi mnenje vseh javnih delavcev v Prekmurju. Izmed mnogih naj omenjam samo geometra Pertota, ki mi je izjavil sledeče: Naši kmetje so zasadili rizling, toda iz tega je zrastle neko grmičevje, brez grozdja. Drugi kmetje so precepili šmarnico z zlahtnimi trtami, toda junija meseca se je vse posušilo. Taka je torej situacija pri nas. Mislim,

³² Prav tam, str. 14.

³³ Prav tam, str. 16.

³⁴ Prav tam, str. 14.

³⁵ Prav tam, str. 14.

³⁶ Prav tam, str. 16.

³⁷ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 10. seja, str. 33.

da ne morete reči, da podpiramo ta strup. Mi ga uničujemo, kolikor moremo, toda so pač razmere take, da ga popolnoma uničiti ne moremo. Zato ne smete naroda, ki tega storiti ne more, še kaznovati. Tudi pri nas so kmetje zato, da se šmarnica zatreti, samo pokažite nam pot, po kateri bomo to dosegli.«³⁸ Še posebno veliko iznajdljivosti pri argumentiranju, zakaj bi morali v boju proti šmarnici s Prekmurjem postopati drugače, pa je Anton Koder pokazal, ko je poskušal unovčiti zasluge Prekmurcev za liberalno volilno zmago: »Prosil bi, naj se ljudje v našem okraju oproste pobiranja davka na šmarnico. Vsaj toliko naj bi naše ljudstvo dobilo za svoj sijajni nastop pri volitvah dne 8. novembra 1931, ko je baš s svojim nastopom pripomoglo, da je bila v Sloveniji dosežena 50 % udeležba.«³⁹ (Volilna udeležba Prekmurcev na skupščinskih volitvah novembra 1931 je bila, kot po Jutru povzema Jure Gašparič, zares nadpovprečna: v dolnjelendavskem okraju 64,60-odstotna, v murskosoboškem 76-odstotna, v celotni banovini pa malce več kot 50-odstotna.⁴⁰ Pri tem je treba povedati, da je nadpovprečna udeležba hkrati pomenila tudi nadpovprečno podporo liberalcem, saj je SLS pozivala k bojkotu volitev).

O tem, da so bile banovinske aktivnosti za uničenje šmarnice res močno osovražene tako v Prekmurju kot tudi drugod, pa priča prošnja trebanjskega župana in zastopnika novomeškega okraja Josipa Zupančiča: »Prosil bi g. bana, da odredi, naj šmarnične nasade pregledujejo kmetijski referentje odnosno njihovi pomočniki, ne pa župani. Župani so namreč radi pregledovanja šmarnice pri kmetih tako osovraženi, da pravijo, da jih bodo postrelili, če pridejo pregledovat in preštrevat šmarnične trse.«⁴¹ O podobnih težavah, sicer spet v Prekmurju, je poročal tudi Litrop: »Vem, da je to težka stvar in da se šmarnica mora zatreti, kakor smo slišali iz pojasnil g. bana. Vendar so pa pri nas v Prekmurju v tem oziru izjemne razmere. Županstvo opominja in priganja ljudi, da šmarnico iztrebijo, ljudje pa pravijo, da ne bodo prav nič sekali. Pridejo orožniki, pa tudi tem pravijo ljudje, da šmarničnih trsov ne bodo

izsekavali. Zato bi bilo umestno, da bi se stvar kako umilila in da bi se našel način, kako bi se pomagalo našemu kmetu, kakor je to že prej omenil g. tovariš Koder.«⁴² Rado Jereb pa je podobno kot Zupančič razmišljal o tem, da bi bilo v boj proti šmarnici boljše poslati nekoga drugega. Ob tem se je spomnil Beograda in predlagal, naj se banovinski davek na šmarnico opusti in se pusti državi, da se s šmarnico sama ukvarja, saj – kot je dejal – ljudje: »Beograda ne vidijo, nas pa vidijo in zato bi bilo umestno, da se mi doma temu izognemo.«⁴³ A ban je na to odgovarjal, da je treba tudi neprijetne stvari opraviti in da je šmarnico zaradi njene škodljivosti pač treba zatreti.

Kljub temu da je večina govornikov poskušala doseči vsaj delno omiljenje banovinskih ukrepov za zatiranje šmarnice, so se našli tudi taki, ki so bana in njegovo upravo podprli. Franc Šolar je tako na primer menil, da je šmarnico res treba čim prej zatreti, saj avstrijski trgovci rajši kupijo dobro kot pa slabo vino,⁴⁴ podobno je razmišljal tudi Martin Bajuk, ekonom iz Božakovega, sicer pa zastopnik metliškega okraja: »Jaz se samo čudim, kako se morejo nekateri gospodje pri nadprodukciji kvalitetnih vin potegovati za šmarnico. Če hočemo kam priti z razvojem vinogradništva, potem pravim: smrt šmarnici in pozdravljam energičen korak banovine,«⁴⁵ in še pred tem: »Dan na dan čitamo po časopisju o tepežih in pobojih, in skoro pri vsakem tepežu je šmarnica tista, ki je dala povod za pretep.«⁴⁶

Sicer pa je bil ban Marušič, kot smo videli, pri vseh poskusih, prošnjah in pozivih neizprosni in brezpriziven. Banovina si je začrtala svojo pot pri iztrebljanju šmarnice in ji je očitno nameravala tudi slediti. K tej poti je spadal tako davek na šmarnico, ki je znašal 0,15 dinarjev za trs,⁴⁷ kot tudi prizadevanja za njeno precepljanje in uničevanje. Načelnik kmetijskega oddelka banske uprave Anton Podgornik je tako tega leta (1932) poročal, da so v preteklem proračunskem obdobju uničili 82.981 šmarničnih trsov in jih v izrazito vinogra-

³⁸ Prav tam, str. 33, 34.

³⁹ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 2. seja, str. 14.

⁴⁰ Jure Gašparič: Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935. Doktorska disertacija. Ljubljana, 2006: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.

⁴¹ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 10. seja, str. 34.

⁴² Prav tam, str. 34, 35.

⁴³ Prav tam, str. 35.

⁴⁴ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 2. seja, str. 16.

⁴⁵ Prav tam, str. 17.

⁴⁶ Prav tam, str. 13.

⁴⁷ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 10. seja, str. 31.

dniških legah nadomestili z novimi, precepljenimi trsi, v za vinogradništvo manj primernih delih pa s sadnimi drevesi ali poljedelskimi kulturami. To je bansko upravo stalo 105.469 dinarjev. Za precepljenje 134.793 šmarničnih trsov pa je banovina izdala za 68.420 dinarjev nagrad. Poleg tega je Podgornik poročal tudi o številnih tečajih o precepljanju šmarnice, ki so jih prirejali v krajih, kjer je bila šmarnica razširjena.⁴⁸

Banova nepopustljivost in odločnost je očitno zalegla in v naslednjih letih je bilo upiranja banovinskim ukrepom za uničevanje šmarnice veliko manj. Leta 1933 v zapisnikih najdemo le nekaj posameznih izjav, ki se dotikajo problematike šmarnice. Evgen Lovšin, posestnik v Vinici in ravnatelj v Ljubljani, sicer pa predstavnik črnomaljskega okraja, je na primer prosil, naj se viniški občini dodelijo trtne sadike za tiste prebivalce, ki jim je bila šmarnica uničena,⁴⁹ Fran Skuhala, posestnik in župan v Križevcih ter predstavnik ljutomerskega okraja, pa je na taisti seji sporočil željo vinarske podružnice v Ljutomeru, naj se šmarnico še naprej odločno zatira.⁵⁰ Iz Prekmurja je to leto prišla le ena precej previdna izjava Mihaela Erjavca, posestnika in župana v Bakovcih, ki je kot predstavnik dolnjelendavskega okraja banovinski pristop pri zatiranju šmarnice poskušal takole omehčati: »Sicer sem letos prvič tukaj, vendar pa lahko rečem, da za zatiranje šmarnice niso potrebni taki hudi ukrepi, kakor jih je prevedela banska uprava. Naše ljudstvo se samo zaveda škodljivosti šmarnice in jo samo iztreblja, kolikor mu je to mogoče.«⁵¹

Leta 1934 je načelnik kmetijskega oddelka pri banski upravi Josip Zidanšek banovinsko zatiranje šmarnice takole upravičil: »Prodajna vinska kriza, ki se je pojavila kmalu po končani vojni s tem, da se je vino težko odprodalo se je od leta do leta stopnjevala tako, da je današnje stanje slovenskega vinogradništva ne le dovolj težavno, temveč naravnost pogubno. Na izvoz je neugodno vplivala v veliki meri zloglasna šmarnica, ki je v znatni meri pokvarila dober sloves naših vin ter odvrnila od nas marsikaterega inozemskega kupca, saj je od faktične

vinogradniške površine zasajeno z samorodnicami 6,2 % ali pa okroglo 12 milijonov trt,«⁵² takoj nato pa je dodal, da je bil najpomembnejši projekt na področju vinogradništva v preteklem letu prav zatiranje šmarnice. Julija 1933 so namreč v ta namen v vseh vinorodnih okrajih organizirali tečaje o zelenem precepljanju šmarnice, poleg tega je banska uprava najrevnejšim vinogradnikom za vsak uspešno precepljen trs prispevala nagrado 0,20 din, za dva uničena trsa šmarnice pa v vinorodnih legah podarila 1 cepljenko žlahtne vrste. Za to je bilo v prejšnjem banovinskem proračunu predvidenih 120.000 dinarjev, vendar: »Upoštevajoč neugodne finančne razmere se je podpora podeljevala le res najpotrebnejšim in se je v ta namen izdalo do 10. januarja 1934 Din 37.664,60.«⁵³ A do konca proračunskega leta naj bi se ta denar porabil, je dodal Zidanšek. V prihodnjem proračunskem obdobju je banovina iz davščine na šmarnico nameravala dobiti 250.000 dinarjev,⁵⁴ v okviru projekta krčenja šmarnice pa naj bi se od leta 1930 do 1933 skupna površina, ki so jo zavzele samorodnice, zmanjšala že za 49,9 % ali za 1.312 ha.⁵⁵

Tega leta so spremenili tudi način pobiranja banovinske davščine na šmarnico. Plačevala se je direktno na račun kraljeve banske uprave, nadzor nad plačevanjem in prijavami števila trsov pa so izvajali organi finančne kontrole (prej so ta davek pobirale občine).⁵⁶ To je sprožilo nekaj odzivov s strani banskih svetnikov – Rado Jereb, na primer, je o tem takole razmišljal: »Gospod ban! Prosim, da bi ostal dosednji način pobiranja in naj bi se pobirala šmarnica po občini. Nazadnje je le več slučajev, kjer je gojenje šmarnice za domačo potrebo vendarle na mestu. So kraji, kjer drugega ne raste. Če pridela par litrov šmarnice za domačo uporabo, nikomur nič ne škoduje. Občina gotovo tretira to stvar z neko uvidevnostjo, finančna kontrola pa bi to izvajala z vso rigoroznostjo in se bodo izvajale trdote, ki niso umestne.«⁵⁷ Ta izjava bi lahko kazala na to, da so ponekod občine banovinske predpise nekoliko

⁴⁸ AS 77, fascikel 2, stenografski zapisnik 2. rednega zasedanja, 1. seja, str. 64.

⁴⁹ AS 77, šk. 4, stenografski zapisnik 3. rednega zasedanja, 2. seja, str. 48.

⁵⁰ Prav tam, str. 108.

⁵¹ Prav tam, str. 112.

⁵² AS 77, šk. 6, stenografski zapisnik 5. rednega zasedanja, 1. seja, str. 92 (hrbta stran).

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ AS 77, šk. 6, stenografski zapisnik 5. rednega zasedanja, 8. seja, str. 2.

⁵⁵ AS 77, šk. 6, stenografski zapisnik 5. rednega zasedanja, 1. seja, str. 92 (hrbta stran).

⁵⁶ AS 77, šk. 6, stenografski zapisnik 5. rednega zasedanja, 8. seja, str. 2.

⁵⁷ Prav tam, str. 34, 35.

Pijanska bejavost.

Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

omilile in na ta način svojemu prebivalstvu stanje olajšale, prav nasprotno pa daje misliti izjava Štefana Kūharja, ki je opozoril, da se prebivalstvu sicer ta davščina zdi krivična, vendar da se sam strinja s tem, da se vendarle mora pobirati. Vendar pa, pravi Kūhar, naj jo rajši pobirajo finančni organi, ki jih ljudje že tako ne marajo preveč in ne občine, na katere so jezni v nasprotnem primeru.⁵⁸ Ban Marušič je na to odvrnil: »Šmarnica je po 4 letih doživela čudno peripetijo. Vedno sem upal, da bomo prepričali g. člane banskega sveta iz Prekmurja o škodljivosti šmarnice. To se mi je tudi posrečilo, kakor sem slišal iz ust g. Kūharja. Medtem pa je g. Jereb postal pristaš šmarnice.«⁵⁹ Temu je dodal, da gre za ščitenje kmeta pred strupom in hkrati za zaščito vinogradnikov, nato pa razkril še taktiko, s katero se je banska uprava lotila borbe proti šmarnici: »Se razume: kmečki narod je konservativen in morda to ni slaba lastnost, ampak v 90% dobra, ampak v tem oziru je pa zares težko. Zato smo morali iskati načinov, da ga preveč naenkrat ne zadenejo. Zato nismo pristopili takoj k energičnemu iztrebljanju, ampak smo morali iti naokoli.«⁶⁰

Banski svetniki iz Prekmurja pa – kot je bilo to moč razbrati iz banovih besed – so v tem letu le še na kratko in veliko bolj zadržano poskušali doseči omilitev banovinskih ukrepov proti šmarnici.

Februarja 1935 je vodenje banske uprave namesto Draga Marušiča prevzel Dinko Puc, ki ga je že po dobrega pol leta septembra zamenjal Marko Natlačen. Kljub temu da je banovina po spremembi oblasti opustila davščino na šmarnico, pa se je mit o njeni škodljivosti in zato potrebi, da se jo uniči, očitno uspešno razvil in tudi banski svetniki so banovinskim ukrepom še naprej vedno manj ugovarjali, vedno več pa je bilo takih, ki so jih celo pozdravljali. Hkrati s tem se je ponovno začelo govoriti o boju proti peronospori, ki se je v drugi polovici 30-ih let očitno ponovno razbohotila po slovenskih vinogradih. Šmarnica se je zato, kljub temu da se je ves čas govorilo o njenem uničevanju, proti koncu desetletja ponovno začela širiti.

Leta 1935 je pomočnik bana Otmar Pirkmajer poročal, da se je banovina tudi v preteklem proračunskem obdobju močno posvečala iztrebljanju samorodnic in med njimi še posebno šmarnice. Navedel je, da je banska uprava v petih letih za ta namen porabila približno 625.000 dinarjev, pri čemer je bilo precepljenih 350.000 šmarničnih trsov, izkrčenih pa 900.000 trsov. Skupna površina samorodnic se je po Pirkmajerjevih besedah s 1.283 ha zmanjšala na 1.070 ha.⁶¹ Na naslednji seji istega zasedanja ga je Zidanšek dopolnil, da se je v preteklem proračunskem letu v zamenjavo za izkrčeno šmarnico razdelilo več kot 30.000 žlah-tnih cepljenk, s pomočjo banovine pa je bilo precepljenih 15.000 šmarničnih trsov. Povedal je še, da lahko lastniki vinogradov po določilih novega Finančnega zakona obdržijo do 500 trsov samorodnic za domačo uporabo. Zidanšek je še dejal, da bodo vinogradnikom še naprej pomagali z brezplačnimi kvalitetnimi cepljenkami in ocenil, da je največ samorodnic ostalo v Prekmurju in Slovenskih goricah.⁶²

V razpravi banski svetniki tega leta niso omenjali posameznih ukrepov za zatiranje šmarnice, pač pa so se dotaknili problema šmarnice, ki je

⁵⁸ Prav tam, str. 35.⁵⁹ Prav tam.⁶⁰ Prav tam, str. 35, 36.⁶¹ AS 77, fasc. 8, stenografski zapisnik 6. rednega zasedanja, 1. seja, str. 10.⁶² AS 77, fasc. 8, stenografski zapisnik 6. rednega zasedanja, 2. seja, str. 40, 45 (hrbta stran).

prihajala iz Savske banovine, medtem ko so domače vinogradnike odredbe in zakoni tesno zgrabili za vrat. Na težavo je leta 1935 Matija Goričar, posestnik in župan v Mozirju ter predstavnik gornjegrajskega okraja, takole opozoril: »Ne govorim tu o naših vinogradnikih, pač pa o onih prekupčevalcih iz Savske banovine, ki dovažajo v naše kraje po cele vozove vina problematične kakovosti. Če upoštevamo dejstvo, da ima Hrvaško Zagorje vse polno šmarničnega trsja je jasno, da se prodaja v tej obliki ogromne količine šmarnice. Vsi predpisi ne zaležejo ničesar, dokler se ne izvajajo z vso strogostjo.« Dejal je še, da ti prodajalci svoje vino prodajajo kar sredi vasi, ne da bi plačali trošarino in zato pozval k strožjemu izvajanju predpisov.⁶³

Leta 1936 je v razpravi zaslediti eno samo izjavo, ki se dotika problematike šmarnice, leta 1937 pa je načelnik kmetijskega oddelka Anton Podgornik v svojem poročilu banskemu svetu med drugim dejal, da je v preteklem proračunskem letu banska uprava s prispevki za krčenje in precepljanje nadaljevala s svojo akcijo za uničenje samorodnic.⁶⁴ V proračunu izdatkov in dohodkov banovine za leto 1937/38 med izdatki tako kot leto poprej ponovno najdemo 150.000 din za nagrade za zatiranje samorodnic, prispevke za nabavo trt in sadnega drevja ter nagrade za vzorno ureditev kleti in vinogradov. Na novo pa so v tem letu omenjeni postavki dodali še stroške za rajoniranje trsne proizvodnje.

Prav na načrt rajoniranja vinogradništva sta se v razpravi odzvala dva izmed svetnikov. Alojzij Zupanc, župnik v Šmihelu pri Žužemberku, sicer pa predstavnik novomeškega okraja, je ugotavljal, da je ta načrt več kot očitno uperjen k temu, da bi se vinogradi, zasajeni s hibridi, uničili, in prosil, da naj se samorodnice dovolijo vsaj tam, kjer žlahtne vrste ne uspevajo. Temu je dodal: »Ako se bo name ravani zakon o rajoniranju vinogradništva izvajal, bo moral vinogradnik, ki ima svoj vinograd zasajen s samorodnicami, plačati 40-kratni davek. Kdor plača sedaj 10 Din davka, bo moral potem plačati 400 Din. To je gotovo krivično, kajti tako velik davek mora uničiti vsakega vinogradnika. Predno sem odšel na zasedanje banskega sveta, so mi naši župani rekli, naj s takimi uredbami nikdar več ne prihajam

med ljudi.«⁶⁵ Podobno je razmišljal tudi predsednik trebeljevske občine in predstavnik litijskega okraja Josip Gale: »Kar se tiče obdavčenja šmarnice, pripominjam, da se tudi pri nas v litijskem okraju nahaja nekaj prav revnih vinogradnikov, ki imajo svoje vinograde zasajene s samorodnicami. V našem okraju boljše trte sploh ne uspevajo. Ti reveži nimajo prav nič drugega kot vsak svoj mali vinograd. Če boste sedaj te reveže tako obdavčili, kakor je v načrtu nameravano, potem je umljivo, da morajo ti siromaki propasti in da bo vsled tega nastalo veliko razburjenje. Prosim gospoda bana, naj zastavi ves svoj vpliv, da se ti reveži ne bodo preganjali radi tega, če imajo kak majhen vinograd zasajen s samorodnicami.«⁶⁶

Novomeški odvetnik in predstavnik tega mesta Demeter Weble in vodja posojilnice v Gornji Lendavi ter predstavnik murskosoboškega srez za Franc Bačič pa sta se v svojih izjavah tega leta posvetila iskanju najučinkovitejšega pristopa pri uničevanju samorodnic. »Glede samorodnic pa mislim, da se uspeh ne bo dal doseči tako, kakor se je poskušalo pred leti, da se je za vsako samorodnico, ki se je precepila, dala vinogradniku gotova nagrada. Jaz mislim, da bi bilo bolj primerno, da bi se v ta namen dajala brezplačna zamenjava za opuščene samorodnice in da bi se ustanovilo par vzornih vinogradov v krajih, kjer imajo kmetje samorodnico, da bodo kmetje videli, da trta, ki je cepljena, kljub temu, da je nekoliko bolj izpostavljena, more dajati dovolj vina, ki pa je boljše kakovosti in ga je lažje spraviti v denar,«⁶⁷ je menil Weble, Bačič pa je dejal: »Že drugi govorniki so povdarjali, da smo nekam svetovno znani glede šmarnice. Prosil bi g. bana, da bi se delalo na tem, da se šmarnica pri nas iztrebi. Tudi jaz sem njen 100%-ni sovražnik. V zvezi s tem bi prosil, da bi se v Prekmurju ustanovila trsnica, ki bi oddajala trse zastonj ali pa po znižani ceni vinogradnikom. Na ta način bi najprej in najhitreje uničili šmarnico.«⁶⁸

Leta 1938 je načelnik kmetijskega oddelka Anton Podgornik v svojem poročilu med drugim dejal: »Eden od vzrokov vinske krize so šmarnica in druge samorodnice, ki se gojijo v Dravski banovini. Sicer je šmarnica skoraj popolnoma izginila v prvovrstnih vinogradnih legah, je še mnogo samorodnic,

⁶³ AS 77, fasc. 8, stenografski zapisnik 6. rednega zasedanja, 8. seja, str. 56, 57.

⁶⁴ AS 77, fasc. 11, stenografski zapisnik 8. rednega zasedanja, 2. seja, str. 15, 26.

⁶⁵ Prav tam, str. 130.

⁶⁶ Prav tam, str. 180, 181.

⁶⁷ Prav tam, str. 136.

⁶⁸ Prav tam, str. 139.

okoli 1.000 ha v manj primernih vinogradnih legah in v ravnici (Prekmurje). Da se samorodnice še bolj iztrebijo, je kraljevska banska uprava oddajala brezplačno kot nadomestilo za izkrčeno šmarnico v vinorodnih legah cepljenke, v nevinorodnih krajih pa sadna drevesca. Za precepljenje šmarnice so se dale brezplačno gumijeve vezi, za precepljeno šmarnico pa nagrade.⁶⁹ Tudi v prihodnjem letu, je dejal Podgornik, bodo šmarnico še naprej zatirali, dajali nagrade za izkrčeno ali precepljeno šmarnico in izvajali propagando.⁷⁰ In res v proračunu izdatkov in dohodkov za leto 1938/39 med izdatki ponovno najdemo 150.000 din za nagrade za zatiranje samorodnic.

Franc Bačič je v tem letu ponovil svoje prošnje glede trsnice v Prekmurju, veleposestnik iz Vrtač ter predstavnik sreza Maribor – levi breg Ivan Šerbinek pa je menil: »Vedno bolj se kaže tudi potreba energičnejšega zatiranja šmarnice. Trditve, da je ta nesrečni plevel ponekod že iztrebljen, je zmotna. Resnica pa je, da se zanikrni vinogradniki poslužujejo žlahtnejših trt zato, da žlahtno grozdje prešajo skupno s šmarničnim in tako ukanijo vinskega kupca. Tudi meni se je tako zgodilo, da sem bil s tako kupčijo vina ogoljufan. Ta nesrečna navada silno škoduje ugledu naših vin in bi bilo potrebno, da se obstoječa prepoved podsajanja šmarnice v žlahtne vinograde nadzira po posebnih organih in se krivci občutno kaznujejo. Po mojem mnenju bi bilo najboljšo sredstvo za odpravo šmarnice, da se mesto nje dovoli izabela, katero smo že nekdaj gojili za pridelavo domače pijače, ki se ne da tako lahko mešati z drugim vinom.«⁷¹

Leta 1939 lahko v poslovnem poročilu kmetijskega oddelka banske uprave, ki ga je predstavil Podgornik, preberemo: »Tudi v tem letu je kraljevska banska uprava pospeševala zatiranje samorodnic. Oddala je brezplačno 37.000 cepljenk za 74.000 izkrčenih trsov samorodnic in podporo za 10.000 precepljenih trsov šmarnice.«⁷² V svojem ekspoziciji o načrtih za prihodnje proračunsko leto pa je Podgornik med drugim dejal, da bo banovina še

nadalje dajala cepljenke ali sadno drevje za izkrčene samorodnice, za precepljene pa nagrade. Podgornik je poleg tega ocenil tudi razširjenost šmarnice: »V prav dobrih vinorodnih legah je šmarnica že skoraj izginila, v slabejših vinorodnih legah jo je še precej, v ravnini se pa nasadi samorodnic večajo.«⁷³ V proračunu izdatkov in dohodkov za prihodnje proračunsko leto med izdatki najdemo 100.000 din za zatiranje samorodnic, nakup trsnega materiala, ureditev kleti in kontrolo privatnih trsnic. Med dohodki samorodnice niso omenjene.⁷⁴

O tem, da se je šmarnica (kot je ugotavljal že Podgornik) kljub vsem ukrepom v nekaterih predelih širila, pričajo tudi besede posestnika in gostilničarja ter predstavnika šmarskega okraja Alojzija Zorenča: »O šmarnici in prepovedi nje saditve obstajajo zakoni, razne naredbe in okrožnice banske uprave, vendar se pri vsem tem opaža žalostno dejstvo, da se šmarnica v zadnjem času zopet vedno bolj sadi v vseh vinorodnih okrajih ter postaja vedno večje zlo za zdravje prebivalstva in predstavlja nevarnost za uničenje dobrega slovesa v naši vinski trgovini. Vse združništvo ne bo mnogo zaleglo, dokler ne bodo vinogradniki odstranili iz naših vinogradov šmarnice do zadnjega trsa. Poudariti moram pri tej priliki, gospod ban, da sem se sam prepričal, da so naši ubogi ljudje, ki gledajo, kje bi pač prišli do kakega vira dohodkov, pričeli iz šmarnice kuhati žganje kot nikdar poprej. Kmetijski strokovnjaki jih vedno uče, naj ne pijejo vina iz šmarnice. Sedaj so pa naši ljudje tam ob Sotli pričeli uvažati šmarnico iz Hrvaške, jo tukaj prekuhavajo v žganje. Kakšne posledice bodo? Če je bilo prej škodljivo piti šmarnico, ker vsebuje metilni alkohol, ali se potem ta nevarnost zmanjša, ko je pretvorjena v žganje? Prej se je metilni alkohol uporabljal samo na deželi, zdaj pa prihaja tudi v mesto. Treba bo energičnih korakov, nihče naj se tega ne prestraši, tudi pred volitvami ne, šmarnica se mora iztrebiti.«⁷⁵

Kljub temu da se je šmarnica torej več kot očitno širila, je bilo opaziti, da so ukrepom za njeno uničevanje ugovarjali le še redki govorniki. Očitno so ugotovili, da nima smisla oporekati dejstvu, da je šmarnica škodljiva in nevarna ter

⁶⁹ AS 77, fasc. 12, stenografski zapisnik 9. rednega zasedanja, 2. seja, str. 12.

⁷⁰ AS 77, fasc. 12, stenografski zapisnik 9. rednega zasedanja, 2. seja.

⁷¹ AS 77, fasc. 12, stenografski zapisnik 9. rednega zasedanja, 3. seja, str. 4, 5.

⁷² AS 77, fasc. 13, stenografski zapisnik 10. rednega zasedanja, 1. seja, str. 186.

⁷³ Prav tam, str. 201.

⁷⁴ AS 77, fasc. 14, proračun izdatkov in dohodkov za leto 1939/40.

⁷⁵ AS 77, fasc. 13, stenografski zapisnik 10. rednega zasedanja, 3. seja, str. 7.

da jo je zato treba izkrciti, svoje napore pa so zato usmerili v poskuse rešitve še ene samorodnice – izabele. Razprava o izabeli je bila zlasti obširna leta 1939, govorniki pa so jo zagovarjali s podobnimi argumenti kot prej šmarnico. Poudarjali so, da v določenih predelih žlahtne trte ne uspevajo, izpostavljali revščino prebivalcev, ki jo gojijo, opozarjali, da z izabelo ne ogrožajo prodaje kvalitetnih vin, ker da jo imajo večinoma za domačo uporabo itd. Celo več – izabelo so predstavljali kot dobro nadomestilo za škodljivo šmarnico.

Debata o izabeli se je nadaljevala tudi v letu 1940, glede šmarnice pa je Podgornik kot načelnik kmetijskega oddelka dejal, da je banska uprava razdelila podpore za 50.000 izkrcenih in 10.000 precepljenih trsov šmarnice,⁷⁶ v proračunu izdatkov in dohodkov pa ne v tem ne v prihodnjem letu ni več zaslediti omembe samorodnic. Leta 1941 je Podgornik ugotavljal: »Pri zatiranju šmarnice so bili doseženi le mali uspehi, izkrcenih je bilo 21.000 trsov šmarnice.«⁷⁷ Na to, da se je šmarnica, namesto da bi se površina njenih nasadov zmanjševala, res širila, kažejo tudi besede Ivana Šerbinka in Franca Bačiča iz leta 1941. Šerbinek je tako razmišljal: »Lanska zimska pozeba je pokazala, da je šmarnica ostala pri tej pozebi nedotaknjena. Iz tega se lahko vidi, da se bo šmarnica še bolj širila in tako uničevala telesno in duševno naš mladi narod, vedno več je bo in pravim, če tu oblast ne bo podvzela resnih korakov, da se šmarnica zatire, bodo posledice strašne. Ne bo šlo drugače, da se da neko nadomestilo in bi bilo priporočljivo, da se dovoli izabela za saditev, vsaj za domačo uporabo. Nekateri so temu sicer nasprotni, toda drugače ne bo šlo,«⁷⁸ Bačič pa je dejal: »Že pred dvema letoma sem sprožil idejo, da bi se v Prekmurju na Goričkem napravila trsnica za žlahtne trte. To bi bilo potrebno predvsem zato, da se pri nas razširijo žlahtne vrste vina, kajti šmarnice je pri nas že toliko, da prekosi vse druge trte. Dokler pa ne bo prišla pomoč in ne bomo dobili boljših trt, bomo pač morali ostati pri šmarnici.«⁷⁹

Če sklenemo – banovina in njeni uradniki so imeli v vsem času od začetka pa do konca 30-ih

Konec.

Dr. A. Štampar, Narodna čitanka o alkoholu. Zagreb 1931.

let polna usta besed o škodljivosti šmarnice in o njenem iztrebljanju, ta pa se je kljub temu konec tridesetih ponovno začela razširjati. Številni banški svetniki so ukrepom za njeno uničevanje še posebej močno nasprotovali leta 1932, nato pa vedno manj. Stereotip o strupeni šmarnici se je v njihovih krogih torej dodobra uveljavil in očitno mu ni bilo smiselno več oporekati.

Namesto konca

Svojo vlogo pri razširjanju »dejstev« o škodljivosti šmarnice pa so vse do začetka vojne še naprej igrali tudi časopisi. Leta 1940 je bilo tako moč brati: »Pretepe, umore in samomore v vinskih okoliših često povzroča nesrečna šmarnica. Kakor rečeno, šmarnica povzroča nepopisno mnogo gorja, žalosti, gospodarskih nesreč. Zato proč s tem plevelom, proč s šmarnico iz dobrega pravičnega kletarstva.«⁸⁰ Ali pa tole: »Ob rednem in obilnem uživanju vina šmarnice postanejo starši manj plodoviti in kolikor dobijo otroke, ti često degenerirajo (idijoti, kreteni). Visok odstotek bolnikov iz vinorodnih krajev v blaznicah je največ posledica prekomernega uživanja šmarnice.«⁸¹

Pa je dejansko šmarnica povzročala vse to gorje in bila res tista najškodljivejša trtna vrsta, ki

⁷⁶ AS 77, fasc. 14, stenografski zapisnik 12. rednega zasedanja, 2. seja, str. 17.

⁷⁷ AS 77, fasc. 15, stenografski zapisnik 13. rednega zasedanja, 2. seja, str. 14.

⁷⁸ Prav tam, str. 199.

⁷⁹ Prav tam, str. 206.

⁸⁰ Naše gorice: Samorodnice in sloves naših vin, 1940, str. 37. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

⁸¹ Prav tam.

jo je bilo treba zatreti že samo v dobro ljudi samih?

Že v 19. stoletju so tako katoliški kot tudi meščanski moralisti pijančevanje povezovali z grehom, nemoralnostjo in kriminalom. Tako za ene kot za druge je bilo takšno početje v nasprotju s podobo zglednega kristjana, ki ne greši, in vzornega meščana, ki pije omikano, v majhnih količinah.⁸² Povezava alkohola – zlasti še tistih vrst alkoholnih pijač, ki so se jim vdajali najnižji sloji, torej piva, še posebno pa žganja – z dekadentnim, nemoralnim in kriminalnim torej ni bila pogruntavščina 20. stoletja in je bila le del predsodkov in stereotipov, ki so se vedno držali nižjih, revnejših slojev in drugih obrobni skupin. Prav nič drugače, bi lahko rekli, ni bilo pri šmarnici. To je bilo vino revnih slojev, ki si gojenja žlahtnejših sort enostavno niso mogli privoščiti oziroma te na njihovi zemlji ne bi nikdar uspevale. V času vinske krize je poleg tega zaradi svoje nezahtevnosti, obilnega sadu in nizke cene v zelje hodilo resnejšim vinarjem, ki so svoje vino že tako težko prodajali. To pa je bil, kot razmišlja Borut Koloini, tudi glavni moment pri oblikovanju stereotipa o njeni škodljivosti: »Ta stereotip se je pojavil veliko kasneje od šmarnice in njenega vina in je obvladoval prostor še potem, ko smo spoznali, da metilni alkohol, ki ga to vino vsebuje, ni tako usoden za človeško zdravje, kot so nas prepričevali, in da ga nekatera žlahtna vina, kot na primer teran ali refošk, vsebujejo celo več.«⁸³ Koloini temu dodaja, da se je stereotip, s katerim so uspeli šmarnici prilepiti etiketo manjvrednosti in nevarnega vina, sčasoma vedno bolj odražal tudi v vrednostni sodbi ljudi, ki so šmarnico gojili in pili. Pri tem pa ni šlo le za stereotip, ki se napaja iz razkola med oblastnimi strukturami in Slovenci, pač pa tudi iz nasprotij med Slovenci samimi: »Šmarnica je bila revežev izhod v sili, zato je vsak revež s prstom veselo pokazal na drugega, češ: 'On je šele pravi revež, ne jaz. Saj je še bolj vezan na šmarnico kot jaz.' To pa daje stereotipu pravo vztrajnost in moč, da postane že kar kompleks. Ne le globina razkola, ampak predvsem veselja nad tem, da lahko s prstom pokažemo na nekoga, ki je še bolj zanikrn od nas samih, v resnici ekskomunicira ljudi. Pri šmarnici in ljudeh, ki

so se z njo ukvarjali, je vrednostna veriga pomenila prav cinične razsežnosti. Ker je bilo označeno absolutno in neprizivno slabo, je bil tisti, ki je imel veliko šmarnice, slabši od tistega, ki je imel malo.«⁸⁴

Tezo o napetostih ne le med oblastmi in revnimi vinogradniki, pač pa tudi med obubožanimi vinogradniki in tistimi, ki so si lahko privoščili gojenje kvalitetnejših vin, in o vlogi šmarnice pri tem, potrjuje tudi naslednji zapis: »Na vse šmarnične gojitelje je letel prezir, posebno, ker so imeli šmarnične nasade v glavnem le mali posestniki 'bajtarji'. Ti niti vedeli niso, kakšno kvaro jim dela šmarnica in so vse predpise o omejevanju šmarničnih nasadov vzeli kot prezir in gospodarsko zatiranje od premožnejših vinogradnikov, ki imajo nasade žlahtne vinske trte.«⁸⁵

To, da šmarnica dejansko ni tako nevarna, kot so jo prikazovali, pa dokazuje sodno-medicinsko izvedensko mnenje iz leta 1970, pod katerega je podpisan dr. Janez Milčinski. Milčinski je takrat med drugim zapisal, da se mnenja o škodljivosti šmarnice zaradi velike vsebnosti metilnega alkohola v drugih državah, kjer le-ta prav tako uspeva in kjer ljudje prav tako pijejo to vino, ne v poljudnoznanstvenih ne v strokovnih publikacijah ne pojavljajo. In kar je še pomembnejše – da so na Inštitutu za sodno medicino v Ljubljani že pred leti analizirali različne vzorce šmarnice, pri čemer se je pokazalo, da je bila količina metilnega alkohola v njih neznatna, prav tako niso našli kakšnih drugih sestavin, ki bi lahko imele takšne učinke, kot so jih šmarnici pripisovali. Poleg tega je zapisal, da ti učinki sploh niso značilni za zastrupitev z metilnim alkoholom in izrazil mnenje, da je bistvena učinkovina, ki vpliva na obnašanje pivcev šmarnice, enako kot pri vseh drugih vinih – etilni alkohol.⁸⁶

V prid razmišljanju, da je bilo ključno pri oblikovanju mita o škodljivi šmarnici to, da je pomenila konkurenco premožnejšim vinogradnikom, ki so pridelovali kvalitetnejša vina, in ne njena dejanska škodljivost zdravju, govori tudi dejstvo, da so do leta 1923 v časopisih samorodnice

⁸² Andrej Studen: Zlo pijančevanja in hudodelstvo. Glasnik ZRS Koper, 10, 2005, št. 6, str. 70–71.

⁸³ Borut Koloini: Prispevki k raziskavi slovenskega nacionalnega značaja. Primorska srečanja, 16, 1991, št. 119/120, str. 393.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Naše gorice: Šmarnica, 1940, str. 2. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

⁸⁶ Janez Milčinski, Medicinsko izvedenstvo, Ljubljana, 1970, str. 107. V: Malnič, Slovenci, vino in država ...

odsvetovali le za prodajo, za domačo uporabo pa se avtorjem člankov niso zdele sporne in tudi o škodljivosti šmarnice se ni pisalo. Teza o njeni škodljivosti se je torej pojavila skupaj z vinogradniško krizo, ki je oteževala prodajo kvalitetnih vin, poleg tega pa so se članki o škodljivosti šmarnice pojavljali predvsem v vinogradniškem časopisu.⁸⁷

Potrditve za zgoraj opisano Koloinijevo razmišljanje o procesu povezovanja sodbe o manjvredni in nevarni šmarnici z manjvrednostjo ljudi, ki so jo gojili in pili, bi lahko našli tudi v opisanih razpravah na sejah banskega sveta. Človek se namreč ne more izogniti občutku, da so predstavniki najrevnejših okrajev, ki so se sprva popolni obsodbi šmarnice še upirali, sčasoma sprejeli banovinske ukrepe kot nujno zlo, a se hkrati k besedi ne pri-glašali več tudi zato, ker je bil komentar njihovih izjav venomer isti – šmarnico je pač treba zatreti, ker je na moč škodljiva. Brezpriziven komentar, iz katerega veje tudi nekaj subtilne večvrednosti in vzvišenosti nad tistim, ki sploh lahko pomisli drugače.

Literatura in viri

- Janez Cvirn in Tone Šepetavc: Psihologija slovenskega pitja. Novi tednik NT in RC, 48, št. 1 (6. 1. 1994) in št. 6 (10. 2. 1994).
- Andrej Dular: Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju. Slovenski etnograf, let. XXXIII–XXXIV, 1988–1990 str. 61–82.
- Jure Gašparič: Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935. Doktorska disertacija. Ljubljana, 2006: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Borut Koloini: Prispevki k raziskavi slovenskega nacionalnega značaja. Primorska srečanja, 16, 1991, št. 119/120, str. 393–394.
- Vladimir Kološa: Banski svet Dravske banovine 1931–1941. Ljubljana 1980: Arhiv SR Slovenije.
- Milan Likič: Pijanci, pijanke in druge ljubljanske slike v Hribarjevi dobi. Kronika, 1997, št. 1/2.
- Andrej Malnič: Nekaj drobcev iz zgodovine vinarstva. Annales (Series historia et sociologia), let. 10, 2000, št. 2(22), str. 565–568.

- Andrej Malnič: Slovenci, vino in država: Štajerci in šmarnica. Diplomsko delo. Ljubljana 1990: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo.
- Anton Mrkun: Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji 1902–1927. Ljubljana 1927: Protialkoholna zveza »Sveta vojska« v Ljubljani.
- Andrej Studen: Zlo pijančevanja in hudodelstvo. Glasnik ZRS Koper, 10, 2005, št. 6, str. 70–71.
- Anton Šepetavc: Pijem, torej sem Slovenec. Zgodovina za vse, let. 2, 1995, št. 1, str. 18–36.
- AS 77 – Banski svet Dravske banovine, fasc. (šk.) 1–16.

Zusammenfassung

WEG MIT DEM HYBRIDENWEIN

Der Alkohol spielte im Leben sowohl der armen bäuerlichen als auch der gebildeten und intellektuellen Kreise der Slowenen immer eine namhafte Rolle und war gleichzeitig auch eine Plage. Er verursachte gesundheitliche Probleme, aber auch Kriminalität und Gewalt. Als Antwort darauf wurde in Ljubljana im Jahr 1902 die erste Versammlung gegen den Alkohol organisiert. Danach entstand eine antialkoholische Bewegung, die auf verschiedenste Art und Weise vor den Gefahren des Alkoholrausches warnte. Doch wurden nicht alle Arten von Alkohol gleich stark verfolgt und verurteilt. In den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts entwickelte sich nämlich in Slowenien eine einzigartige Hetze gegen eine besondere Hybridenweinsorte namens *šmarnica*. Schuld daran war nicht die antialkoholische Bewegung, die besagten Wein nicht stärker angriff als andere alkoholische Getränke, sondern eine Krise des Weinbaus. Nach dem Ersten Weltkrieg fiel der slowenische Wein, der einst sogar auf dem Kaiserhof geschätzt war, aufgrund des Verlustes früherer Märkte und der Konkurrenz billigerer Weine aus den südlichen Teilen des neuen jugoslawischen Staates in eine Verkaufskrise. Außerdem waren die Weingärten an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert durch die Weinkrankheiten *Peronospora*, *Graufäule* und die *Reblaus* zu einem großen Teil zerstört und dezimiert worden.

⁸⁷ Malnič, Slovenci, vino in država ...

Weil die Erneuerung der Weingärten teuer und zeitraubend war, wurden vielerorts sogenannte Hybridreben (Direktträger) gepflanzt, die resistent gegen Krankheiten und in der Pflege anspruchslos waren, aber reiche Früchte trugen. Die mit qualitätsvollen Rebsorten bepflanzten Weingärten waren also – neben den bereits erwähnten Verlusten der Absatzmärkte und der Konkurrenz aus dem Süden – auch mit der Konkurrenz schlechterer heimischer Weine konfrontiert, die sich besonders die ärmeren Schichten der Bevölkerung leichter leisten konnten. Und als Antwort darauf entstand in den zwanziger Jahren der Mythos vom giftigen Hybridenwein, der vermeintlich große Mengen an Methylalkohol enthielt. Dieser verursachte angeblich Wahnsinn, Blindheit und aggressives Verhalten und wurde für zahlreiche Schlägereien, Morde und Selbstmorde verantwortlich gemacht. Seit dem Jahr 1923 publizierten Zeitungen von Zeit zu Zeit Beiträge mit Geschichten aller Art darüber, wie giftig der Hybridenwein eigentlich sei. Gleichzeitig griff auch die Obrigkeit in den Kampf gegen diese Rebsorte ein, indem sie mit verschiedenen Maßnahmen und Anordnungen den Anbau und den Verkauf der Hybridreben und deren Wein verbot oder einschränkte. Auch im Banrat der Draubanschaft, dem beratenden Organ des Banus, prallten seit dem Beginn seiner Sitzungen im Jahr 1931 bis zu seiner Auflösung 1941 die Meinungen über den Hybridenwein und die Maßnahmen der Banschaft zu dessen Zerstörung aufeinander. Am stärksten widersetzten sich die Räte des Banrates aus Gebieten, in denen es viele Anpflanzungen von Hybridreben gab, den Maßnahmen der Banschaft im Jahr 1932. Damals versuchten sie den

Banus Drago Marušič zu überzeugen, dass in bestimmten Gebieten einfach keine andere Rebsorte gedeiht, der Wein nur für den Heimgebrauch hergestellt wird und überhaupt nicht so giftig ist wie behauptet. Sie machten auch darauf aufmerksam, dass vor allem ärmere Leute diese Reben züchten und sie von den Maßnahmen der Banschaft daher besonders betroffen sind. Doch der Banus war in den Diskussionen unnachgiebig, so dass in den folgenden Jahren die Proteste stark abnahmen. Auch als Marušič im Jahr 1935 zuerst kurzzeitig Dinko Puc und dann im selben Jahr Marko Natlačen nachfolgte, verstärkten sich die Einwände gegen die Maßnahmen der Banschaft zur Zerstörung der Hybridreben nicht. Damals sah die Banschaft sogar von der Einhebung der Steuer auf diese Rebsorte ab. Diese aber begann sich mit dem erneuten Auftreten der Peronospora gegen Ende des Jahrzehnts wieder stärker zu verbreiten. Gleichzeitig verbreitete sich auch der Mythos von ihrer Schädlichkeit. Interessanterweise bewiesen Jahre später, zu Beginn der siebziger Jahre des 20. Jahrhunderts, Analysen von Proben des Hybridenweins, dass diese Sorte eigentlich nur geringfügige Mengen Methylalkohol enthält und daher die Gesundheit nicht stärker gefährdet als andere Weinsorten. Der Mythos von der immensen Giftigkeit des Hybridenweins und den seltsamen Charakterzügen und Verhaltensweisen seiner Konsumenten erwies sich in diesem Zusammenhang als Stereotyp, der vor allem aufgrund der Gegensätze zwischen armen und reichen Weinbauern entstanden war.

Schlagwörter: Hybridenwein, Alkohol, Weinbau, Banrat der Draubanschaft.

Jure Gašparič

Habsburg ali Hitler

Soočenje Kraljevine Jugoslavije in Češkoslovaške republike z možnostjo restavracije Habsburžanov na Dunaju

Gašparič Jure, dr., asistent doktor, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si.

94(436: 437.1/.2: 497.1) "19":929.52Habsburg
32(436: 437.1/.2: 497.1) "19":929.52Habsburg
929Habsburg O.

HABSBURG ALI HITLER

Soočenje Kraljevine Jugoslavije in Češkoslovaške republike z možnostjo restavracije Habsburžanov na Dunaju

Avtor v razpravi analizira soočenje Kraljevine Jugoslavije in Češkoslovaške republike z možnostjo restavracije Habsburžanov na Dunaju v tridesetih letih dvajsetega stoletja. Pri tem se posebej posveča različnemu mednarodnopolitičnemu položaju, v katerem sta se tedaj znašli obe državi. Slednji je namreč pogojeval drugačne poglede tako na zavezništva in politična vprašanja v Podonavju, kot tudi na vprašanje bodoče usode Avstrije. Avtor ugotavlja, da se je ob avstrijskem problemu sicer res lomilo češkoslovaško-jugoslovansko zavezništvo, vendar obenem poudarja, da so se stališča obeh držav v eni točki še naprej ujemale. Pri vprašanju restavracije Habsburžanov. Scenarij, po katerem bi Otto zasedel dunajski prestol, je bil nesprejemljiv za obe.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Republika Češkoslovaška, Habsburžani, restavracija, Hitler, anšlus.

Dunajski kardinal Friedrich Gustav Piffl je imel tisto dopoldne pomemben obisk. Na vrata njegove palače je potrkal stotnik Werkmann, tajnik cesarja Karla, in mu predal pismo svojega gospodarja. Cesar je v njem prosil kardinala, naj s posredovanjem pri začasnem vodji avstrijske krščanskosocialne stranke Johannu Nepomuku Hauserju zagotovi podporo omenjene stranke monarhiji in njemu kot cesarju. Piffl je obljubil, da bo želeno storil. Isto dopoldne je kardinal gostil še en pomemben obisk. Tokrat je sprejel duhovnika in

Gašparič Jure, PhD, Instructor, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si.

94(436: 437.1/.2: 497.1) "19":929.52Habsburg
32(436: 437.1/.2: 497.1) "19":929.52Habsburg
929Habsburg O.

HABSBURG OR HITLER

Confrontation of the Kingdom of Yugoslavia and the Czechoslovak Republic with the possibility of the restoration of the Hapsburgs in Vienna

The author analyzes the confrontation of the Kingdom of Yugoslavia and the Czechoslovak Republic with the possibility of the restoration of the Hapsburgs in Vienna in the 1930s. The article focuses particularly on the divergent positions in international politics in which both countries found themselves. This position conditioned different views in terms of both the alliances and political questions in the Danubian area, as well as the question of the future of Austria. The author arrives at the conclusion that the problem of Austria did put the Czechoslovak-Yugoslavian alliance to the test; however, he simultaneously emphasizes that the two countries remained unanimous on one point: the question of the restoration of the Hapsburgs. Both of them found unacceptable the scenario in which Otto would ascend the throne in Vienna.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Czechoslovak Republic, Hapsburgs, restoration, Hitler, Anschluss.

zadnjega ministra za socialo v cesarski vladi, dr. Ignaza Seipla. Minister Seipel je prišel po nasvet, kako naj ravna v nenavadni nalogi, ki mu jo je poveril vodja njegove stranke Hauser. Avstrijska socialdemokratska stranka s kanclerjem Karlom Rennerjem je namreč zahtevala cesarjevo abdikacijo (*Abdankung des Kaisers*), vodja tradicionalistične in konservativne Krščanskosocialne stranke Hauser pa je želel doseči, da cesar to stori prostovoljno. In v tako rešitev naj bi ga pregovoril minister Seipel. Kardinalov nasvet Seiplu je bil tedaj jasen

– kakršna koli abdikacija sploh ne pride v poštev. To je bilo v nedeljo, 10. novembra 1918.¹

Naslednji dan je cesar Karl podal izjavo, kjer med drugim stoji zapisano: »*Ich verzichte auf jeden Anteil an den Staatsgeschäften.*«² Tako formalno kljub vsemu ni odstopil, temveč se je s kar najbolj zmuzljivo in »diplomatsko odprto« frazo zgolj odpovedal sodelovanju pri državnih poslih. Slednjo izjavo zgodovinarji pripisujejo prav kasnejšemu kanclerju Seiplu, ki je tako po nasvetu svojega kardinala, kljub Hauserjevi prošnji in zahtevi socialdemokratov ubral svojo pot. Dvanajstega novembra 1918 je nato provizorični parlament objavil nastanek republike Nemške Avstrije.³

Dejstvo, da Karl kot glava habsburško-lotarinške hiše ni želel priznati nove politične situacije in sprejeti republikanske vlade, je seveda povzročilo nujne posledice. Poslednji Habsburžani so morali zapustiti državo. Sprva so se zatekli v bližnjo Švico, se od tam skušali neuspešno povzpeti na madžarski prestol in naposled pristali daleč v Atlantiku, na portugalski Madeiri. Tam je v petintridesetem letu starosti aprila 1922 zadnji avstrijski cesar končal svojo življenjsko pot. Cesarska čast in nasledstvo sta prešla na njegovega desetletnega sina Otta.⁴

Zahvaljujoč spretnosti Ottove matere Zite je družina kmalu po Karlovi smrti uspela zapustiti atlantski otok in se vrniti v Evropo. Najprej je našla zatočišče v Španiji, nato v Belgiji.⁵ Na morebitno vrnitev na Dunaj ni bilo upati, saj je avstrijski parlament kmalu zatem, ko se je cesarska družina vkrca-

Karel I. – monarh brez cesarstva.

Zgodovinski arhiv Celje; Zbirka upodobitev osebnosti.

la na vlak za Švico, sprejel t. i. »*Habsburgergesetz*«. Zakon je v svojih devetih členih povsem pobrisal s habsburško dediščino države. V prvem členu je pisalo: »*Alle Herrscherrechte und sonstige Vorrechte des Hauses Habsburg-Lothringen sowie aller Mitglieder dieses Hauses sind in Deutschösterreich für immerwährende Zeiten aufgehoben.*« V »interesu varnosti republike« je zakon na tej podlagi v nadaljevanju določil, da se tiste Habsburžane, ki se ne odpovedo pripadnosti habsburški hiši, izžene iz države. Poleg tega je vse imetje vladarske dinastije razglasil za posest republike. Otto je na očetovo prestolnico tako lahko zrl le iz tujine.

Novonastala donavska državnica, imenovana Nemška Avstrija, je bila ozemelsko gledano osrčje nekdanje dvojne monarhije, a je dejansko seveda

¹ Maximilian Liebmann, *Kirche und Politik in der Ersten Republik von 1918 bis 1938*, v: *Christliche Demokratie, Zeitschrift des Karl v. Vogelsang-Institutes (Christliche Demokratie)*, 2 (1984) 1, str. 20–21.

² Ludwig Reiter, *Österreichische Staats- und Kulturgeschichte*, S. Jörgl & Co., Celovec 1947 (dalje: Reiter, *Österreichische Geschichte*), str. 297.

³ Janez Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2006, str. 314.

⁴ Gordon Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor. The Life and Times of Otto von Habsburg*, Hambledon and London, London–New York 2003 (dalje: Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor*), str. 53–70; Neven Budak – Mario Strecha – Željko Krušelj, *Habsburzi i Hrvati, Srednja Europa*, Zagreb 2003 (dalje: Krušelj, *Habsburzi*), str. 183–188.

⁵ Brook-Shepherd, *Uncrowned Emperor*, str. 73–77; Krušelj, *Habsburzi*, str. 188–190.

⁶ Gesetz vom 3. April 1919, betreffend die Landesverweisung und die Übernahme des Vermögens des Hauses Habsburg-Lothringen, StGBI. 1919/209 (10. 4. 1919).

Franc Jožef I. – vladar z osemindesetletno delovno dobo (1848–1916).
Zgodovinski arhiv Celje; Zbirka upodobitev osebnosti.

predstavljala samo eno od nasledstvenih držav bivše Avstro-Ogrske. Na evropskem političnem zemljevidu po prvi svetovni vojni je bila nov subjekt bledega vpliva. Poleg tega se je republikanska »Rest-Österreich« v prvih povojnih letih tudi soočala s premnogimi gospodarskimi težavami. Ena najbolj elegantnih rešitev zanjo bi zato bila po mnenju večine avstrijskih političnih strank priključitev k nemški državi. Zagovarjali so jo socialdemokrati, Velikonemci in *Landbund* ter tudi del krščanskih socialcev. Senžermenska mirovna pogodba, ki je jeseni 1919 med drugim prepovedala priključitev Avstrije k Nemčiji, je sicer navzven opravila s to problematiko, vendar perečih diskusij o tej temi ni mogla preprečiti.⁷

Vseskozi tleči problem avstrijsko-nemške relacije je skupaj z vprašanjem statusa Habsburžanov v mednarodnopolitičnem kontekstu nato z vso silo izbruhnil na površje v začetku tridesetih let, po vzponu Hitlerja na oblast v Nemčiji. Avstrija se je tedaj znašla v centru skrbi in zanimanja evropske politike. Dogajanje se je v glavnem koncentriralo na trikotnik Avstrija–Italija–Nemčija, kjer je Italija igrala vlogo zaščitnice Avstrije, nacistična Nem-

čija s svojo politiko anšlusa njene ogroževalke,⁸ Avstrija pa vlogo tarče in Hitlerjeve nasprotnice.⁹ Otto je v tem času že bil polnoleten in bi tako lahko formalno prevzel očetov prestol. Prav v tej možnosti, v ponovni restavraciji mogočne dinastije, ki bi šibki avstrijski republiki domnevno jamčila samostojnost, je kancler Dollfuss videl priložnost. Začel je snovati habsburško vrnitev na prestol, ki pa mu je ni bilo dano udejanjiti.¹⁰ Med neuspehim nacionalsocialističnim pučem 25. julija 1934 sta kanclerja v njegovi delovni sobi na Ballhausplatzu zadeli dve krogli, zavaljo česar je kasneje umrl.¹¹ Nasledil ga je minister njegove vlade, nekdanji krščanski socialc in prepričani monarhist Kurt

⁸ Nova situacija v Nemčiji je povzročila obrat v avstrijskih pogledih na severno sosedo. Po letu 1933 ideja anšlusa ni več našla zagovornikov, nasprotovali sta ji tako vlada kot opozicijska socialdemokratska stranka. – Ladislav Deák, *Zápas o střední Evropu 1933–1938. Politicko-diplomatické vzťahy, Veda, Bratislava 1986* (dalje: Deák, *Zápas o střední Evropu*), str. 44.

⁹ Dušan Nečak, *Avstrijska legija II, Založba Obzorja Maribor, Maribor 1995* (dalje: Nečak, *Avstrijska legija II*), str. 27.

¹⁰ Krušel, *Habsburzi*, str. 190.

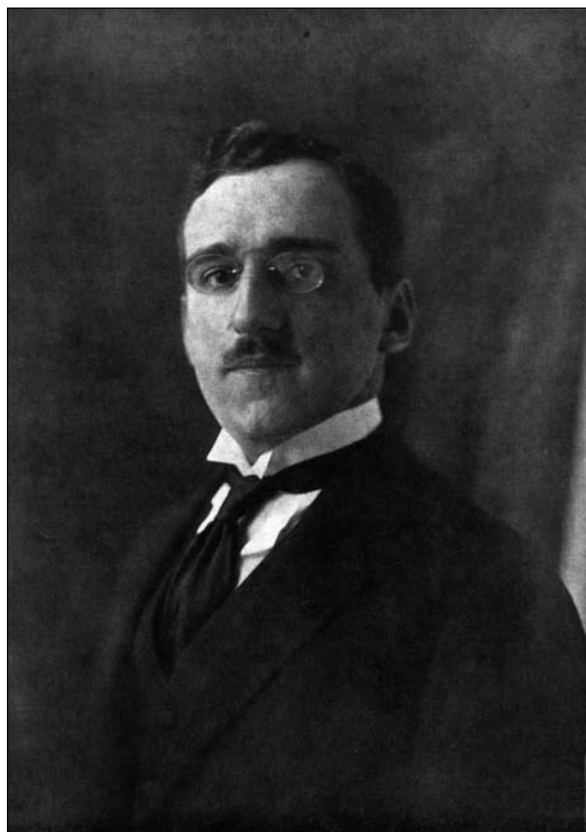
¹¹ O poteku puča glej: Nečak, *Avstrijska legija II*, str. 35–49 in Norbert Schausberger, *Der Griff nach Österreich. Der Anschluss, Jugend und Volk, Wien-München 1979*, str. 285–298.

⁷ Stepan, *Die christlichsoziale Partei*, str. 208–209; Reiter, *Österreichische Geschichte*, str. 297–298.

von Schuschnigg,¹² ki se je v strahu pred gorečim nacizmom in Nemčijo še trdneje vezal na Italijo. Slednja se je nato skupaj z Anglijo in Francijo na konferenci v Stresi aprila 1935 tudi formalno izrazila, da bo skupna politika omenjenih treh držav še naprej skrb za avstrijsko neodvisnost. Suverenost države je bila s tem na videz zajamčena, Dunaj je bil zadovoljen. Toda ne za dolgo. Po italijanski odpravi v Afriko je kmalu sledilo zблиžanje nacistične in fašistične velesile, kar je Avstrijo vse bolj vodilo na »nemško pot«. Julija 1936 je tako Schuschnigg podpisal sporazum z Nemčijo in odtlej je avstrijska država bliskovito drvela proti severni sosedu.¹³

Zunanjepolitična situacija, ki se je izrisovala leta 1933, je v Kraljevini Jugoslaviji razumljivo povzročala skrb in vznemirjenje. Jugoslovanski pogled na Avstrijo je namreč bil izrazito negativen. Na eni strani ga je generiral strah pred avstrijskima zaveznicama Italijo in tudi Madžarsko, ki sta bili vse od razpada dvojne monarhije do Jugoslavije sovražno razpoloženi in med drugim nudili zavetje hrvaškemu protidržavnemu in terorističnemu ustaškemu gibanju, na drugi pa strah pred restavracijo Habsburžanov.¹⁴ Zdi se, da je bil v tedanjih okoliščinah gotovo razumnejši in realnejši strah pred Italijo, vendar velja poudariti, da ni imel strah pred Ottom nič manjše zunanjepolitične teže. Nenazadnje je tudi dunajski dopisnik *Centralnega Presbiroja* v svojem poročilu s 15. junija 1934 verjel, da se počasi pripravlja restavracija.¹⁵ Ob tem pa je bilo za Jugoslavijo in njenega kralja Aleksandra še posebno zaskrbljujoče, da se je po vzponu nacistov na oblast v Nemčiji in njihovih prizadevanjih

Jugoslovanski kralj Aleksander I. Karađorđević (1888–1934).
Zgodovinski arhiv Celje; Zbirka upodobitev osebnosti.

po priključitvi Avstrije jugoslovanska nasprotnica Italija zблиžala z Aleksandrovo zaveznico Francijo.¹⁶ Združilo ju je nasprotovanje politiki Nemčije, kar nikakor ni ustrezalo jugoslovanskemu kralju. Aleksander, ki se je torej bal restavracije Habsburžanov in vse večjega italijanskega vpliva v Avstriji, je bil tako še najbolj naklonjen priključitvi Avstrije k Nemčiji.¹⁷ V Hitlerju je videl dobrodošlega pro-

¹² Schuschniggov položaj je bil – podobno kot prej Dollfusov – precej močen. Pod okrilje svoje funkcije je na podlagi stanovske ustave osredotočil večino oblasti in hkrati prevzel vodstvo vsedržavne stranke (Domovinske fronte). S tako politiko, in z nasprotovanjem državnokritičnemu družbenemu pluralizmu, pa najbrž ni pripomogel k »preseganju ideje anšlusa«, kakor je kancler sam zapisal v svojih spominih, temveč je omenjeni ideji celo pomagal. – Ulrich Kluge, *Der österreichische Ständestaat 1934–1938. Entstehung und Scheitern*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1984, str. 93–100.

¹³ Prav tam in Metod Mikuž, *Svet med vojnama*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966, str. 110, 159–160.

¹⁴ Nečak, *Avstrijska legija II*, str. 30–31.

¹⁵ Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987, str. 241.

¹⁶ Vlade jugoslovanskih zaveznic, ki so si še januarja 1933 odločno prizadevale za uvedbo demokracije v Aleksandrovi državi, so pod vtisom zunanjepolitičnih premikov kmalu spremenile svoje stališče. Po vzponu Hitlerja na oblast je vprašanje demokracije izgubilo svoj pomen. Po trditvi srbskega opozicijskega politika Svetozarja Pribićevića, zaupani septembra 1933 hrvaškemu opozicionalcu Hinku Krizmanu, je osrednji problem postalo Podonavje z Avstrijo. – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Arhiv dr. Ante Trumbića, a. š. 135, Političke bilješke iz godine 1933, beležka o pogovoru s Krizmanom 14. 9. 1933.

¹⁷ Tovrstni razlogi so tudi botrovali temu, da je po neuspelem nacionalsocialističnem puču v Avstriji 25. julija 1934 Aleksander tamkajšnjim nacistom ponudil gostoljubje. Več o tem glej v: Nečak, *Avstrijska legija II*. Prim.: Ladislav Deak, *Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi 1935–1939*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Vo. 10, Zagreb 1980 (dalje: Deak, *Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi*), str. 127.

tirimskega zaveznika, čigar vzpon in ukrepe, zlasti obračun z napredno opozicijo, je spremljal z velikimi simpatijami. Po besedah britanskega poslanika v Beogradu sir Nevilea Hendersona naj bi bil celo »navdušen hitlerjanec« in to »ne glede na svoje češkoslovaške prijatelje«. ¹⁸

Vzporedno z napetostjo na mednarodno-politični sceni pa je rasel tudi notranjepolitični zaplet v Jugoslaviji. V objemu Aleksandrove diktature je spet postala nadvse aktualna potreba po dialogu z opozicijskimi skupinami, ki so s svojimi protirežimskimi resolucijami v letih 1932 in 1933 odločno pokazale neuspeh kraljevega osebnega režima. ¹⁹ Kakršni koli resnejši premiki seveda niso bili uresničljivi brez sodelovanja vsaj dela »prepovedane« politike. Za sanacijo razmer v Jugoslaviji sta si tedaj še posebej prizadevali Velika Britanija in Francija. Po mnenju uradnega Londona je Srbija pripeljala Jugoslavijo na rob propada, morebiten razpad države pa bi privedel do resnih mednarodnih zapletov. Zato si je bilo treba prizadevati za ponovno demokratizacijo in uvedbo federativnega načela. Anonimen vir iz praškega zunanjega ministrstva je članu prepovedane Hrvatske seljačke stranke Juraju Krnjeviću celo zaupal, kako sta Velika Britanija in Francija dali Beogradu trimesečni ultimat, da uvede demokratični sistem in federalizira državo. ²⁰ V tako napetih domačih razmerah in pod vtisom ohlajevanja odnosov s staro zaveznico Francijo je imel Aleksander še en razlog več, da se posveti notranjepolitičnim razmeram v svoji državi in jih v interesu lastne, pa tudi evropske stabilnosti umiri. Obenem s tem pa je seveda moral ubrati tako zunanjepolitično usmeritev, ki bi bila za državo kar najmanj tvegana. Moral se je izogniti

zapletom z velesilami. Politična dediščina, ki jo je Aleksander po svoji smrti v atentatu oktobra 1934 pustil za seboj, tako ni bila niti najmanj zavidljiva.

Kraljev naslednik, prvi človek tričlanskega namestništva knez regent Pavle, se je sredi tridesetih let nedvomno znašel pred težavnimi nalogami. Reševal jih je kot dejanski namestnik, saj so tako njegove notranje kot zunanjepolitične odločitve zrcalile ideje in smernice, ki jih je začrtal že pokojni Aleksander. Novo in močnejšo vlado na čelu z Milanom Stojadinovićem je sestavil že prej dogovorjeni del prepovedane opozicije, na mednarodnem podiju pa je usmeritev države ostala enaka kot dotlej. »Imeti vsepovsod prijatelje« in se torej postopoma, a dosledno zbliževati z Nemčijo. ²¹ »Jugoslavija je v drugi polovici tridesetih let tako dosledno stopala po poti zahodnih sil, garancijo za evropski mir je videla zgolj v dogovoru med Veliko Britanijo in Nemčijo, največjo nevarnost pa v boljševizmu, nikakor ne nacizmu. Njeno vodilo je postal britanski kurz 'appeasementa'«. ²²

Temeljni varnostni okvir jugoslovanske zunanje politike so v tridesetih letih predstavljali štirje faktorji: pogodba o balkanskem sporazumu, tradicionalno zavezništvo s Francijo, sistem kolektivne varnosti Društva narodov in seveda mala antanta, tj. zavezništvo med Češkoslovaško, Romunijo in Jugoslavijo. V bistvenih elementih – izvzemši Balkanski sporazum – je bil enak češkoslovaškemu varnostnemu modelu. Zlasti mala antanta je odsevala povsem »versajsko« zastavljen zunanjepolitični sistem, ki pa se je sčasoma začel vse bolj krhati. Po vzponu Hitlerja na oblast so se začeli najbolj ohlajati odnosi med ključnima maloantantnima zaveznicama, med Jugoslavijo in Češkoslovaško. ²³

¹⁸ Dušan Biber, *Sir Nevile Henderson o politiki kralja Aleksandra do nacistične Nemčije*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 20 (1980) (dalje: Biber, Henderson o politiki kralja), str. 25.

¹⁹ O tem glej: Jure Gašparič, *Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935* (doktorska disertacija), Ljubljana 2006, str. 148–162.

²⁰ V pismu Krnjeviću piše, da ».../ akcija ide za tim, da se promene provedu tako, da se sačuva Aleksandar. Država ima biti razdijeljena u četiri federativne države i to 1) Vojvodina, Srijem, Srbija, Crnagora i Makedonija, 2) Bosna i Hercegovina (po svoj prilici s Južnom Dalmacijom), 3) Hrvatska, Slavonija i Dalmacija (bez Južne Dalmacije). 4) Slovenija. Koj bi imala biti kompetencija federativnih država nisam saznao. Sve bi to proveo kralj.« – AHZU, Arhiv dr. Ante Trumbića, a. š. 135, političke bilješke iz godine 1933, prepis pisma Pepici (najverjetneje Krnjeviću) z dne 19. 1. 1933.

²¹ Biber, Henderson o politiki kralja, str. 23; isti, *Britanci o Stojadinoviću in Münchnu*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23 (1983), str. 108, 111; Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Otakar Keršovani, Rijeka 1973, str. 11.

²² Deák, *Zápas o střední Evropu*, str. 171.

²³ Do prvega večjega spora med Jugoslavijo in Češkoslovaško je prišlo leta 1931. Nastala kriza je bila gospodarske narave, povezana z izvozom jugoslovanske pšenice na češkoslovaški trg. Zaradi cenovnih razhajanj je češkoslovaški partner storniral pogodbo in se odločil prevzeti le del dogovorjenega kontingenta pšenice. V sporu, kjer je šlo za 7000 vagonov pšenice, je naposled moral intervenirati sam Beneš, a je dosegel le delno povečanje odkupljene količine. – Zdeněk Sládek, *Malá dohoda 1919–1938*, Karolinum, Praha 2000, str. 154–155.

Cesarica Zita je po moževi smrti prevzela pobudo v boju z nenaklonjenimi zgodovinskimi okoliščinami.

Karel I. z družino.

Ob številnih razlogih tako zunanje kot notranjepolitične narave²⁴ jih je še posebej načenjal prav odnos do avstrijskega problema, ki se je poleti 1935 še dodatno zaostрил.

Četrtega julija 1935 je Dunaj sprejel novi »habsburški zakon«, s katerim je članom dinastije Habsburg vrnil odvzeto imetje in jim dovolil vrnitev v državo. Dejanje je tako v Beogradu kot v Pragi hitro vzbudilo silno vznemirjenje. Zazvonil je alarm: pripravlja se restavracija, obnavlja se monarhija. Schuschniggov akt so politični krogi in javnost v obeh državah ostro obsodili.²⁵ Češkoslovaško in jugoslovansko stališče je ob tem namreč bilo enako: restavracija ne pride v poštev. Toda grozeči Ottov vzpon na prestol tedaj ni predstavljal edinega možnega razpleta perečega avstrijskega problema. Po besedah jugoslovanskega generalnega konzula v Bratislavi se je rešitev kazala v treh možnih scenarijih. Prvi je bil anšlus, za katerega si je prizadevala Nemčija, drugi restavracija Habsburžanov in tretji ohranitev neodvisnosti avstrijske republike.²⁶ Konzul je ob tem opozo-

Otto von Habsburg združuje Evropo na drugačen način (med obiskom v Sarajevu leta 1997).

²⁴ Več o tem glej v: Deak, *Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi*, str. 124–127.

²⁵ Arhiv Srbije i Crne gore (ASCG) 38, Centralni Presbiri, fasc. 33/78, poročilo dopisnika iz Prage št. Poverljivo 157/35 z dne 15. 7. 1935; Deak, *Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi*, str. 128.

²⁶ ASCG 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 2/6, dopis jugoslovanskega generalnega konzula v Bratislavi, št.

ril, da bi seveda bil najboljši tretji scenarij. Prvi, ideja anšlusa, je bil povsem nesprejemljiv za Češkoslovaško, ki bi po njem dobila daljšo skupno mejo z Nemčijo, drugi, restavracija, pa nevaren za prav vse. Pomenil bi namreč »/.../ ponovno vračanje bivše austro-ugarske monarhije što nijedna država naslednica, bilo da je ona postala, bilo da je uveličana njenim raspadanjem, ne bi mogla da ga prihvati /.../«. Konzul je sicer dopustil možnost, da bi Otto mirno vladal v mejah Republike Avstrije, vendar je dal svojemu ministru kljub vsemu jasno vedeti, da bi s prihodom Habsburžanov na avstrijski prestol izbruhnile »/.../ stare strasti i oživele bi stare intrige i mir evropski bio bi tim ugrožen«.²⁷

Medtem ko sta torej restavracijo Češkoslovaška in Jugoslavija soglasno zavračali, sta se ob anšlusu razhajali. Če je bil slednji za Jugoslavijo sprejemljiv, Praga o njem ni mogla razmišljati z vedrim čelom. Zanj je predstavljal večjo nevarnost kot Otto. Seme razkola je bilo s tem zasejano. Vprašanje, kaj je manj slabo: Hitler ali Habsburg, je začelo vse bolj najedati odnose med državama in sprožalo dodatna sumničenja ter ustvarjalo atmosfero nezaupanja. Češkoslovaška se je tega nedvomno zavedala in je zato spričo pomena, ki ga je zanj imela mala antanta, naglo celila rane v odnosih z Jugoslavijo. Veliki praški listi so – najbrž po Beneševih sugestijah – poudarjali identičnost protihabsburških stališč vseh treh maloantantnih zaveznic in zavračali tezo, da je za Češkoslovaško restavracija sprejemljivejša kot za Jugoslavijo ali Romunijo. Trdili so, da restavracija v nobenem primeru ne more biti zdravilo proti anšlusu. Ravno nasprotno, Habsburžani bi po mnenju Hradčanov Avstrijo še bolj oslabili in jo s tem pahnili v naročje nacionalsocialistov. Z dunajskega dvora bi se šli svojo »zgodovinsko misijo«, se povezovali z Madžarsko in »monarhistično iredento« v ostalih državah naslednicah, s čimer bi povsem porušili versajski sistem. V Srednji Evropi bi tako zavladal kaos, ki bi koristil predvsem Nemčiji. Nadvse ostro praško stališče pa nemalo omili dejstvo, da v tamkajšnjem tisku ni bilo niti sledu o kakršnihkoli grožnjah Avstriji, čeprav so vse do nedavna v po-

litičnih krogih izjavljali, kako restavracija pomeni vojno.²⁸

Jugoslovansko nezaupanje v iskrenost protihabsburškega stališča Češkoslovaške se je postopoma, a vztrajno poglobljalo. Kljub nekaterim konkretnim garancijam Prage²⁹ je bil Beograd vse bolj prepričan, da bi se v primeru restavracije v Hradčanih zadovoljili zgolj s »protestom na papirju«, na vojno intervencijo pa ne bi bili pripravljeni.³⁰ Prepričan je bil v scenarij, ki zanj nikakor ni bil sprejemljiv. Jugoslavija je namreč vztrajala pri ostri protihabsburški politiki. Zanj je bilo vprašanje restavracije »indiskutabilno«. Še več, po besedah češkoslovaškega poslanika v Londonu Jána Masaryka je bilo stališče kneza Pavla o tem problemu nekaj, »kar meji s histeričnostjo«.³¹ Ob takšni protihabsburški klimi in takem vrednotenju zaveznikovih »papirnatih namer« je jugoslovanska zunanja politika le še bolj trdno zakorakala po začrtani Aleksandrovi poti, po poti, ki je rešitev videla v anšlusu.

Pogledi na avstrijski problem so pri obeh maloantantnih zaveznicah, tako pri Jugoslaviji kot pri Češkoslovaški, očitno bili v nasprotju, vendar pa kljub vsemu velja ugotoviti, da so se še naprej ujemale v eni točki. Pri vprašanju restavracije Habsburžanov. Scenarij, po katerem bi Otto zasedel dunajski prestol, je bil nesprejemljiv za obe.³²

Ko je novembra 1935 slovaški politik Milan Hodža prevzel urad češkoslovaškega predsednika vlade, se je moral najprej posvetiti prav vprašanju

pov. 132.

²⁷ ASCG 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 2/6, dopis jugoslovanskega generalnega konzula v Bratislavi, št. pov. 132 z dne 9. 3. 1936.

²⁸ ASCG 38, Centralni Presburo, fasc. 33/78, poročilo praškega dopisnika Živkovića, št. poverljivo-157/35 z dne 15. 7. 1935.

²⁹ Članice male antante so na Stojadinovićevo vztrajanje sprejele bratislavski protokol, po katerem se bi mala antanta v primeru restavracije mobilizirala in pripravila na prestop avstrijskih mej. Deak, Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi, str. 129.

³⁰ Prav tam, str. 129–131.

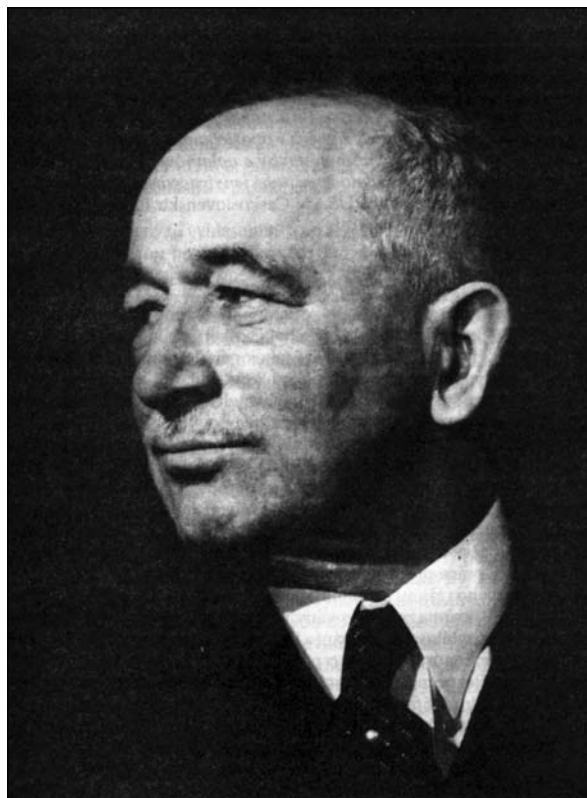
³¹ Deak, Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi, op. 71 na str. 131.

³² Milan Stojadinović je v svojih spominih zapisal, da ga je na Romunijo in Češkoslovaško vezala zgolj težnja po preprečitvi ponovne vzpostavitve Avstro-Ogrske in restavracije Habsburžanov. Milan M. Stojadinović, Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Otakar Keršovani, Rijeka 1970, str. 330–331.

restavracije. Sestal se je z avstrijskim kanclerjem Schuschniggom in mu v povsem odprtem pogovoru prisluhnil, kako da je potrebno, da politično neodvisnost Avstrije predstavlja monarh, »/.../ *katerga preteklost in tradicije so istovetne s preteklostjo in tradicijami Avstrijcev*«. Hodža mu je odvrnil, naj nikar ne misli, da bodo restavrirani Habsburžani v ekstremnih okoliščinah Avstrijo rešili. Nasprotno, postali bodo njeno prekletstvo. Sogovornika je opozoril, da se na Češkoslovaškem habsburška tradicija ne spaja le z idejo avstrijske neodvisnosti, temveč tudi z idejo širitve Avstrije daleč preko mej. Iz tega posledično sledi, da tako Češkoslovaška kot Jugoslavija ne sprejemata stališča, po katerem je restavracija Habsburžanov »*notranja zadeva avstrijske politike*«. Schuschniggu je sicer priznal, kako je volja Avstrije biti republika ali monarhija njena suverena pravica, toda le, če ne gre za Habsburžane. Ti namreč že predstavljajo širši evropski problem. Avstrijski kancler mu je tako na koncu le dejal, da ne bo storil nobenih korakov v smeri restavracije, če bi ji nasprotovale sosednje države.³³

Čeprav je Hodža o Schuschniggovem stališču zaupno obvestil kneza Pavla, se jugoslovanski pogled na situacijo ni spremenil. Nasprotno, sestanki avstrijskega in češkoslovaškega predsednika vlade so Beograd navdajali s še večjim nezaupanjem. Restavracija Habsburžanov je pač bila veliki jugoslovanski strah.³⁴ Po mnenju avstrijskega ministra za zunanje zadeve Berger-Waldenegga povsem razumljiv strah, sploh če upoštevamo, »/.../ *kako so Hrvati nahujskani proti Srbom in kako so Srbi med sabo neenotni*«. ³⁵

Enako stališče kot Hodža je slabi dve leti kasneje izrazil tudi predsednik Češkoslovaške Eduard Beneš. Avgusta 1937 je v avdienco na Hradčane povabil predstavnika jugoslovanskega Presbiterija Milana Jovanovića Stoimirovića - Bato in se z njim zadržal v daljšem odprtem pogovoru. Med številnimi temami sta obravnavala tudi vprašanje

Predsednik Češkoslovaške republike Eduard Beneš.
Dějiny země koruny české II. Paseka, Praha-Litomyšl 1995.

Avstrije. Jovanović je sogovorniku odkrito dejal, da je v jugoslovanskih očeh problem Avstrije pravzaprav zaokrožen v dilemi: anšlus ali Habsburžani.³⁶ Na samostojno republiko tedaj očitno ni nihče več računal. V nadaljevanju je pojasnjeval, da je dilema za državo silno težka in da sta obe rešitvi videti enako »*fatalni*«, a je na koncu koncev habsburška rešitev le slabša od anšlusa. Habsburžani, inštalirani na Dunaju, bi namreč lahko vplivali na »/.../ *jednu fatalnu analizu, skoro, da se hemijski kaže, na jednu elektrolizu Jugoslavije, koja bi nju podvojila na njene jone i katone, odnosno na njene pravoslavne i katolike*«. Katoliki bi stremeli k Dunaju, kar bi usodno razbilo jugoslovansko državno in nacionalno edinstvo. Po tej razlagi je nato Jovanović navrgel predsedniku, kako v Jugoslaviji krožijo vesti, da si Češkoslovaška zamišlja drugačno, obratno rešitev. Praga naj bi domnevno raje videla na Dunaju Habsburžane kot Hitlerja. Benešev odgovor na sogovornikovo provokativno vprašanje se je začel z ljubeznivo retoriko, ki pa se je vse bolj spreminjala v jezo, njegov obraz naj bi celo zajela rdečica. Jova-

³³ Milan Hodža, *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*, Kaligram, Bratislava 1997, str. 185–186.

³⁴ K temu je gotovo prispevala tudi učinkovita nacistična propaganda, ki je Beograd prepričevala o nevarnosti restavracije in praškem soglasju k vrnitvi Habsburžanov. Deak, *Čehoslovačko-jugoslovanski odnosi*, str. 130.

³⁵ Arnold Suppan, *Vzájomné zahrnično-politické aktivity Hodžu a Schuschnigga v rokoh 1936 a 1937*, v: Milan Hodža, *Štátník a politik* (ur. M. Pekník), Veda, Bratislava 2002, str. 264–265.

³⁶ ASCG 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 29/211, poročilo Milana Jovanovića Stoimirovića o pogovoru z Benešem.

noviču je dejal: »Dopustite, da povodom ovog vašeg pitanja upotrebim jednu tešku reč, jednu reč koja se ne upotrebljava lako i ne izgovara lako, jednu reč koja je možda i neučtiva, i da vam kažem da je idiot svaki onaj koji može da veruje u takvu mogućnost da su Čehoslovaci pre za Habsburge nego za anšlus.« Med pogovorom je nato še enkrat pribil, da Češko-slovaška ni »za Habsburge«.³⁷

Različen mednarodnopolitični položaj, v katerem sta se sredi tridesetih let znašli Jugoslavija in Češkoslovaška, je iz razumljivih razlogov pogojeval drugačne poglede na zavezništva in politična vprašanja v Podonavju. Usoda Avstrije je predstavljala enega problemov, okrog katerega se je lomilo češkoslovaško-jugoslovansko bratstvo. Praga je bila po lastnem prepričanju življenjsko zainteresirana za avstrijsko samostojnost, Beograd ne. Upošteva Beneševe besede Jovanoviću je morda ležal eden od vzrokov za meddržavni »spor« v dejstvu, da je jugoslovanska politika videla samostojnost Avstrije le v povezavi z restavracijo Habsburžanov, sicer ne. Tak scenarij pa je bil zanje povsem nesprejemljiv, saj bi pomenil »elektrolizo« države. Habsburško žezlo je očitno še zmerom, več kot petnajst let po koncu črno-žolte monarhije, vzbujalo velik strah. Toda iz besed dveh češkoslovaških državnikov lahko prav tako sklepamo, da »habsburški scenarij« tudi za Prago ni bil sprejemljiv. Če si je že želela samostojno Avstrijo, ta nikakor ne bi smela biti habsburška monarhija, pa četudi zmanjšana v meje senžermenske Avstrije. Habsburžan na dunajskem prestolu je v očeh Hradčanov preprosto pomenil preveliko nevarnost za stabilnost Češkoslovaške in vse Srednje Evrope.

Gornje jugoslovansko stališče se je še posebej nazorno pokazalo, ko se je marca 1938 naglo razpletel avstrijski vozel. Po priključitvi države k nacistični Nemčiji je poluradni beograjski list *Vreme* v uvodniku objavil, »/.../ da je propast neodvisnosti nastal zaradi fatalnih pogrešk poslednjega kancelarja neodvisne Avstrije dr. Schuschnigga. On je /.../ nadaljeval na eni strani svoj flirt z legitimisti, pri čemer je propagiral restavracijo monarhije v Avstriji, na drugi strani pa je pričel nov flirt z mar-

ksisti. Njegove slike so po čudnem naključju visele v avstrijskih trgovinah poleg slik nadvojvode Otona Habsburškega, marksistična internacionala pa je odmevala po industrijskih središčih države«.³⁸ Ob tem sicer velja poudariti, da so bila javno izražena stališča slejkoprej pogojena tudi s skrbjo zaradi dejstva, da je Hitler zakorakal proti Karavankam. V že tako pregreti diplomatski situaciji jugoslovanska vlada seveda ni tvegala poslabšanja odnosov z Nemčijo. Centralni Presbiro pri predsedstvu vlade je namreč takoj po začetku nemške intervencije vsem državnim tožilcem in redakcijam časnikov poslal jasna navodila o tem, kako naj pišejo in »kakšen ton« naj izražajo. V detajlnih direktivah je bilo nedvoumno poudarjeno, kako ni dovoljeno objavljati negativnih vesti o Nemčiji, niti takih ne, »/.../ ki bi se tudi kot zgolj aluzija lahko razumele v tem smislu«.³⁹ Jugoslovanski tisk se je z nekaj izjemami navodil v glavnem držal. Ko se je avstrijsko vprašanje začasno razpletlo, je bilo politično situacijo seveda najlažje videti kot srečno razjasnitev žgoče dileme: Habsburg ali Hitler.

Filonemško razpoloženje, ki ga je že nekaj časa – še posebej pa spomladi 1938 – dosledno izražala jugoslovanska vlada, je na Češkoslovaškem seveda vzbujalo razočaranje. Politika Beograda ni naletela na razumevanje, kar se je jugoslovanskemu poslaniku v Pragi prav neprijetno pokazalo v začetku aprila, na sprejemu pri gospe Beneš. Ko je vljudnostno nagovoril načelnika češkoslovaškega generalštaba generala Krejčija, mu je ta odgovoril, da se počuti »rdavo«, saj da so Jugoslovani pustili Češkoslovaško na cedilu. Proti Nemcem je ostala sama.⁴⁰ Nasprotovanja Stojadinović-Pavlovi politiki pa ni izražal le praški establišment, temveč tudi domača javnost, oz. vsaj del nje. Popularno geslo »Vernost za vernost« je po anšlusu pri mnogih političnih in nepolitičnih skupinah v državi kulminiralo v izjavi, da so meje Jugoslavije v Sudetih.⁴¹

³⁷ ASCG 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 29/211, poročilo Milana Jovanovića Stoimirovića o pogovoru z Benešem.

³⁸ *Vreme*, 15. 3. 1938, *Konec Avstrije*. Cit. po: *Jutro*, 16. 3. 1938, Beograjsko »Vreme« o koncu Avstrije.

³⁹ ASCG 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 451–453, poročilo dopisnika Centralnega Presbiroja iz Splita z dne 30. 3. 1938.

⁴⁰ ASCG 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 29/211, poročilo poslanika v Pragi z dne 12. 4. 1938.

⁴¹ Deak, Čehoslovačko-jugoslovanski odnosi, str. 180–181.

Eduard Beneš z ženo.

Kto bol kdo za I. ČSR. Q111, Bratislava 1993.

Strah pred restavracijo Habsburžanov lahko nedvomno štejemo za stalnico češkoslovaške in jugoslovanske zunanje politike. Tudi ocena pomena in vloge rajneke monarhije, ki se je v obeh državah pojavljala v javnosti, je bila skladno s tem izrazito negativna⁴² in se očitno ni spremenila niti po vzponu nacizma, ko se je pogled na »ječo narodov« marsikje v Evropi spreminjal. »Habsburški mit«, kakršnega je prav v tem času uveljavil Joseph Roth v svojem znamenitem romanu *Radetzkyjeva koračnica* (1932), se ni prijel.⁴³ Ob dvajsetletnici nastanka Kraljevine Jugoslavije je liberalni slovenski list *Jutro* tako zapisal: »Naši mladini se ne da dovolj nazorno dopovedati, kakšna pošast je bila Avstro-ogrska monarhija in kako se je narod oddahnil, ko je bilo te pošasti konec. Pred 20 leti so bili vsi Jugoslovani navdušeni, presrečni, ko je pošast omagala in ni mogla več oklepati in sesati svojih nekdanih žrtev.«⁴⁴ Končna usoda takšne Avstrije ob koncu tridesetih let zato seveda ni bila niti najmanj vprašljiva. Uredniki zbornika ob dvajsetletnici Jugoslavije so privošljivo zapisali, da se je monarhija najprej morala »umakniti pred naravno težnjo njej podrejenih slovanskih narodov za svobodo«, nato pa

je sledilo še »zadnje dejanje v železni verigi njene propasti«, anšlus.⁴⁵

Odnos do dvojne monarhije in Habsburžanov se nato tudi v času druge svetovne vojne ni spremenil, ko je pretežni del stare politične garniture obeh držav odšel v eksil. Češkoslovaška emigracija okrog Beneša je v povojni restavraciji Avstrije videla »veliko nevarnost«, podobno je razmišljal tudi Milan Hodža. O zmotnosti morebitne povojne srednjeevropske tvorbe pod habsburško, torej nemško kontrolo, pa se je še posebej nazorno razpisala češkoslovaška agentura v Chicagu. Po njenem pisanju so Habsburžani zmerom predstavljali negativno silo, ki ne vzbuja zaupanja med narodi. Vladati znajo namreč le s silo in intrigami, kar nujno vodi h konfliktom. Obnove take države pa si seveda nihče, še posebej ne Čehoslovaki, ne želi.⁴⁶

Podobna stališča je zagovarjala tudi jugoslovanska begunska vlada. Na zasedanju ministrov 14. oktobra 1942 je ob debati o zunanji politiki Milan Grol dejal, kako obstaja »/.../ ukoreninjena zabluda da Avstrija može imati neku ulogu u obezbeđivanju Evrope od svemoći Germanske« in ogorčeno ugotovil, da zahodni zavezniki poslušajo kot eksperte za Srednjo Evropo Habsburžane. Pri tem je sicer slovenskega in hrvaškega ministra Miho Kreka in Juraja Krnjevića okrcal, češ da ju ideja »rehabilitacije Avstrije« vznemirja,⁴⁷ vendar velja poudariti, da ta izjava nikakor ne sugerira prohabsburskega stališča slovenske in hrvaške politične emigracije. Vzrok za vznemirjenje politikov lahko iščemo v politični situaciji, v kakršni sta se znašla oba naroda in njuna skupna država, in v poplavi najrazličnejših načrtov in državno-pravnih scenarijev o usodi Srednje Evrope, ki so se porajali med vojno. Tako Krekovo stališče, kot tudi stališče ostale emigracije, je namreč bilo jasno in nedvoumno – izrazito protihabsburško in nasprotno obnovi avstrijske države.⁴⁸ Z najbrž največ bridke ostrine ga je opisal

⁴² Roman Holec, *Poslední Habsburgovci a Slovensko*, Ikar, Bratislava 2001, str. 287–290. Ob tem omenimo, da je bila na Češkoslovaškem po Zakonu o zaščiti republike iz leta 1923 kot kaznivo dejanje opredeljena izjava, da je bil cesar boljši kot predsednik Masaryk.

⁴³ Več o tem glej v: Janez Cvirn – Jure Gašparič, »Neizbežnost« razpada habsburške monarhije – slovenski pogled, *Studia Historica Slovenica* 5 (2005) 1–2–3, str. 443–455 in *Der »unvermeidbare« Zerfall der Donaumonarchie : der slowenische Standpunkt*, v: Sládek, Kamil (ur.), Škvarna, Dušan (ur.), *Hľadanie novej podoby strednej Európy : (fenomén integrácie a deintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu)*, (Historické korene integrácie strednej Európy, 2). Bratislava; Prešov: Michal Vaško, 2005, str. 134–142.

⁴⁴ *Jutro*, 29. 10. 1938, *Dan svobode pred 20 leti*.

⁴⁵ *Sklepne misli*, v: *Misel in delo* (Ob dvajsetletnici Jugoslavije), leto IV (1938), št. 12, str. 367.

⁴⁶ Pavol Lukáč, *Milan Hodža a otázka habsburskej reštaurácie v emigrácii 1939–1944*, v: Milan Hodža. *Štátnik a politik* (ur. M. Pekník), Veda, Bratislava 2002, str. 358, 366–368.

⁴⁷ Bogdan Krizman, *Jugoslavenke vlade u izbjeglištvu 1941–1943*. Dokumenti, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb 1981, str. 423–424.

⁴⁸ O tem glej: Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Inštitut za novejšo zgodovino,

pisatelj in politik Anton Novačan. Leta 1942 je v svoj intimni dnevnik v izgnanstvu namreč zapisal: »*Austriam esse delendam, Hitler je od tam, njegovo 'velikonemštvo' v knjigi 'Mein Kampf' in v njegovih dejanjih je doma iz Avstrije. Spomnite se parlamentarnih borb v starem dunajskem parlamentu, spomnite se velikonemcev, dr. Schönererja, Wolfa itd. Tam se je inspiriral Hitler. In pa Austria – že ime 'Ostmarke' pove, kaj je raison d'être njene eksistence. Karkoli, kadarkoli, Avstrija bo vedno sovražna nam, Južnim Slovanom, in Čehoslovakom. Uničite jo! Dunaj bodi svoja država, Gradec slovenski, gornještajersko železo mora biti zunaj nemške državne oblasti, vso drugo ropotijo priključite ne preveliki Bavarski, katoliški južni Nemčiji /.../*«⁴⁹

Viri

- Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU), Arhiv dr. Ante Trumbića, a. š. 135, Političke bilješke iz godine 1933.
- Arhiv Srbije i Crne gore (ASCG) 37, Zbirka Milana Stojadinovića, fasc. 29/211, 451–453.
- ASCG 38, Centralni Presburo, fasc. 33/78.
- ASCG 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije, fasc. 2/6.
- Gesetz vom 3. April 1919, betreffend die Landesverweisung und die Übernahme des Vermögens des Hauses Habsburg-Lothringen, StGBL. 1919/209 (10. 4. 1919).
- Jutro, 16. 3. 1938, 29. 10. 1938.
- Anton Novačan, Jeruzalem–Kairo, Ljubljana 1976.

Literatura

- Dušan Biber, Britanci o Stojadinoviću in Münchnu, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 23 (1983).
- Dušan Biber, Sir Neville Henderson o politiki kralja Aleksandra do nacistične Nemčije, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 20 (1980).
- Gordon Brook-Shepherd, Uncrowned Emperor. The Life and Times of Otto von Habsburg, Hambledon and London, London–New York 2003.
- Neven Budak – Mario Strecha – Željko Krušelj, Habsburzi i Hrvati, Srednja Europa, Zagreb 2003.

Ljubljana 2006, str. 327–354.

⁴⁹ Anton Novačan, Jeruzalem–Kairo, Ljubljana 1976, str. 33.

- Janez Cvirn, Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918), Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2006.
- Janez Cvirn – Jure Gašparič, »Neizbežnost« razpada habsburške monarhije – slovenski pogled, Studia Historica Slovenica 5 (2005) 1–2–3.
- Janez Cvirn – Jure Gašparič, Der »unvermeidbare« Zerfall der Donaumonarchie : der slowenische Standpunkt, v: Sládek, Kamil (ur.), Škvarna, Dušan (ur.). Hľadanie novej podoby strednej Európy : (fenomén integrácie a deintegrácie od osvietenstva po 1. svetovú vojnu), (Historické korene integrácie strednej Európy, 2). Bratislava; Prešov: Michal Vaško, 2005.
- Ladislav Deak, Čehoslovačko-jugoslovenski odnosi 1935–1939, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Vo. 10, Zagreb 1980.
- Ladislav Deák, Zápás o strednú Európu 1933–1938. Politicko-diplomatické vzťahy, Veda, Bratislava 1986.
- Jure Gašparič, Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935 (doktorska disertacija), Ljubljana 2006.
- Bojan Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2006.
- Milan Hodža, Federácia v strednej Európe a iné štúdie, Kalligram, Bratislava 1997.
- Roman Holec, Poslední Habsburgovci a Slovensko, Ikar, Bratislava 2001.
- Jacob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934–1941, Otokar Keršovani, Rijeka 1973.
- Ulrich Kluge, Der österreichische Ständestaat 1934–1938. Entstehung und Scheitern, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1984.
- Bogdan Krizman, Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti, Arhiv Jugoslavije – Globus, Zagreb 1981.
- Maximilian Liebmann, Kirche und Politik in der Ersten Republik von 1918 bis 1938, v: Christliche Demokratie, Zeitschrift des Karl v. Vogelsang-Institutes, 2 (1984) 1, str. 20–21.
- Pavol Lukáč, Milan Hodža a otázka habsburskej reštaurácie v emigrácii 1939–1944, v: Milan

- Hodža. Štátník a politik (ur. M. Pekník), Veda, Bratislava 2002.
- Metod Mikuž, Svet med vojnama, Mladinska knjiga, Ljubljana 1966.
 - Misel in delo (Ob dvajsetletnici Jugoslavije), leto IV (1938).
 - Dušan Nećak, Avstrijska legija II, Založba Obzorja Maribor, Maribor 1995.
 - Ludwig Reiter, Österreichische Staats- und Kulturgeschichte, S. Jörgl & Co., Celovec 1947.
 - Norbert Schausberger, Der Griff nach Österreich. Der Anschluss, Jugend und Volk, Wien-München 1979.
 - Zdeněk Sládek, Malá dohoda 1919–1938, Karolinum, Praha 2000.
 - Milan M. Stojadinović, Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata, Otokar Keršovani, Rijeka 1970.
 - Arnold Suppan, Vzájomné zahranično-politické aktivity Hodžu a Schuschnigga v rokoch 1936 a 1937, v: Milan Hodža. Štátník a politik (ur. M. Pekník), Veda, Bratislava 2002.
 - Vuk Vinaver, Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1987.

Zusammenfassung

HABSBURG ODER HITLER

Die Haltung des Königreiches Jugoslawien und der Tschechoslowakischen Republik zu einer möglichen Restauration der Habsburger in Wien

Die unterschiedliche internationale politische Lage, in der sich Jugoslawien und die Tschechoslowakische Republik Mitte der dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts befanden, bedingte verständlicherweise unterschiedliche Ansichten über Bündnisse und politische Fragen im Donaugebiet. Eines der Schlüsselprobleme, das die jugoslawisch-tschechoslowakische Brüderlichkeit belastete, war das zukünftige Schicksal Österreichs. Für Jugoslawien war der Anschluss eine akzeptable Lösung des österreichischen Problems, was aber in Prag nicht frohen Herzens in Erwägung gezogen werden konnte. Damit war der Keim des Bruches gesät. Für die Tschechoslowakei war nach eigener Überzeugung die Selbständigkeit Österreichs von lebenswichtigem Interesse. Wenn man die Worte

von Beneš in Betracht zieht, lag womöglich einer der Gründe für den bilateralen „Konflikt“ zwischen der Tschechoslowakei und Jugoslawien darin, dass die jugoslawische Politik die Frage der Selbständigkeit Österreichs nur in Zusammenhang mit der Frage der Restauration der Habsburger sah. Ein solches Szenario war für Jugoslawien vollkommen inakzeptabel, da es die „Elektrolyse“ des jugoslawischen Staates bedeutet hätte. Das habsburgische Zepter erregte offensichtlich selbst 15 Jahre nach dem Ende der schwarz-gelben Monarchie immer noch große Furcht. Aus den Erklärungen zweier tschechoslowakischer Staatsmänner kann geschlossen werden, dass auch für Prag das „Habsburgerszenario“ nicht akzeptabel war. Denn wenn sich Prag schon ein selbständiges Österreich wünschte, sollte dieses keinesfalls eine habsburgische Monarchie sein, auch wenn sie auf die Grenzen Österreichs nach St. Germain verkleinert wäre. Ein Habsburger auf dem Wiener Thron bedeutete in den Augen Prags einfach eine zu große Gefahr für die Stabilität der Tschechoslowakei und des gesamten Mitteleuropa.

Die Angst vor der Restauration der Habsburger kann zweifellos als eine Konstante der tschechoslowakischen und der jugoslawischen Außenpolitik bezeichnet werden. Auch die in beiden Staaten in der Öffentlichkeit vorherrschende Beurteilung der Bedeutung und der Rolle der verblichenen Monarchie war demgemäß äußerst negativ. Dies änderte sich offensichtlich nicht einmal nach dem Aufstieg des Nationalsozialismus, als sich mancherorts in Europa die Ansichten über den „Völkerkerker“ Österreich-Ungarn wandelten. Auch während des Zweiten Weltkriegs, als der überwiegende Teil der politischen Garnitur beider Staaten ins Exil ging, war die Haltung zur Doppelmonarchie nicht wesentlich anders. Die tschechoslowakische Emigration rund um Beneš sah in einer Nachkriegsrestauration eine „große Gefahr“. Ähnlich dachte auch Milan Hodža, dessen Standpunkt wiederum weitgehend mit den Ansichten innerhalb der jugoslawischen Exilregierung übereinstimmte.

Schlagwörter: Königreich Jugoslawien, Tschechoslowakische Republik, Habsburger, Restauration, Hitler, Anschluss.

Nataša Kogovšek

Razmislek k metodologiji v ustni zgodovini

Kogovšek Nataša, prof. zgodovine in dipl. sociologinja kulture, Dantejeva 21, SI - 6310 Izola, natasa.kogovsek@upr.si

930
303.446.4

RAZMISLEK K METODOLOGIJI V USTNI ZGODOVINI

Prispevek obravnava nekatera metodološka in teoretična vprašanja oz. dileme ustne zgodovine. Avtorica skuša pojasniti, kaj zajema polje proučevanja ustne zgodovine. V nadaljevanju se prispevek osredotoča na pasti in prednosti uporabe ustnih virov in metode intervjuja ter terenskega dela.

Ključne besede: ustna zgodovina, pisni viri, spomin, pričevanja, terensko delo.

Francoski zgodovinar Jacques Le Goff v predgovoru knjige Marca Blocha *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* opozori na pomembno misel, in sicer na prekrivajoče se sestavine človeške družbe v zgodovini: »Spoznali smo, da je v kakršni že koli družbi vse povezano in med seboj odvisno: politična in družbena struktura, gospodarstvo, verozanja, najpreprostejše in najpretanjenejše oblike miselnosti.«¹ Osrednje mesto je imelo prav tako prepričanje, da mora zgodovinar preučevati in se nanašati le na pisne vire. Toda, kako naj zgodovinar ravna, ko nima pisnih virov ali so ti preskromni? Naj si privoščimo molk samo zato, ker je ohranjena

Kogovšek Nataša, BA Hist. and BA Soc. Cult., Dantejeva 21, SI - 6310 Izola, natasa.kogovsek@upr.si

930
303.446.4

A DELIBERATION ABOUT METHODOLOGY IN ORAL HISTORY

The article deals with some methodological and theoretical questions and issues involving oral history. The author tries to explain what is encompassed in the field of oral history. The article focuses on the pitfalls and advantages of the use of oral sources, interview methods and field work.

Key words: oral history, written sources, memory, oral accounts, field work.

dokumentarna sled zgodovinskega fenomena komaj prepoznavna ali povsem izbrisana?² Ne, lahko se odloči za drugačen metodološki pristop in skuša zapolniti črne luknje v zgodovini. V delih slovenskih zgodovinarjev je le peščica tistih, ki vsebujejo pogled na preteklost »od spodaj navzgor«, kjer nima osrednjega mesta velika politična osebnost in kjer je uporabljena metoda intervjuja in terenskega dela. Prav zato sem se odločila za drugačen historiografski pristop, s katerim bom skušala predstaviti socialne spomine in strategije preživetja prebivalcev na koprskem podeželju.

¹ M. Bloch: *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic* (S predgovorom Jacquesa Le Goffa) (dalje: M. Bloch, *Apologija zgodovine*), Inštitut za humanistične vede, Studia humanitatis, Ljubljana, 1996, str. 33.

² M. Verginella: *Ljudje v vojni* (Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem) (dalje: M. Verginella, *Ljudje v vojni*), Knjižnica Annales 9, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 1995, str. 8.

Od srede šestdesetih let se je začela pojavljati potreba po ustnih pričevanjih pri humanistih in družboslovcih. Zgodovina kot veda se je vrnila k svojim koreninam, saj je bila prav ustna zgodovina prva oblika zgodovine. Število privrženecv *oral history* se je v sedemdesetih in osemdesetih letih povečalo še posebej v polju socialne zgodovine, ki si je prizadevala povrniti besedo malim ljudem, marginalcem in vsem tistim, ki niso zapustili zapisanih dokumentov in so bili zato nevidni v veliki, uradni zgodovini.³ V ustni zgodovini postane predmet preučevanja zgodovina malega človeka, njegova občutenja, doživetja in način razmišljanja. Prav ustni viri, pisma, dnevniki, avtobiografije navadnih ljudi nam omogočajo celovitejšše razumevanje zgodovine, zato na širši način zaobjamemo zgodovinsko dogajanje. Ustni intervjuji so z vidika zgodovinopisja pomembni tudi zato, ker z njimi lahko preverimo, v kolikšni meri sovpadajo z zapisano zgodovino in v kolikšni meri se od nje odmikajo ter tako opozorijo na dvoumja.⁴ S pomočjo ustne zgodovine se je ohranjala evidenca o neelitnih družbenih skupinah, o katerih so spregovorili tudi drugi viri, toda redko z njihovimi lastnimi besedami. Novost zadnjih desetletij je odkrivanje individualnosti ljudi iz družbenega obrobja, ki so jih dotlej obravnavali kvečjemu kot pripadnike ljudstva oziroma amorfnih ali šibko strukturiranih množic.⁵ Ustna pričevanja nam ponudijo drugačen pogled na zgodovinsko dogajanje ter boljše razumevanje preteklosti in sedanjosti.

Kaj je ustna zgodovina? Ali so to posneti spomini? Ali je to pretipkan transkript? Ali je to raziskovalna metoda, ki vključuje poglobljene intervjuje? Izraz ustna zgodovina se nanaša na vse troje. Izrazi, kot so poglobljeni intervju, posneti spomini, življenjska zgodovina, posneta pripoved, življenjski pregled, pa predpostavljajo, da je vključen še nekdo – oseba, ki pripravi pripovedovalca, da se začne spominjati, oseba, ki posname in javno

predstavi pripovedovalčeve besede.⁶ Intervju, ki ga štejemo k ustni zgodovini, mora biti transkribiran, urejen in indeksiran ter dosegljiv v knjižnici ali arhivu. Intervju ni tajni nedovoljeni posneti pogovor, kjer poteka enosmerna komunikacija, saj je njegova glavna značilnost dialog med spraševalcem in pripovedovalcem. Vsako zbiranje vključuje različne stopnje: načrtovanje intervjuja, sam intervju, transkribiranje, urejanje, analiziranje in interpretiranje zbranih podatkov. Ustno zgodovino načeloma določa vsaj pet točk:

- posneti ali vodeni intervjuji s sprotnim zapisovanjem,
- vodijo jih spraševalci, ki dobro ali deloma poznajo obravnavano tematiko in tehniko dela,
- intervjuvanci, ki govorijo na podlagi lastnih izkušenj ali opazovanja,
- percepcija zgodovinskega dogajanja pri intervjuvancih,
- dostopnost gradiva – najboljše na trakovih in prepisih – širši javnosti.⁷

Najpreprosteje povedano: ustna zgodovina je zbiranje govornih in zapisanih spominov na ravni vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in posameznikov odnos do njih. To potrjuje tudi tujejezična terminologija: angleško *oral history*, nemško *Mundgeschichte*, italijansko *storia orale*, francosko *l'histoire orale*.⁸ Prav tako ni enotne terminologije v ustni zgodovini, saj raziskovalci ustne zgodovine izhajajo iz različnih držav in delajo v različnih družboslovnih in humanističnih disciplinah (antropologija, sociologija, etnologija, zgodovina), ki se niso istočasno in enako razvijale. Vsem pa je skupno odkrivanje razmerja med posameznikom in družbo. V primerjavi s pisnostjo je ustnost mnogo bolj neurejena, dogodkov in idej ne razporeja v prostorskem in časovnem zaporedju, pomeša jih in kontaminira, prav zato poslušalcu – zgodovinarju ponuja večplastno in večkrat nedosledno naracijo. To pa ima tudi svoje prednosti. Vse nedoslednosti pripovedi so lažje zaznavne in ob njihovem nasto-

³ M. Verginella: *Ljudje v vojni*, str. 9.

⁴ V. Rožac Darovec: *Do koder seže spomin* (dalje: V. Rožac Darovec, *Do koder seže spomin*), v: *Meje in konfini* (Rakitovec, *vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj*), Založba Annales, UP in UP ZRS, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 2005, str. 43.

⁵ M. Verginella: *Suha pašta, pesek in bombe* (Vojni dnevnik Bruna Trampuža), Knjižnica Annales 39, UP in UP ZRS, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper 2004, str. 7.

⁶ M. Ramšak: *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (dalje: M. Ramšak, *Portret glasov*), Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, Ljubljana, 2003, str. 28.

⁷ Prav tam, str. 29.

⁸ Prav tam, str. 16.

pu se pozornemu poslušalcu ponuja priložnost za kompleksnejše branje preteklosti.⁹ Vsak zgodovinar se mora zavedati, da ni popolnih pisnih ali ustnih virov; oba je potrebno preveriti. Pri tem so ustni viri strokovno gledano najmanj zanesljivi in subjektivni, ker so osebni. Kljub tej subjektivnosti pa so spomini hkrati strukturirani z jezikom, vzgojo, učenjem, opazovanjem, s kolektivnimi idejami in izkušnjami, ki jih delimo z drugimi. Vendar nam subjektivno videnje preteklosti skozi spomin razstira drugačno, doživeto zgodovino. V njej je objektivnost vedno osebno videnje, osebna »resnica«, kjer pa raziskovalce v prvi vrsti ne zanima njena dejanska (ne)objektivnost, temveč pogoji in razmere, v katerih te različne »resnice« nastajajo in se spreminjajo.¹⁰ Mojca Ramšak v delu *Portret glasov* opozori, da gradivo preverjamo skozi celoten postopek zbiranja, zapisovanja, analiziranja in interpretiranja. Začne se pri načrtovanju intervjujev, izbiri pripovedovalcev in pravilnem vzorčenju glede na starost, spol, kraj bivanja, družbeni položaj in podobno. Idealnega vzorčenja skorajda ni mogoče doseči, a si je potrebno prizadevati za čim večje število pripovedovalcev s primernim vzorcem. V vsaki študiji je potrebno navesti, zakaj je pripovedovalec izbran, pričevanjem mora dati zgodovinar pomen in jih obdelati ter podati sklepe za posamezen primer. Pri analizi življenjepisnega gradiva preverjamo avtentičnost, objektivnost, reprezentativnost, zanesljivost in veljavnost. Potrebno je uporabljati tudi pisne vire, ki dopolnjujejo in preverjajo ustne vire, kar je ključna metodološka zahteva. Marc Bloch je prvi opozoril, da moramo vire med seboj primerjati in tudi v zgodovinopisju uporabiti komparativno metodo. Težava se pojavi v primeru neskladja med posameznimi viri. Na pomoč pokličemo druga pričevanja in izbrati je treba, katero pričevanje naj zavrremo in katerega naj obdržimo. O tem odloča psihološka analiza; pri vsakem pričevanju moramo pretehtati, ali gre za laž ali zmoto.¹¹

Kako vedeti, da je to, kar pripovedujejo ljudje, točno? Izkušnja nam kaže, da ni človeka pod soncem, katerega besede bi bile enako vredne za-

upanja o vseh vprašanih in v vseh okoliščinah.¹² Pričevanja so lahko pomanjkljiva, popačena ali popolnoma lažna. Čeprav je več načinov preverjanja ustnih informacij, je verjetno še najboljši test zanesljivosti sposobnost natančnega predvidevanja ustnih informacij, kaj bodo ljudje naredili v določeni situaciji ter sposobnost razumevanja dogodkov. Če ljudje ne naredijo tega, kar je terenski delavec pričakoval, da bodo, potem je predvideval na napačnih in nezanesljivih informacijah, ali pa so se pojavile do tedaj neznane razmere, ki jih ni mogel upoštevati. Obstajajo tri tehnike za preverjanje zanesljivosti podatkov:

- opazovanje (odkrito opazovanje z udeležbo, odkrito opazovanje z delno udeležbo in odkrito opazovanje brez udeležbe),
- preverjanje podatkov s ponovljenim ali prvim intervjujem ob prisotnosti tretje osebe in
- spraševanje istih vprašanj na drugačen način.¹³

Ne smemo slepo verjeti vsem pričevanjem, pri zgodovinarju je potreben načelni skepticizem in previdnost. Sama ugotovitev goljufije pa še ni dovolj. Treba je odkriti še vzgibe zanjo. Najprej vsaj zato, da boljše izluščimo. Dokler nas bo o njenem nastanku glodal dvom, je ne bomo mogli v celoti razčleniti; se pravi, da bo samo na pol dokazana. Tudi laž kot laž je po svoje pričevanje.¹⁴ Tudi ta tip pričevanja je za zgodovinarja informacija in jo lahko uspešno interpretiramo, saj se moramo vprašati, zakaj se je pripovedovalec odločil za ponarejanje. Marc Bloch v svojem delu pravi, da ni nič manj res, da se marsikatera priča moti v dobri veri in v tem trenutku lahko zgodovinar uporabi dragocene prispevke nove stroke: psihologijo pričevanj. Pri metodi intervjuja je tipično, da pripovedovalci – če česa nočejo ali ne želijo povedati v svojem imenu – svoje odgovore podajo v prvi osebi množine, skrijejo se za skupnost, ki so ji pripadali oziroma ji še pripadajo. Naloga raziskovalca je, da poišče vzvode takšnega ravnanja. Druga možnost je, da se raziskovalec sooča z molkom, ki nastopi pri pričevalcu. Passerini je opazila, da so pri posameznih pričevalcih obstajale prave cenzure za celotna obdobja posameznikovega življenja, kar naj bi bilo po

⁹ M. Verginella: *Ljudje v vojni*, str. 10.

¹⁰ B. Brumen: *Sv. Peter in njegovi časi (Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter) (dalje: B. Brumen, Sv. Peter in njegovi časi), Založba /^{*}cf., (Oranžna zbirka), Ljubljana, 2000, str. 24.*

¹¹ M. Bloch: *Apologija zgodovine*, str. 112.

¹² *Prav tam*, str. 105.

¹³ M. Ramšak: *Portret glasov*, str. 98.

¹⁴ M. Bloch: *Apologija zgodovine*, str. 100.

njenih izkušnjah najbolj značilno za obdobje fašizma in nacizma; zanimivo pri tem je, da se pričevalci spominjajo nekaterih dogodkov, večinoma tistih, ki so za zgodovino pisje praviloma irelevantni. Kjer pa skrajni režimi niso bili prisotni, nastopi pri ljudeh pogosto cenzura memorije pri kakih drugih podobnih travmatičnih dogodkih, kar Passerinijevo navaja k sklepanju, da se določeni politični dogodki posameznika dotaknejo na različne načine. Ti jih doživljajo »osebno«, kar tudi priča o razdvojenosti med osebnim in političnim ter privatnim in javnim v družbenih odnosih.¹⁵

Časovni odmik ima zgodovinsko negativne učinke. Priče zgodovinskemu dogajanju, ki je predmet našega proučevanja, so preminule, spomini tistih, ki so pripravljeni pričati, pa z leti bledijo, pogosto pa se spreminjajo ali celo razraščajo in stilizirajo, ker vsrkavajo tuje prvine. To dobro vedo sodniki, saj se skoraj nikoli ne zgodi, da bi dva očividca opisala isti dogodek enako in z enakimi besedami, pa čeprav je dogodek še svež.¹⁶ Ne da bi se tega zavedali, nanje pogosto vplivajo novice, ki so jih izvedeli pozneje iz pisanja ali pripovedovanja drugih, »konkurenčnih spominov«, stanja zavesti in podobno. Toda spomin tudi v normalnih razmerah počasi peša, obrisi bledijo in prihaja do tako rekoč fiziološke pozabe, ki prizanese le redkim spominom ... Vaja – v tem primeru pogosto obujanje spominov – vsekakor ohranja spomine sveže in žive, ob prepogostem obujanju spominov pa lahko zapademo v stereotip, v togo, izpopolnjeno in olepšano obliko, ki se je izkazala za učinkovito; ta izpodrine nepredelani spomin in se razbohota na njegov račun.¹⁷ Po drugi strani časovni odmik pripomore k prečiščenju. To je zaželen in normalen proces, zaradi katerega dobijo zgodovinska dejstva vmesne odenke in perspektivo šele nekaj desetletij po svojem koncu.¹⁸ Za srednji vek imamo malo virov, zgolj redke pisne ostanke, gradivo, ki je dokaj pomanjkljivo. Zgodovinar raziskuje zmeraj samo naplavine in skorajda vsi ti drobci izvirajo

od spomenikov, ki jih je postavila oblast; uide mu vse, kar je v življenju spontanega, pa tudi vse, kar je ljudskega; poslušati se pustijo samo tisti, ki držijo v rokah državni aparat.¹⁹ Za novejšo zgodovino pa imamo obilico virov, a popolnega ustnega ali pisnega vira ni; pri tem je pomembna etapa v zgodovino pisju zbiranje in preverjanje virov, načelni skepticizem in zgodovinarjev kritični pristop.

Metoda intervjuja je terensko delo, ki vključuje pogovor med spraševalcem in intervjuvanecem, slednjega nekateri raziskovalci raje imenujejo informator, pripovedovalec, respondent. Spomine, izkušnje in vrednote ohranjamo pri življenju s tem, da o njih pripovedujemo drugim. Pri intervjuju je intervjuvanec pripovedovalec, spraševalec pa je vodja celotnega procesa. Pripovedovanje o lastni preteklosti lahko teče po različnih poteh, po katerih ljudje prepoznavajo, interpretirajo in preinterpretirajo lastne predstave o preteklosti.²⁰ Vsaka še tako subjektivna pripoved izpoveduje hkrati duh časa in prostora, izpoveduje kolektivno identiteto. Vsaka pripoved o svojem življenju dobi pravi pomen šele v družbenem, gospodarskem in zgodovinskem okviru, iz katerega je izšla. Šele ko življenjepis osvetlijo tudi pogovori z drugimi sogovorniki in ga prevzame gospodarska in družbena zgodovina skupnosti, postane orodje spoznavanja družbe.²¹ Mnoge kritike so bile usmerjene na eno ključnih vprašanj ustne zgodovine, namreč, do katere mere je še možen točen spomin na pretekle dogodke. Zgodovinar se pri terenskem delu neposredno sreča s »predmetom« svoje raziskave, se pravi, z ljudmi, njihovimi socialnimi svetovi, kulturnimi značilnostmi, predstavami, življenjskimi etosi in načini življenja.²² Izid intervjuja je odvisen od obeh akterjev, a imajo po mojem mnenju veliko vlogo pri uspešnosti intervjuja izkušnje in sposobnost zaznavanja raziskovalca med samim postopkom intervjuja ter od prvega stika, ki je lahko mnogokrat težaven; zato je najbolje, da raziskovalec odkrito spregovori o svojih namenih in pričakovanjih.

¹⁵ V. Rožac Darovec: *Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine*, Acta Histriae, Univerza na Primorskem in Znanstveno raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 2006, letnik 14, št. 2, str. 447–467.

¹⁶ P. Levi: *Potopljene in rešene* (dalje: P. Levi, *Potopljene in rešene*), Studia humanitatis, Ljubljana, 2003, str. 13; Glej: M. Bloch: *Apologija zgodovine*, str. 113.

¹⁷ P. Levi: *Potopljene in rešene*, str. 17.

¹⁸ *Prav tam*, str. 13.

¹⁹ G. Duby: *Trije redovi ali imaginarij fevdalizma*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1985, str. 14, 15.

²⁰ M. Ramšak: *Portret glasov*, str. 19.

²¹ F. Zonabend: *Dolgi spomin, Časi in zgodovine v vasi*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1993, str. 10–11.

²² B. Brumen: *Sv. Peter in njegovi časi* str. 21.

Na kakšen način izberemo pripovedovalce in koliko pripovedovalcev je potrebno? Odgovor lahko poiščemo v delu Mojce Ramšak, v katerem navaja, da lahko izberemo dva načina:

1. Po prvem se že vnaprej odločimo, kakšen položaj, pripadnost določeni skupini, izkušnost in sposobnost naj ima potencialni sogovornik. Ker pa so ti kriteriji zavestno omejeni, uporabimo še drugi način.

2. Pri tem drugem najprej naredimo sondažno raziskavo na terenu in potem na podlagi pridobljenih podatkov izberemo primerne kandidata. V tem primeru dimenzije sposobnosti in pripadnosti določimo šele po začetku raziskovanja.

Vrsto reprezentativnih sogovornikov identificiramo s prvim načinom, dokončna izbira pa je odvisna od drugega, saj se šele po vzpostavitvi odnosa, ki temelji na zaupanju, lažje odločimo.²³ Na naslednji stopnji skušamo oblikovati spisek potencialnih sogovornikov, ki se lahko med samo študijo spremeni. Nekoga bomo izločili z liste in nekoga še izbrali. Prednost imajo pripovedovalci, ki so najbolj povezani z določenimi procesi, vendar je potrebno pridobiti različna mnenja o raziskovalni temi, da si ustvarimo objektivno sliko. Kdaj vemo, da je vzorec dovolj velik? Število pripovedovalcev je dovolj veliko, ko se pripovedi ponovijo vsaj dvajsetkrat. Pri ustnih virih je potrebno analizirati tudi pripovedi oseb, ki niso tipične glede na okolje, saj nam lahko prav ti štrleči posamezniki dajejo vpogled v družbeno strukturo vrednot in mišljenja.²⁴

Intervju je tehnika zbiranja podatkov s pomočjo prostega (nestrukturiran) ali vodenega (spraševanje z vprašalnici po posameznih sklopih) intervjuja. Odločimo se lahko tudi za uporabo kombiniranega načina, a na izid spraševanja vpliva že sama struktura intervjuja. Zastavilo se mi je vprašanje, katero obliko intervjuja naj bi terenski delavec uporabil kot prvo. V literaturi sem zasledila različne pristope. Borut Brumen v svojem delu *Sveti Peter in njegovi časi* prikaže svojo pot terenskega dela. Sam je po nekaj mesecih raziskave začel zbirati neusmerjene intervjuje. Ob analizi teh intervjujev si je izdelal seznam potencialnih informatorjev, pri čemer je bil pozoren na njihovo spolno, starostno, izobrazbeno in socialno strukturo.

Nato je z izbranimi informatorji opravil še intervju na podlagi enotnih vprašanj. Na temelju dnevnishkih zapisov, neusmerjenih intervjujev, biografij in vprašalnic je izbral 27 informatorjev, s katerimi je opravil vrsto pogovorov, in tako je nastalo 27 poglobljenih biografij.²⁵ Vida Rožac Darovec je v prispevku z naslovom *Do koder seže spomin* v delu *Meje in konfini* ubrala nekoliko drugačno pot, saj je za potrebe intervjuja izbrala petnajst naključno izbranih prebivalcev, starejših od šestdeset let, s podobnim socialnim okoljem. Prva faza spraševanja je potekala na podlagi delno strukturiranih intervjujev, nato pa so sledili neusmerjeni intervjuji, ko so ljudje prosto pripovedovali svoje življenjske zgodbe.²⁶ Slovenska etnologinja Mojca Ramšak priporoča, da prosti intervju uporabljamo v poznejših fazah dela. Opozori na prednost tega intervjuja, saj spodbuja spontanost sogovornika in omogoča, da pove, kar se mu zdi pomembno, in na pasti le-tega, ker zožuje pogled.²⁷ Obenem zapiše, da natančneje ko sledimo strukturi vprašalnika, bolj smo objektivni, bolj sledimo družbenim odnosom in zgodovinskim dogodkom. S takim »selekcijiranjem spomina« se izognemo »zgodbičarstvu« in si olajšamo hermenevitično analizo.²⁸ Za čim bolj jasno sliko teme raziskave je najprimerneje uporabljati tako vodeni kot neusmerjeni intervju. Zgodovinar si mora načrtovati pot, po kateri bo stopal in se zavedati, da bo včasih skrenil s poti, ki si jo je izbral ob začetku svojega raziskovanja.

Poleg poznavanja zakonitosti intervjuja so pri zapisovanju življenjskih zgodb pomembni terenski zapiski. To so sproti opisi različnih pojavnih oblik, značilnosti družbenih procesov in njihovih vsebin, ljudi in objektov. Terenski zapiski so zapisi vsega, kar raziskovalec spozna na terenu, pri opazovanju in z udeležbo; piše jih sproti ali takoj po opravljenem delu, sicer se zanesljivost zmanjša.²⁹ Zelo pomembno je, da se opazovanje in zapisovanje začne že na začetku raziskave, ker novosti oziroma nenavadnosti človek opazi, dokler so nove in kasneje niso več opažene in obratno, nekatere pa so sploh lahko opažene le z boljšim poznavanjem razmer. Pri kvalitativnem raziskovanju se raziskovalec zaveda, da se ne more izključiti iz do-

²³ M. Ramšak: *Portret glasov*, str. 100.

²⁴ *Prav tam*, str. 101, 102.

²⁵ B. Brumen: *Sv. Peter in njegovi časi*, str. 12.

²⁶ V. Rožac Darovec: *Do koder seže spomin*, str. 45.

²⁷ M. Ramšak: *Portret glasov*, str. 39.

²⁸ *Prav tam*, str. 116.

²⁹ *Prav tam*, str. 39.

gajanja, ki ga preučuje, in da vpliva na dogajanje, ki ga opisuje. Raziskovani se odzivajo na njegovo navzočnost in (ali) na njegove postopke ter samo raziskovalno situacijo. Poleg tega tudi sam doživlja dogajanje, ki ga opisuje in proučuje. Raziskavi je v prid, če to svoje doživljanje popiše, saj s tem drugim omogoči preverjanje svojih spoznanj, razširi svoj opis, da je podrobnejši in gost. Poleg tega pa sam kot oseba deluje kakor občutljiv raziskovalni instrument, ki skozi čustva in miselne odzive odkriva nova spoznanja o preučevanem elementu.³⁰

Pri terenskem delu preučujemo ljudi. Te moramo že na samem začetku seznaniti z našim delom, s cilji naše raziskave, z metodami, pričakovanji in z njihovo vlogo v intervjuju ter posledicami le-tega. Delo z ljudmi je občutljivo polje raziskovanja, zato se raziskovalec ne sme posluževati neetičnih metod dela, kot so snemanje brez vednosti intervjuvanca, neupoštevanje pripovedovalčeve želje glede objave njegovega imena in priimka, neupoštevanje želje informatorja po dopolnitvi ali skrajšanju intervjuja po avtorizaciji in podobno. Medij ustne zgodovine so posneti avdiovizualni intervjuji, zato je prvo vprašanje pripovedovalcu, ali dovoli snemanje. Vsekakor imajo informatorji pravico zavrniti tak način dokumentiranja. Kakršen koli način zapisovanja in dokumentiranja uporabimo, podatkov nikoli ne smemo uporabiti na način, ki bi ogrozil pripovedovalca fizično, družbeno ali psihično.³¹ V študijah ustne zgodovine, ki sem jih prebrala, je največ takih, ki ne razkrivajo identitete posameznika, temveč uporabijo psevdonime ali pa so intervjuvanci anonimni. Pripovedovalčeva anonimnost je lahko nenamerno izdana, posebej v manjših skupnostih, kjer uporaba psevdonima ne more dovolj zaščititi osebe, da je ne bi prepoznali družinski člani, sosedje, prijatelji itd. Vsakemu raziskovalcu mora biti prvo vodilo, da ima pravica do zasebnosti prednost pred zahtevami znanosti in cilji njegove raziskave.

Literatura:

- Borut Brumen: *Sv. Peter in njegovi časi (Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter)*, Založba /*cf., (Oranžna zbirka), Ljubljana, 2000.

- Marc Bloch: *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic (S predgovorom Jacquesa Le Goffa)*, Inštitut za humanistične vede, Studia humanitatis, Ljubljana, 1996.
- Georges Duby: *Trije redovi ali imaginarij fevdalizma*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1985.
- Maurice Halbwachs: *Kolektivni spomin*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2001.
- Primo Levi: *Potopljeni in rešeni*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2003.
- Oto Luthar: *Med kronologijo in fikcijo*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1993.
- Blaž Mesec: *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*, Visoka šola za socialno delo, Ljubljana, 1998.
- Luisa Passerini: *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria. La Nuova Italia Editrice*, Firenze, 1988.
- Alessandro Portelli: *L'ordine è già stato eseguito, Dinazelli Editore, Rim*, 2001.
- Mojca Ramšak: *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, Ljubljana, 2003.
- Vida Rožac Darovec: *Do koder seže spomin, v: Meje in konfini (Rakitovec, vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj)*, Založba Annales, Univerza na Primorskem in Znanstveno raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 2005.
- Vida Rožac Darovec, *Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine*, Acta Histriae, Univerza na Primorskem in Znanstveno raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 2006, letnik 14, št. 2, str. 447–467.
- Marta Verginella: *Ljudje v vojni (Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem)*, Knjižnica Annales 9, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 1995.
- Marta Verginella: *Izkušnja NOB v pričevanju tržaških borcev*, Založba Annales, Univerza na Primorskem in Znanstveno raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 1996, letnik VI., št. 8, str. 151–156.

³⁰ B. Mesec: *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*, Visoka šola za socialno delo, Ljubljana, 1998, str. 41.

³¹ M. Ramšak: *Portret glasov*, str. 133.

- Francoise Zonabend: *Dolgi spomin, Časi in zgodovine v vasi*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1993.

Zusammenfassung

ÜBERLEGUNGEN ZUR METHODE DER ORAL HISTORY

Der Beitrag behandelt einige theoretische und methodologische Fragen der Oral History. Die Oral History ist von der Erinnerung abhängig und hat von Anfang an, nämlich seit der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts, verschiedene Debatten und Dilemmata aufgeworfen. In der Oral History wird die Geschichte des einfachen Menschen, sein Fühlen, seine Erlebnisse und Denkweisen zum Untersuchungsgegenstand. Mit Hilfe der Oral History wurde das Zeugnis nichtelitärer gesellschaftlicher Gruppen bewahrt. Mündliche Überlieferungen bieten uns eine andere Perspektive auf das historische Geschehen und ein besseres Verständnis für die Vergangenheit und Gegenwart.

Oral History bedeutet das Sammeln von gesprochenen und niedergeschriebenen Erinnerungen aus dem alltäglichen Leben, die vergangene Ereignisse von historischer Bedeutung und die Einstellung des Individuums zu diesen Ereignissen bezeugen. Ein Interview, das zur Oral History gezählt wird, muss transkribiert, geordnet, mit einem Index versehen und in einer Bibliothek oder einem Archiv zugänglich sein. Es kann nicht ein geheim und unerlaubt aufgenommenes Gespräch sein, in dem nur eine einseitige Kommunikation stattfindet, denn ein Hauptcharakteristikum der Oral History ist gerade der Dialog zwischen der interviewenden und der befragten Person. Jedes Sammeln beinhaltet verschiedene Stufen: die Planung des Interviews, das Interview selbst, die Transkription, Ordnung Analyse und Interpretation der gesammelten Daten. Die Oral History wird im Prinzip von 5 Elementen charakterisiert:

- geführt wird es von Interviewern, die die behandelte Thematik und die Arbeitsmethode gut bzw. ausreichend kennen
 - die interviewten Personen sprechen auf Basis eigener Erfahrungen oder Beobachtungen
 - die Perzeption des historischen Geschehens bei den interviewten Personen
 - die Zugänglichkeit des Materials für die breitere Öffentlichkeit, am besten mit Hilfe von Bändern und Transkriptionen.
- Neben den Kenntnissen der Gesetzmäßigkeiten des Interviewprozesses sind bei der Niederschrift der Lebensgeschichten Aufzeichnungen vor Ort wichtig. Das sind unverzügliche Beschreibungen verschiedener Erscheinungsformen und Charakteristika von gesellschaftlichen Prozessen und deren Inhalten, von Menschen und Objekten. Es sind Niederschriften von allem, was der Forscher vor Ort, bei der Beobachtung und durch Teilnahme erfährt; er notiert sie sofort oder gleich nach abgeschlossener Arbeit, da sonst deren Zuverlässigkeit geringer ist.
- Bei der historischen Feldforschung untersuchen wir Menschen, und diese müssen wir sogleich zu Beginn über unsere Arbeit, die Ziele unserer Untersuchung, die Methoden und Erwartungen, die Rolle der interviewten Personen im Interview und die möglichen Folgen informieren. Die Arbeit mit Menschen ist ein empfindliches Forschungsgebiet, daher darf sich der Forscher keiner unethischen Arbeitsmethoden – wie zum Beispiel die Aufnahme ohne Wissen der interviewten Person oder die Missachtung ihrer Wünsche nach Ergänzung oder Kürzung des Interviews nach erfolgter Autorisation – bedienen. Die wichtigste Richtschnur für den Forscher muss sein, dass das Recht auf Privatheit Vorrang hat vor den Anforderungen der Wissenschaft und den Untersuchungszielen.

Schlagwörter: Oral History (Mundgeschichte), Schriftquellen, Erinnerung, mündliche Überlieferungen, Feldforschung.

Simona Klemenčič

Ve rov ne curri

(Ali smo Slovenci Veneti in zakaj ne?)

Venetska teorija

Venetska teorija pravi, da smo Slovenci neposredni potomci ljudstva z imenom Veneti, ki je v starem veku naseljevalo velik del Evrope, morda pa je segalo celo do Indije in današnje Kitajske. Kot prvotni prebivalci Evrope naj bi bili Veneti tudi kulturni predniki večine ostalih indoevropskih ljudstev. V prid tej tezi govori dejstvo, da marsikje po Evropi in tudi drugod obstajajo ali so zgodovinsko izpričana krajevna imena ter imena narodov in plemen, ki spominjajo na ime *Veneti*. Ideja, da smo Slovenci neposredni potomci Venetov, ni tako nova, razcvetela pa se je nekje v osemdesetih s prizadevanji Mateja Bora, Jožka Šavlija in Ivana Tomažiča.

Venetska teorija temelji v prvi vrsti na prepričanju, da je venetske napise mogoče brati le s pomočjo moderne slovenščine. Na tej plošči, ki jo hranijo v Museo Civico di Padova,¹ je po interpretaciji Mateja Bora² naslednji napis (str. 259):

PUPTNEI JEGO RACO
JEKUPETARIS oziroma

»Popotniku njega raco za na pot«.

S pomočjo moderne slovenščine je po prepričanju zagovornikov venetske teorije mogoče brati tudi napise, ki so doslej veljali za keltske. Teh

napisov doslej niso znali razložiti, ali pa so jih jezikoslovci po njihovem mnenju razlagali narobe.

Tako na primer Anthony Ambrozic³ s pomočjo slovenskega jezika razloži neki napis, ki je doslej veljal za keltskega, in sklepa, da je napis v resnici venetski. Po njegovem mnenju gre za nasvete, ki jih oče daje sinu:

JEŠ TI ÐN KON – »Ti ješ konja.«
NUGNATE NE DAMA GUSSOV – »Ne damo vam poljubov.«
VE ROV NE CURRI – »Ne curljaj v rov.«
GOR JO SED – »Sedi gor.«
SAMO BIJ MOLATUS – »Samo pomoli, samo bodi moleč.«
PAPEJ BOVDI, NE TE TU (TAM) – »Jej tu, ne tam, tu.«
SIT BIO, BER TO – »Ko si sit, beri to.«

Slovenščina naj bi bila tudi ključ do razlage še mnogih drugih jezikov, kot so frigijščina, grščina, bretonščina, etruščina, hetitščina »v novi luči«. Skupno vsem zagovornikom venetske teorije je prepričanje, da za primerjave med jeziki ni potrebno biti posebej usposobljen, ker da so podobnosti vidne že na prvi pogled. Po njihovem mnenju občutek za jezik uspešno nadomesti jezikoslovno znanje. Igor Pirnovar⁴ o podobnosti slovenščine in hetitščine:

»Vendar pa, če imate vsaj malo detektivske žilice, dobre volje in žilice za jezike, boste pri branju večine knjig o Hetitih, ki jih ni malo, lahko zelo hitro

¹ Slika je s strani http://www.thezaurus.com/sloveniana/venetic_script2.htm

² Matej Bor, Jožko Šavli in Ivan Tomažič: *Veneti : naši davni predniki*. Ljubljana, Dunaj, Maribor, 1989.

³ http://www.veneti.info/korenine.si/zborniki/zbornik01/htm/ambrozic_gaul.htm.

Članek je v angleščini, slovenski prevod iz angleščine je moj.

⁴ http://sloveneti.tripod.com/veg/s/Init/union_s.html

ugotovili, da se v tem starem jeziku skriva presenetljivo veliko podobnosti s slovanskimi jeziki ter da pisci velikokrat nasilno iščejo veliko manj verjetne in često pomensko nesmiselne germanske oblike ali podobnosti.»

Kaj pravi jezikoslovje

Veda, zadolžena za področje primerjav med jeziki, se imenuje **primerjalno jezikoslovje**. V nadaljevanju bomo opisali, kakšni so principi te vede.

Znane jezike združujemo v jezikovne družine. Večjo jezikovno družino, kakršna je indoevropska, sestavljajo posamezne jezikovne veje oziroma poddružine. To pomeni, da je določena skupina jezikov, ki je genetsko povezana med seboj, izšla iz nekega skupnega prajezika. Še drugače: predniki govorcev neke skupine genetsko sorodnih jezikov so govorili enoten jezik, nato pa se je ta jezik iz različnih razlogov razčlenil v več različic, ki so se med seboj vedno bolj oddaljevale, tako da se govorci med seboj sčasoma niso več razumeli. Tako so se na primer iz latinščine rodili francoščina, španščina, romunščina, italijanščina in ostali romanski jeziki. Na tak način iz starih jezikov nastajajo novi.

Tako preoblikovanje in razčlenjevanje jezikov je konstanten proces, odkar obstaja človeštvo. Primer: današnji novindoarijski jeziki so se vsi razvili iz stare indijščine, ki je njihov prajezik. Stara indijščina je izšla iz skupnega indoiranskega prajezika, ta pa iz indoevropskega prajezika, ki je verjetno izšel spet iz nečesa drugega. Jeziki se – tako kot narodi – rojevajo, obstajajo nekaj časa, umirajo ali pa se razcepijo ali spremenijo v nekaj drugega. Med prajezikom in sodobnim jezikom, ki je izšel iz njega, je razlika že tako velika, da se govorca med sabo ne bi mogla sporazumeti.

V indoevropsko jezikovno družino štejemo mnogo sodobnih jezikov in nekatere že izumrle, ki jih poznamo iz različnih virov. Današnje indoevropske jezike govori velik del Evrope in južne Azije, vse do Indije. Najbolj na vzhodu – na današnjem Kitajskem – se je govorila izumrla toharščina.

Govorci jezikov posameznih vej indoevropsčine se med seboj ponavadi ne razumejo, opazimo pa lahko, da obstajajo nekatere besede, ki so si med seboj podobne in imajo podoben pomen. Odšteti moramo tiste, ki se jim že na prvi pogled vidi, da so novejšje prevzete besede, t. i. »kulturne besede«, ki se selijo iz jezika v jezik, kot so *televizija*, *kavalir* ali *semafor*. Tudi v plasti besed, za katere si mislimo, da so lahko že zelo stare, najdemo podobnosti. Primer: slovensko *dom*, starocerkvenoslovansko *domъ*, latinsko *domus*, grško *δόμος* ali staroindijsko *dama*; vse navedeno pomeni več ali manj isto. Slovensko *vdova*, starocerkvenoslovansko *vdova*, angleško *widow*, starovisokonemško *wituwa*, staroindijsko *vidhava* prav tako. Še en primer: slovensko *trn*, angleško *thorn*, nemško *Dorn*.

Podobnost je očitna tudi v morfologiji. Za primer bomo navedli spregatev glagola *b^her* – *nositi*, v sedanjiku in v različnih jezikih.

		Stara indijščina	Grščina	Gotščina	Stara irščina	Stara cerkvena slovansščina
Ednina	1.	bhárāmi	φέρω	baíra	biru	berǫ
	2.	bhárasi	φέρεις	baíris	biri	bereši
	3.	bhárati	φέρει	baíriþ	berid	beretъ
Dvojina	1.	bhárāvas	-	baíros	-	berevě
	2.	bhárathas	φέρետον	baírats	-	bereta
	3.	bháratas	φέρետον	-	-	berete
Množina	1.	bhárāmas(i)	φέρομεν	baíram	bermai	beremъ
	2.	bháratha	φέρετε	baíriþ	beirthe	berete
	3.	bháranti	φέρουσι	baírand	berait	berǫtъ

Manj očitna je sorodnost med besedami, kot je slovensko *zrno*, latinsko *granum* in angleško *corn*. Da bi ugotovili, da so te besede genetsko sorodne, moramo poznati **fonetične (glasovne) zakone**. Ti zakoni opisujejo spremembe, do katerih je prišlo načeloma brez izjem v nekem določenem času in prostoru. Že dolgo namreč velja, da možgani delujejo kot natančen mehanizem. Jezik torej v jezikoslovju vidimo v prvi vrsti kot sistem, organizirano strukturo elementov, ki tvorijo celoto. Glasovne spremembe so izpeljane sistematično, odnosi med glasovi – tako v kronološko različnih sistemih istega jezika kot med sistemi sorodnih jezikov – so natančno določljivi. Navidezna odstopanja se razlagajo z dodatnimi dejavniki, ki tako spremembo zapletejo, denimo delovanje drugega glasovnega zakona, vpliv konteksta, analogija. **Historična fonetika**, ki se ukvarja s tem, je osnova primerjalnega jezikoslovja.

Kako ugotavljamo delovanje glasovnih zakonov? S **primerjalno metodo**, tehniko, ki jo jezikoslovci uporabljamo za dokazovanje sorodnosti med jeziki. V besedah, za katere kaže, da so si med dvema ali več jeziki podobne po zunanji podobi in po pomenu, iščemo ponavljajoča se ujemanja, v prvi vrsti med glasovi. Poskušamo ugotoviti skupno izhodišče za te glasove in fonetične zakone, ki so delovali v vsakem od jezikov. Primerjava velja za zanesljivo, če lahko s kar največjo verjetnostjo rekonstruiramo skupno izhodišče.

Vemo, da se jezik nenehno spreminja, zato najpomembnejše podatke nudijo najstarejši znani jeziki, ki so bliže izhodiščnemu stanju. Za primerjalno jezikoslovje so zapisi indoevropskih jezikov toliko bolj dragoceni, kolikor starejši so. Dostikrat pa najstarejših informacij o nekem jeziku ne nudijo zapisi v tem jeziku, ampak t. i. *glose*, zapisi (citati) posameznih besed v tekstu, ki je sicer sestavljen v nekem drugem jeziku. Pri tem gre pogosto le za imena plemen, krajev ali dežel in kraljev. O nekaterih zdaj že izumrlih jezikih imamo le takšne skope posredne podatke (ilirščina), drugi so pustili le nekaj nagrobnih napisov ali napisov na vazah (nekateri anatolski jeziki). Za venetščino je materiala, ki ga imamo na razpolago, nekako srednje veliko, po grobi oceni okrog dvesto napisov, kar ni dovolj za rekonstrukcijo celotnega jezikovnega sistema, dovolj pa je, da lahko dobimo (zelo) približno predstavo o tem, kakšen je bil videti ta jezik in s katerimi znanimi jeziki je bil genetično tesneje povezan. Nekaj lahko povemo o notranjem razvoju same venetščine, ki ji sledimo med šestim in prvim stoletjem pred našim štetjem. V starejši venetščini, ki je bila pisana v etruščanski pisavi, je v vzglasju z tam, kjer je v mlajši, pisani s pisavo, ki so jo prevzeli od Rimljanov, *d*.

Mnogi menijo, da je venetščina italški jezik, verjetno soroden z latinskim, faliskijskim, oskijskim in umbrijskim. Razlaga venetskega votivnega napisa (napisa na darovanem predmetu) s pomočjo latinščine:

me	gontasto	sainatei	reitiai	porae	egetora		aimoi	ke	louzerophos
me	donavit	*sanatrici	Reitiaie	bonae	Egetora	(pro)	Aemo	et (= que)	liberis

V slovenščini bi se reklo: »*Egetora me je dala dobri Rejtiji Ozdraviteljici za Aemusa in otroke.*« Rejtija je bila venetska boginja, kar vemo tudi iz drugih virov.

Venetški napisi so večinoma pisani tako, da besede v besedilu niso ločene med seboj in jih lahko delimo na posamezne besede tako, kot nam ustreza. Primerjava z latinščino ni sama po sebi umevna, ker na podlagi zemljepisne bližine še ne moremo domnevati, da gre za italški jezik. Venetščina kaže precej podobnosti z italškimi, pa tudi z drugimi jezikovnimi vejami. Venetsko *selboisselboi* »sam« povsem ustreza starovisokonemškemu *selboselbo*, to ujemanje pa spet še ni dovolj, da bi venetščino kar priključili germanskim jezikom. Pomembno je v toliko, da je ne prištejemo samodejno med italške jezike. Nekatere posebnosti bi lahko kazale tudi na to, da je venetščina posebna indoevropska veja.

Ker so bili Veneti v svojem času naseljeni na področju, ki je precej blizu današnjim Slovincem, je misel, da bi lahko bil venetski jezik soroden s slovenščino, na neki ravni povsem legitimna.

»Čas bi tudi že bil, da bi še strokovnjaki, predvsem jezikoslovci, razjasnili številne doslej nepojasnjene in zanemarjene primere očitnih podobnosti slovenščine tako z venetskimi napisi, kot mnogimi starodavnimi jeziki.«⁵

Detektivska žilica, na katero stavijo tudi zagovorniki venetske teorije, je v etimologiji nujno potrebna. Vendar pa obstaja dober razlog za to, da moramo biti za takšne primerjave posebej usposobljeni.

V nekaterih primerih sorodnih besed v oddaljenih jezikih (*dom*, *vdova*) je podobnost očitna in izhaja iz genetske sorodnosti, kar pa nas ne sme zavesti, da bi imeli vse na zunaj podobne besede v različnih jezikih za genetsko sorodne. Dostikrat se je v stoletjih in tisočletjih, ko se je beseda v enem jeziku razvijala po enih in v drugem po drugih glasovnih zakonih, zunanja podoba neke indoevropske besede tako spremenila, da brez natančne analize ne moremo ugotoviti sorodnosti.

Poglejmo si to na primeru. Omenili smo, da je slovenska beseda *zrno* genetično povezana z latinsko *granum* in angleško *corn*, ki pomenita isto kot v slovenščini. Kako smo to ugotovili?

Mnogi primeri kažejo, da je slovenski *z* v položaju pred *r* lahko nastal iz praslovanskega *z*, ta pa iz praindoevropskega *gʷ* ali *gʷʰ* (mehčani *g* in mehčani *g* s pridihom).⁶ Slovenski *r* je lahko le naslednik praslovanskega in še prej indoevropskega *r*, *n* pa je lahko le iz starejšega *n*. Praslovansko izhodišče za slovensko *zrno* je moralo imeti v korenu že *z*, *r*, *n*. Primerjava z drugimi slovanskimi jeziki to potrди in pomaga, da lahko praslovansko obliko rekonstruiramo bolj natančno. Hrvaško *zrno*, češko *zrno*, poljsko *ziarno*, rusko *zerno* in starocerkvenoslovansko *zrno* omogoči rekonstrukcijo **zǫrno*.⁷

Rekonstrukcija korena za indoevropski prajezik bo, nekoliko poenostavljeno, **gʷr n* – ali pa **gʷʰr n* -. Slovanščina nam od tu naprej ne bo več v pomoč, ker ne razlikuje med indoevropskimi glasovi s pridihom in brez. Razlika je ohranjena v germanščini. Indoevropski *gʷ* v pragermanščini preide v *k*, *gʷʰ* pa v *g*. Staronordijska beseda *korn*, gotška *kaurn*, angleška *corn* in nemška *Korn*, ki vse pomenijo »zrno«, potrdijo, da je prajezično izhodišče **gʷr n* -. S poznavanjem historične fonetike lahko ugotovimo, da je iz tega nastalo tudi latinsko *grānum* »zrno« in litovsko *žirnas* »grah«. Raziskujemo pa lahko še naprej. V stari indijščini je iz *gʷ* nastal *j* (izgovori se *dž*). Fonetično lahko indoevropsko besedo povežemo s staroindijskim pridevnikom *jīrṇá-* »obrabljen, trhel, razpadel, star«. Prvotni pomen slovenske besede *zrno* je bil »kar je staro, zrelo«. Ugotovimo lahko, da je s tem povezano tudi slovensko *zoreti* in *zrel*.

Kako pa se stvari lotevajo v venetski teoriji

Transkripcija in razlaga zgoraj navedenega venetskega napisa v interpretaciji Mateja Bora (str. 348):

Mego	donasto	šajnatej	Rejtiai	poraj.	Jege	tora	rimoj	kelo	udero	bos.
Jaz	donašam	šajnati	Rejtiji	mogočni.	Zlo	zemlje	se umiri	kadar	udaril	boš

»Donašam to v dar sijajni Rejtiji in mogočni. Zlo pozemskega ničvrednega prahu naj se umiri, kadar ga udaril boš (se boš spopadel z njim na onem svetu).«

⁵ Igor Pirnovar na strani http://sloveneti.tripod.com/veg/s/Init/union_s.html

⁶ Do podatka, iz česa je nastal kateri slovenski glas, najlaže pridemo v Slovenskem etimološkem slovarju Marka Snoja (druga izdaja, Ljubljana: Modrijan 2003), kjer je pred vsako črko na začetku naveden tudi izvor glasu.

⁷ Zvezdica pred besedo pomeni, da je beseda rekonstruirana, torej nikjer ni zabeležena, ampak smo s pomočjo primerjalne metode ugotovili, da je nekoč obstajala.

Svoj prevod utemelji takole:

mego	jaz – kot italijansko <i>me</i> in francosko <i>moi</i>
donasto	donašam od * <i>donast</i> (= <i>donest</i>), prim. starocerkvenoslovansko <i>rasti rastŭ</i>
šajnatej	sijajni (sijajnati) slovensko tudi šajnati (navaja Pleteršnik)
poraj	starocerkvenoslovansko <i>pora</i> = sila
rimoj	umiri se – primerja litovsko <i>rimti</i> in rusko <i>rymsti rymšču</i> »trpeti«, <i>urymstitb</i> »biti spokojen«
jege	zlo, hudobni duhovi
tora	zemlja, prst (k <i>treči</i>)

Komentar: *šajnati* pri Pleteršniku je novejša beseda, prevzeta iz nemščine (*scheinen* »sijati, svetiti se«).

Zanesljivosti Borove metode ni težko preveriti. Poskusimo s pomočjo slovenščine in po potrebi tudi drugih jezikov z malo detektivske žilice prebrati naslednji napis:

HOLDAKULVASJAJAHEDASKOHAS

Holdaku	l	vas	ja	jahed.		A	s	kohas?
Holdaku	v	vas	jaz	jahat	(sem moral)	A	še	kohaš?

Holdak bo verjetno zlatar, saj je *gold*, kot vemo, zlato, slovenščina pa pozna tudi izgovorjavo *h* namesto *g*. Besedo *kochač* ima poljščina in pomeni »ljubiti«. V zgornjem napisu se torej fant opravičuje dekletu, ker ga ni bilo pravočasno domov, saj je moral jahati v (*l* = *v*, kot na primer v besedi *videl*) vas k zlatarju, verjetno zato, da ji bo prinesel darilo, zdaj pa jo sprašuje, ali ga ima še rada.

Torej: »Moral sem jahati v vas k zlatarju. Ali me imaš še rada?«

Drži? Ne. Stavek *Holda külvas ja jahedas kohas* je prepisan s škatle kosmičev, pomeni približno »Hranite na hladnem in temnem mestu« in je v estonščini. Slovenski prevod, do katerega smo prišli z identičnimi postopki, kot jih uporablja Matej Bor, je očitno napačen.

Napaka je v tem, da v interpretaciji nismo upoštevali primerjalne metode. Razlaga enega samega napisa v nekem jeziku, sploh takega, kjer ni vidnih mej med besedami, je sama po sebi sporna tudi v primerjalnem jezikoslovju. V venetščini je materiala na razpolago nekaj več, zato se moramo potruditi, da ugotovimo sistem tega jezika, kolikor je to mogoče. Če si ogledamo interpretacije venetskih napisov, ki naj bi potrjevale, da gre v resnici za slovenščino, lahko tudi nejezikoslovec že na pogled ugotovi, da so nedosledne in brez potrebnih razlag. Razlagalci napisov se obnašajo, kot da vsak napis obstaja posebej zase in brez povezave z drugimi napisi. Npr. *mego donasto*, kar se pogosto pojavlja v votivnih napisih, bere Matej Bor v različnih napisih na različne načine, ne da bi razložil razlike v interpretaciji:

mego donasto	– jaz ga darujem (str. 326)
mego donasto	– jaz ga donašam (str. 345)
mego donasto	– jaz donašam (str. 348)
mego do nas to	– da bi mogel do nas tu (str. 271)

Ime boginje Rejtije v dajalniku ednine pa po potrebi razume tudi kot:

rei ti jaj – v raj ti pojdi (jahaj) (str. 270)
rei tijaj – k raju tjakaj (str. 271)

Zakaj se jezikoslovcem zdi primerjava z latinščino, čeprav še zmeraj ni povsem zanesljiva, bolj sprejemljiva kot primerjava s slovenščino? Ker primerjalno jezikoslovje s pomočjo latinščine stvari razlaga v kontekstu in izsledke medsebojno povezuje. Mnogi venetski napisi so sestavljeni po določenih obrazcih, v katerih se en del ponavlja, drugi (pogosto gre za osebna imena) pa se spreminja. To nam je v pomoč, da lažje ločimo besede med seboj. Osebna imena so včasih blizu italiskim. Razen tega je latinščina venetščini sočasen jezik, ne ločuje ju dva tisoč let razvoja.

Več ko imamo podatkov na voljo, bolj preverljive morajo biti naše ugotovitve. Za vsako interpretacijo mora stati velika in dostikrat dokaj zapletena preglednica in vsak nov podatek mora najti svoje mesto v njej in se v celoti pokrivati s tem, kar že vemo, ali pa se pokrivati le delno in ponuditi nov podatek, ki bo lahko služil kot ključ v interpretaciji naslednjih dejstev. Cilj vsake take interpretacije mora biti popis sistema. Ne moremo nekritično primerjati besed, ki nas na nekaj spominjajo le na zunaj. Ne smemo vsakega jezikovnega zakona uporabiti na poljubnem mestu.

In nazadnje – prevodi, do katerih pridemo s pomočjo primerjalne metode, so bolj smiselni. Doslej so v jezikoslovju analizirali zelo veliko število zgodnjih napisov v različnih jezikih in velika večina teh napisov ima podobno strukturo in vsebino: gre za napise na nagrobnikih, votivne napise, uroke, popis imetja, podpise lastnikov na predmetih, razglase monarhov, molitve, rodovnike mogočnikov, evidentiranje zelo pomembnih dogodkov, opise obredov, dopisovanje med višjimi sloji, v najboljšem primeru pa za odlomke literature. Kolikor mi je znano, ni primerov, da bi stari napisi govorili o tem, kaj bo kdo vzel s seboj na potovanje za malico in o lulanju po rovih. Prav tako že po vsebini ne prepričajo Borovi prevodi, kot so:

»Ej ko goltneš do tu-le, udari po konjih!« (str. 250)

»Željno (lakomno) je pospravil (pometel) vase, ki je, gnaje se na svoji poti, sem zavil, ko je niz gor potujoč (prišel) do nas.« (str. 299)

»Evo, te kobile, ki jih goniš na parjenje kostenične (revmatične), pelji (romaj z njimi) k šajnate-mu Tromožju.« (str. 386)

»Ti, ki pri ženi si nič en vtikač, moraš k Šajnatu iti!« (str. 390),

Zanimivo je, da Slovenci nismo edini, ki si lastimo antične Venete. Enako prepričano in na podlagi identičnih postopkov trdi Andres Pääbo,⁸ da so Veneti v resnici Finci. Če na istem materialu in z enako metodo pridemo do tako neskladnih rezultatov, to lahko pomeni edinole, da je postopek napačen. Dokazovanje sorodnosti po načelu asociacij pripelje do tega, da je po principih venetske teorije lahko ves svet v bistvu slovenski. Zakaj ne bi bilo Machu Picchu ime za svetišče, kjer so venetski svečeniki obredno napikovali mačke na kol, orangutan pa potomec Veneta, ki je bil orenk nabutan? Venetska teorija spada med tako imenovana romantična jezikoslovja, pogoste poskuse, da bi nekemu narodu pripisali drugačno, daljšo in bolj bogato zgodovino, kot jo ima po mnenju strokovne javnosti. Seveda ne morem s polno gotovostjo trditi, da Slovenci nismo potomci Venetov, ker ničesar ne vem o genetiki in bolj malo o zgodovini. Odprto ostaja vprašanje imena *Veneti*. Kar lahko rečemo z gotovostjo, je to, da interpretacije napisov po metodah, ki jih uporabljajo zagovorniki venetske teorije, nimajo v sebi prav ničesar od tistega, kar primerjave med jeziki naredi za sprejemljive in primerne za argumentirano debato.

Več o venetski teoriji:

<http://sloveneti.tripod.com/>
<http://www.korenine.si/korenine.htm>
<http://www.revijasrp.si/knrevsrp/zbornik2/bohor2.htm>
<http://www.veneti.info/indexf.html>
<http://www.carantha.net/>

Več o primerjalnem jezikoslovju:

- Peeter Arumaa: *Urslavische Grammatik : Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen*. Heidelberg: C. Winter, 1964–1985.
- Michael Meier-Brügger: *Indogermanische Sprachwissenschaft*⁸. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2002.

⁸ <http://www.paabo.ca/veneti/index.html>

- Janez Orešnik: *O primerjalni metodi v jezikoslovju*. Zbornik Prve mednarodne konference Veneti v etnogenezi srednjeevropskega prebivalstva, Ljubljana, september 17-18, 2001 / [uredila Anton Perdih, Jože Rant]. – Ljubljana : Jutro : Slovenska konferenca Svetovnega slovenskega kongresa, 2002.
- Tom Priestly: *Vandali, Veneti, Vindišarji: pasti amaterske historične lingvistike*. Slavistična revija 4/2001.
- O. J. L. Szemerényi: *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- <http://titus.uni-frankfurt.de/indexe.htm>

Bojan Himmelreich

Nekaj drobcev iz življenja Romov na Slovenskem

Arhiv Republike Slovenije hrani v fondu Republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS (AS 1931) nekaj poročil in navodil v zvezi z Romi na Slovenskem. Od skupaj sedmih dokumentov (hranjeni so v arhivskih škatlah 1488 do 1490) jih je šest nastalo v Sloveniji, eden pa v Beogradu. Časovno pokrivajo obdobje od leta 1948 do 1965. Nastalo jih je še več, a zakaj se niso ohranili, pove kar eden od njih: pri »škartiranju spisov« so jih uničili. Za bralca utegnejo biti zanimivi, kajti na strnjen način predstavijo številčno stanje Romov, njihovo razširjenost v Sloveniji, njihove življenjske navade, kulturo, njihov odnos do okolice in obratno ter kriminaliteto. Skozi navodila oblasti za njihovo obravnavanje spoznavamo seveda tudi odnos takratne države do romske problematike.

Dokumenti so predstavljeni kronološko. Nekateri podatki iz njih so združeni, večinoma pa so predstavljeni kar z odlomki v citatu. Na republiškem ministrstvu za notranje zadeve (MNZ) v Ljubljani so nastali večinoma za potrebe zveznega MNZ.

Številčno stanje Romov v Sloveniji

Okraj	1948 ¹	1951 ²	1953 ³	1954 ⁴
Murska Sobota	1353	1478	3000	3600
Kočevje	185	113	150	150
Črnomelj	159	150	232	227
Lendava	134	90		
Novo mesto	127	140	234	204

Jesenice	28	6		
Krško	20	8	70	70
Ljubljana-okolica	18		33	33
Ljubljana		53	6	6
Kranj	18	6	16	16
Kranj-okolica		20		
Celje-mesto	10			
Radgona	6			
Mozirje	4			
Grosuplje		30		
Trebnje		18		
Radovljica		19	50	50
Slovenj Gradec		5	8	8
Šoštanj		5	5	5
Skupaj	2062	2141	3804	4369

Po zveznih podatkih so leta 1949 v Sloveniji našli 2068 Romov, kar je bilo 1,4 % vseh jugo-

¹ Arhiv RS, Ljubljana, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS (AS 1931), a. š. 1488, mapa 154, Poročilo o Ciganih, 18. november 1948. Ker so vsi dokumenti iz enega fonda, ga dalje več ne navajam.

² A. š. 1489, mapa 264, Cigani v LR Sloveniji, 25. november 1951.

³ A. š. 1489, mapa 289, Problem Ciganov v LR Sloveniji, 10. junij 1953.

⁴ A. š. 1489, mapa 295, Problem Ciganov v LR Sloveniji, 5. marec 1954.

slovanskih.⁵ Njihovo število je močno zmanjšala vojna.

1. Poročilo slovenskega MNZ⁶

Poročilo, ki je v primerjavi s kasnejšimi zelo skopo, govori o številu in razprostranjenosti Romov v Sloveniji. Od skupaj 1211 za delo sposobnih jih je bilo 1009 zaposlenih, vendar le polovica stalno. Ostali so delali sezonsko, tudi pri kmetih, ali pa so se ukvarjali z različnimi obrtmi (brusaštvo, manjša popravila ...). Stalno zaposleni so prejeli nakaznice zagotovljene preskrbe, mnogi pa so igravali lokalne oblasti in so delali le tako dolgo, da so jih dobili, nato pa so odšli »za nekaj časa na pohajanje« in se kasneje zaposlili v drugem mestu ter znova pridobili nakaznice.

Poročilo ugotavlja, da so skoraj vsi »cigani« (le z zelo malo izjemo) več ali manj podvrženi kriminalu« ter navaja oblike kaznivih dejanj in prekrškov, ki so jih zagrešili. Opiše njihovo nizko kulturno stanje (nepismenost, nehigieno) ter prikaže napore oblasti, da bi šolali njihove otroke (»razred za ciganske otroke« v Murski Soboti).

2. Dopis zveznega MNZ⁷

»U prilogu dostavljamo Vam referat o problemu Cigana u FNRJ. Ovaj je problem dosta aktualan a rešavanju istoga pristupalo se u pojedinim narodnim republikama na različite načine, nesistematski pa ponegde i nepravilno. Dešava se, da se to 'rešavanje' ogleda u običnom proterivanju Cigana iz jedne narodne republike u drugu ili iz jednog sresa u drugi srez, a da Cigani posle toga opet nadju mogućnosti, po drugom putu da se vrate na područje sa kojega su bili proterani. Zbog toga se ovakvo proterivanje ne može dopuštati, već treba Cigane naseljavati stalno na određeno mesto, najbolje u blizini velikih poljoprivrednih dobara ili velikih industrija sa ciljem, da se tamo uposle. Naročito pažnju treba posvetiti

deci, da napusti skitalački život i da se kao učenici u privredi itd. pripreme za korisne poslove.

Obzirom, da problem Cigana ne mogu rešavati isključivo organi unutrašnjih poslova, već da su tu zainteresovani i drugi organi državne uprave, smatramo da je potrebno da budete inicijatori takve saradnje sa zainteresiranim organima državne uprave u pokretanju i rešavanju toga pitanja za vaše područje. /.../«

3. Poročilo MNZ leta 1951⁹

»/.../ Od navedenih 2.141 naših ali »domačih« Ciganov je 1989 stalno naseljenih in privajenih življenja na enem kraju, 152 pa je potujočih, toda v mejah okraja se gibajočih ciganov brez stalne nastanitve. Od teh Ciganov javlja okraj Novo mesto 87, Lendava 30, Črnomelj 20, Kranj-okolica 8 in Ljubljana-mesto 9.

Iz drugih republik prihaja v Slovenijo letno približno 2.000 ciganov. Največ jih javljajo okraji, ki mejijo neposredno na LR Hrvatsko, najmanj okraji na zapadu republike. Ti cigani so skoraj sami potujoči cigani, večinoma hrvatske in srbske narodnosti, ena večja skupina je bila lani celo ruska. /.../

II. Gibanje Ciganov

Ciganov, ki bi potovali kakor nomadi po svetu z vsem premoženjem, v Sloveniji ni več. Vse naše cigane lahko štejemo med naseljene cigane, čeprav jih nekaj (152 ali 89) nima stalnega doma; vezani pa so tudi ti na okraj ali drug ožji predel Slovenije in se gibljejo le v njem.

Pač pa naši naseljeni cigani, če izvajamo murskosoboške in deloma kočevske, ki jih veže zemlja, radi menjavajo svoje stalno bivališče. K temu jih sili deloma skrb za preživljanje in njihov način preživljanja. /.../ Podpira pa to nestalnost tudi njihova izolacija proti ostalemu domačemu prebivalstvu, ki se mu le polagoma približujejo in s katerim se morda nikoli ne bodo popolnoma stopili. Podpirajo tudi odnos domačega prebivalstva do njih, ki je po večini slab, marsikje naravnost sovražen, in ki je tudi usedlina prejšnjih časov, ko je bil strah pred cigani utemeljen. Vse to otežuje ciganu pravo stalno

⁵ A. š. 1489, mapa 192, Problem Cigana (poročilo zveznega MNZ), 19. julij 1949.

⁶ A. š. 1488, mapa 154, poročilo kriminalistični upravi zveznega MNZ, 18. november 1948.

⁷ Dokumenti večinoma navajajo njihovo ime z malo začetnico.

⁸ A. š. 1489, mapa 192, Problem Cigana (poročilo zveznega MNZ), 19. julij 1949. Priloženega poročila ne navajamo, ker prinaša podatke na jugoslovanski ravni.

⁹ A. š. 1489, mapa 264, Cigani v LR Sloveniji, 25. november 1951.

naselitev, stalno delo in navezanost na kraj in ljudi. Vendar pa ima, kakor že rečeno, pretežna večina naši ciganov (1.989 ali 92%) svoje stalno prebivališče, ki ga zapuščajo kot delavci ali potujoči obrtniki le začasno in kjer so tudi registrirani. Kontrola teh ciganov ni težka.

Cigani, ki potujejo v skupinah skozi Slovenijo, so sami tuji cigani. Prihajajo iz LR Hrvatske oziroma preko nje iz drugih republik. Teh ciganov se ljudstvo boji in to upravičeno. Kontrola je nemogoča, ker tukaj sploh nimajo bivališča niti začasnega ne in zasledovanje radi kaznivih dejanj in prekrškov je težavno in skoraj dosledno brez uspeha. Zato je treba tako nomadiziranje, ki nima danes in zlasti v socialistični državi nobene upravičenosti več, z vsemi sredstvi zatirati.

III. Ekonomsko stanje

Premoženje. Pretežna večina naših ciganov je brez premoženja. Nekaj nepremičnega premoženja posedujejo cigani kmetje (poljski delavci) v murskosoboškem, kočevskem in krškem okraju, toda po večini tako mala, da lastniki ne morejo od njih živeti. /.../ Tudi hiš naši cigani v glavnem še nimajo. Kjer stanujejo v lastnih stavbah, so to primitivne ilovnate kolibe ali lesenjace brez poda. Običajno pa so cigani najemniki tujih, večinoma slabih hiš (bajt). /.../

Tudi premično premoženje ciganov je malenkostno. Pohištvo imajo najnujnejše, marsikje ga sploh ni oziroma se ne more tako imenovati. Izjeme so v zapadnem delu Slovenije, kjer je življenjski standard ciganov sploh višji kot v vzhodnem. Od večjih premičnin je javljen en vrtiljak /.../. Novomeški in Črnomaljski cigani imajo konje.

Zaposlitev. Cigani ne ljubijo nesamostojnega, neprekinjenega in metodичnega dela. Raje živijo v revščini, ko da bi se podvrgli strožji delovni disciplini. Zato jih je zaposlenih najmanj v industriji. /.../ Največ je med cigani samostojnih obrtnikov, ki pa izvršujejo svojo obrt potujoč in to obrti, ki ne zahtevajo velike strokovne usposobljenosti, kakor brusništvo, popraviljanje dežnikov in loncev ter manjša kleparska in kovaška dela. /.../ V črnomaljskem, kočevskem in novomeškem okraju se zaposlujejo cigani z delom v kamnolomih, pri cestnih in drugih gradbenih delih, družine, ki imajo konje, tudi s prevozom drv s konji. Vsa dela jemljejo v akord. Zaslužek često

zapijejo. Žene z otroci nabirajo priložnostno zdravilna zelišča, še mnogo več pa prosjačijo in postajajo s tem nadležni.

V Prekmurju odhajajo cigani množično na sezonsko kmečko delo, to predvsem iz hribovitih predelov. /.../ Na delo hodijo v velikih skupinah v Vojvodino, kjer delajo do jeseni, prezimujejo pa doma. Sezonsko se zaposlujejo prekmurski cigani tudi v industriji in gradbenih delih. /.../ Nestalnost jim zelo škoduje, ker izgubljajo z njo ugodnosti, ki izvirajo iz stalnega delovnega razmerja. Na delo hodijo samo moški in dekleta.

Nekaj ciganov se preživlja tudi z glasbo, toda manj, kot bi se moglo spričo njihove prirojene nadarjenosti za glasbo pričakovati. V večjem obsegu se posvečajo glasbi cigani v murskosoboškem okraju, ki ima okrog 30 poklicnih glasbenikov. Ti igrajo v kapelah po 5 do 6 mož. Ena taka kapela je že dalj časa zaposlena v ljubljanskem Nebotičniku (baru). Drugje igrajo cigani priložnostno.

V mestu Ljubljana se bavijo cigani s čiščenjem čevljev, z brusaštvom, z muziciranjem in s poukom plesa.

Dasi nimamo natančnejših statističnih podatkov, se vendarle opaža pri vključitvi ciganov v delo znaten napredek. Vzrok temu je:

napredujoča naselitvena stalnost ciganov in pozitiven razvoj v tej smeri

sistem garantirane preskrbe za zaposlene osebe, ki sili tudi cigane k vključitvi v delo

prizadevanje organov ljudske oblasti, ki nudijo tudi ciganu redno, dobro plačano delo

IV. Kulturno stanje

Kulturno stanje ciganov v Sloveniji je še precej nizko, kar velja zlasti za vzhodni del republike. Proti zapadu se to stanje – skladno z višjim kulturnim stanjem domačega slovenskega prebivalstva – dviga. V splošnem so cigani enaki najrevnejšim ali najnižjim plastem domačinov, kolikor take razlike še obstajajo, tu in tam pa so še znatno pod njim (jugovzhodni rob Slovenije).

Romi brusac.

Pavla Štrukelj, Romi na Slovenskem, CZ, Ljubljana 1980.

V večjih rodovnih skupinah živijo naši cigani le še v novomeškem, črnomaljskem in kočevskem okraju, pa tudi tu ne vsi. Drugje živijo v rodbinah. Rodbinske vezi sicer niso posebno trdne. Konkubinatov je veliko, nezakonskih otrok še več. Že 15 letna dekleta prinašajo očetu nezakonske otroke in prav najrevnejše družine imajo največ otrok (5-10). Ti so seveda velika ovira za ekonomski in kulturni napredek družine. Spolno udejstvovanje ciganov je neobzdrano, ni pa ekscesov in zlasti se ciganke ne udajajo prostituciji.

Analfabetov je med starejšimi cigani še veliko, na vzhodu večina. Žal ni statistike o tem. Mladina pa povsod, kjer so cigani stalno naseljeni, redno obiskuje šole. Na to pazi šolska oblast, naprednejši cigani pa se že sami zavedajo važnosti izobrazbe. V oddaljenejših krajih ovira reden šolski obisk, vsaj pozimi, velika revščina (pomanjkanje primerne obleke, obutve). V okraju Murska Sobota, kjer je zdaleč največ ciganov, so prirejali tudi analfabetske tečaje, ki so se jih cigani z veseljem udeleževali. Le žensk ni

bilo. Slabše rezultate javlja Lendava. V Murski soboti obiskuje 5 mladincev glasbeno šolo, eden pa dela 4. razred gimnazije. Tudi otroci gorenjskih ciganov so v gimnaziji.

Stanovanja večine naših ciganov so zelo revna, prehrana neredna in pomanjkljiva. Toda cigani so temu privajeni in ne potrebujejo dosti. Najslabše je s higieno. O stanovanjski higieni ni mogoče govoriti. O telesni negi ni sledu. Najslabša in obče nevarna je v tem pogledu vas Pušča, sklenjeno cigansko naselje, oddaljeno komaj 1,5 km od Murske Sobote in naseljeno s 392 cigani. To naselje je zanemarjeno, ušivo in nasteničeno. V njem razsaja trahom, garjavo in druge bolezni, leta 1946 je izbruhnil prav tu tifus in zdravstvenim organom povzroča Pušča veliko skrbi in dela. Pušča je verjetno tudi leglo kriminala, ki se čuti v bližnjem mestu. Ne dosti boljši sta ciganski naselbini v Vadarcih in Zenkovcih. Drugje so razmere boljše.

Kakor v drugih pogledih, je tudi glede higiene stanje v zapadnih predelih Slovenije boljše in gorenjski cigani se že skoraj ne ločijo od ostalega prebivalstva, ne po obleki, ne po izobrazbi, dasi so tudi oni revni. Da pa cigani povsod napredujejo, se vidi iz primerov, ki so bili v prejšnji Jugoslaviji nemogoči. Tako je v Črmošnjicah cigan odbornik KLO, v Murski Soboti uslužbenec OLO, v Šoštanju miličnik, in celo dober, napreden in razgledan miličnik.

Kadrovski rok v JLA učinkuje na cigane zelo dobro. Spremenjeni se vračajo domov, dvignjeni politično in kulturno. Prav ti se radi vključujejo v delo in se od domačega prebivalstva skoraj ne razlikujejo.

V. Odnos med cigani in domačim prebivalstvom

Cigani živijo še vedno in v vsej Sloveniji izolirano. Tu ni opaziti znatnejšega napredka. Izolirajo se celo tisti, ki se vključujejo v delo kot delavci. Ti imajo sicer dober odnos do drugih delavcev, ne družijo se pa z njimi. Samo iz Murske Sobote poročajo, da hodijo mladi cigani na sezonsko delo skupaj z domačimi fanti in da se od njih nič ne razlikujejo in dobro razumejo.

V skladu s splošno izoliranostjo ciganov je tudi dejstvo, da se cigani ne vključujejo v množične

organizacije in v društva. Kjer že morajo biti zaradi materialnih koristi n.pr. v sindikatih, tu in tam v OF in AFŽ, so člani, toda povsem pasivni.

Preokret pa smemo pričakovati od mladine, od novega roda, če bo odnos organov ljudske oblasti in naše mladine do ciganske mladine pravilen. Tako kaže ciganska mladina veliko zanimanje za nogomet, za kino, ipd. In se tu močno približuje naši mladini in rada vstopa v športna društva. Cig. mladina iz Prekmurja se v velikem številu udeležuje mladinskih delovnih akcij, kakor Šamac-Sarajevo, Nova Gorica, Brčko Banoviči, itd.

O odnosu med cigani samimi si poročila niso edina. Po večini poročil so cigani močan kolektiv, kadar gre za odnos na zunaj, torej proti ostalemu prebivalstvu, med seboj pa se pogosto prepirajo in celo pretepajo. To velja vsaj za predele, kjer živijo cigani v večjem številu in v rodovnih skupinah.

Domače prebivalstvo ciganom še vedno ne zaupa in se proti njim izolira. Enako kakor se oni proti njemu. To se opaža manj v zapadnem delu Slovenije, bolj pa v vzhodnem delu, razen hribovitih predelov Prekmurja, kjer je razmerje med cigani in ostalimi prebivalci očitno prav dobro.

VI. Evidenca ciganov.

Domala vsi naši cigani so državljani FLRJ in LRS. Izjeme so: 2 družini v kočevskem okraju imajo državljanstvo LRH, v Ljubljani-mestu pa je 22 ciganov državljanov LR Makedonije. Tujih državljanov je 7, in sicer 6 v lendavskem, 1 v murskosoboškem okraju, imajo madžarsko državljanstvo. Cigani, državljani LRS so vpisani v naše državljanske knjige in sicer pri krajevnih LO njihovega stalnega prebivališča.

Romkinje v značilnih oblekah.
Pavla Štrukelj, Romi na Slovenskem, CZ, Ljubljana 1980.

Osebnne izkaznice so bile prav tako izdane vsem našim ciganom nad 16 let starosti. Cigani iz obmejnega pasu (Murska Sobota, Lendava, del Slovenjgradca) imajo izkaznice za prebivalce obmejnega pasu, ostali pa za prebivalce notranjosti države. Tuji državljani (7) imajo izkaznice za tuje državljane.

Označba narodnosti v osebnih izkaznicah ni enotna. Nekateri okraji so vpisovali ciganom slovensko narodnost s pridevkom cigan (slov. – cigan ali narobe cigan – slov.), drugi pa samo slovensko, tako Murska Sobota, Grosuplje, Jesenice-mesto, Krško, Ljubljana-mesto, Šoštanj. Prvi se sklicujejo na neko okrožnico ministrstva. Murska Sobota poroča, da so cigani izrecno zahtevali vpis slovenske narodnosti, ker da želijo imeti s Slovenci iste pravice in dolžnosti. Sicer pa govorijo prav prekmurski cigani slovenščino precej težko in močno pomešano s srbohrvaščino, med seboj pa govorijo – kakor drugi cigani – svoj ciganski jezik indijskega izvora. /.../

Kartoteka ciganov se, kolikor se da razbrati iz poročil, ne vodi enotno. Nekatera poverjenišтва vodijo za cigane ločene kartoteke, druga ne, ker zaradi malenkostnega števila ciganov očitno ni potrebe za to, ali pa nimajo enotnih navodil. /.../

VII. Kriminaliteta

1.) Kazniva dejanja, katerim cigani nagibajo, so:

- a) zoper družbeno in zasebno premoženje: tatvine, zlasti majhne tatvine, goljufije;
- b) zoper življenje in telo: telesne poškodbe, sodelovanje pri pretepu in ogrožanje z nevarnim orodjem pri pretepu (bodalih);
- c) zoper človeško zdravje: zanemarjanje zdravstvenih predpisov, prenašanje nalezljivih bolezni, mazaštvo;
- č) zoper narodno gospodarstvo: nedovoljena trgovina, prenašanje kužnih bolezni pri živalih;
- d) zoper pravosodje: pomoč storilcu po storitvi kaznivega dejanja, kriva izpoved.

Natančnejše statistike o udeležbi ciganov pri kaznivih dejanjih za vso republiko žal ni. Le Lendava javlja razmerje 3:1 v korist domačemu prebivalstvu (šteto relativno, t.j. v razmerju s celotnim prebivalstvom obeh vrst), Murska Sobota javlja 3% udeležbo (vzeto absolutno), Šoštanj razmerje 2:279 v korist ciganom, Ljubljana-mesto le dva primera tatvine koles, vse to za leto 1951. Povsod gre za tatvine, izjemoma za lažje telesne poškodbe. Murska Sobota, ki ima skoraj 1.500 ciganov, javlja še sledečo podrobno statistiko za zadnja tri leta (1949/1951): vseh kaznivih dejanj 34, od teh 12 tatvin, 5 vlomnih tatvin, 2 požiga, 1 goljufijo, 13 telesnih poškodb in 1 odpravo telesnega ploda. Ustavljenih je bilo zaradi pomanjkanja dokazov 9 postopkov.

Iz drugih krajev ni dokazanih kaznivih dejanj, Jesenice in Kranj celo pohvalita svoje cigane za poštene. Pač pa poroča večina okrajev o številnih, sicer nedokazanih tatvinah, zlasti tatvin na polju, in to predvsem od potujočih ciganov.

Pregon kaznivih dejanj je pri ciganih izredno težaven. Vzroki so tile:

- a) skoraj nemogoče je postaviti med cigane zaupniško mrežo;
- b) cigani so izredno zakrknjeni in skoraj ni primera, da bi cigan dejanje priznal, tako da se mora obsoditi le na podlagi dokazov, ki pa se prav težko pribavijo;

- c) cigani kriminalci se poslužujejo po več imen, osebne dokumente pa zatajijo oziroma skrijejo;
- č) kot tatovi so izredno spretni, orodje se dobi pri njih redkokdaj in tudi vlome izvršujejo le z najprimitivnejšimi sredstvi, ki pa se jih znajo spretno posluževati;
- d) tatvine izvršujejo redkokdaj posamič, temveč vselej v družbi z dobro postavljenimi opazovalci in z dobrim izkoriščanjem terena;
- e) organom javne varnosti se nikdar ne zoperstavljajo; dosledno in zelo spretno se jim izmuznejo;
- f) proti zasledovalcem tvorijo močan kolektiv, ki ne pozna izdajstva.

Zato bo kaznivih dejanj med cigani po vsej verjetnosti več, kot pa kaže gornja skromna statistika. Da bi pa bili naši cigani družbeno posebno nevarni, se iz poročil poverjeništev ne more sklepati. Kaznivih dejanj zoper državo sploh ni, z bandami se ne družijo, pač pa so nevarni tujemu premoženju kot nepoboljšljivi tatovi. A tudi to velja le za vzhodne predele republike, kjer živijo cigani v večjem številu in večji zaostalosti. Kultiviranejši zapadni cigani ne kradejo več. Tatvine poljskih pridelkov z njiv pa pač javljajo vsi okraji.

Prehodni tuji cigani, ki potujejo v skupinah preko Slovenije in običajno ne opravljajo nobenega pridobitnega dela, so nevarnejši. Za kmečko prebivalstvo so prava nadloga, vse se jih boji, boji tatvin in boji maščevanj (požigov), kazenski pregon pa je skoraj nemogoč, ker so težko prijemljivi. Le iz Novega mesta poročajo o zajetju oborožene skupine 7 ciganov v začetku tega leta, od katerih je bilo 6 postavljenih pred sodišče zaradi vlomnih tatvin, eden pa je bil na begu ustreljen. V ptujskem okraju pa so priprli v juniju t.l. skupino okrog 40 ruskih ciganov zaradi tatvine večjih denarnih sredstev in perutnine po hišah. Ker ni bilo dokazov, so morali kazenski pregon zaustaviti.

2.) Prekrški, ki so pri ciganih pogosti, so (po vrstnem redu pogostnosti) tile:

- a) kršitev predpisov o prijavljanju. Prijavljajo se potujoči tuji cigani skoraj sploh ne, pa tudi domači cigani, ki izvršujejo potujočo svojo obrt (največ brusaštvo) zelo zanemarjajo prijavno dolžnost;

- b) prosjačenje in napeljevanje otrok k prosjačenju (ženske);
- c) konkubinatno življenje in kršitve matičnih predpisov (sklepanje zakonske zveze, prijavljanje rojstev in smrti);
- č) kršitve predpisov za varstvo polja in varstvo gozdov (nedovoljena paša, poškodbe in drobne tatvine na polju in v gozdu);
- d) kršitve predpisov o požarni varnosti, zlasti o požarni varnosti gozdov (taborjenje v gozdovih, itd.);
- e) taborjenje brez dovoljenja v naseljenih krajih ali neposredni bližini (nevarnost tatvin in požarov, vznemirjanje prebivalstva);
- f) vedeževanje (ženske);
- g) kršitve zdravstvenih in veterinarskih predpisov (odtegovanje zdravstveni in veterinarski kontroli);
- i) kršitve obrtnih predpisov (šušmarstvo);
- j) kršitve predpisov o posesti in nošenju orožja (bodala in pištole);
- k) kršitve šolskih predpisov (odtegovanje šoloobvezne mladine osnovno-šolskemu pouku);
- l) kršitve predpisov za varnost prometa.

Vrsta prekrškov je torej dolga, ni pa še popolna. Naši organi jih preganjajo, kolikor morejo, zadenejo pa pri pregonu na podobne zapreke kakor zgoraj pri kaznivih dejanjih. /.../ Pa tudi kaznovanje samo in izvrševanje kazni je težko. Denarne kazni ostanejo neizterjane, zaporne kazni so zaradi revščine ciganov malo učinkovite, so pa tudi neprijetne, ker so žene zapornikov s številno deco potem res vezane na prosjačenje, h kateremu se tudi takoj zatečejo in postanejo nova nadloga in nevarnost za okolico. /.../

VIII. Zaključek

Iz opisanega stanja sledijo za notranjo upravo tele naloge:

- 1.) popolnoma in z vsemi razpoložljivimi sredstvi je treba zatreti gibanje ciganov v skupinah, zlasti prehod tujih ciganskih skupin, ki hočejo še naprej živeti na nomadski način in potovati v vozovih z družino iz kraja v kraj. V tem pogledu imajo največje dolžnosti organi vzhodnih obrobnih okrajev, ki naj vsako tako skupino, tudi, če bi imela dokumente v redu,

takoj ustavijo, zavrnejo in eskortirajo čez republiško mejo;

- 2.) tudi pri domačih ciganih je treba zatirati sleherno potepuštvu, zlasti potikanje v gručah ali brez dovoljenega pridobitnega dela, cigansko taborjenje blizu selišč in v gozdu, /.../
- 3.) zatirati je treba prepovedano pridobitno dejavnost, kakor prekupčevanje s konji in sploh vsako preprodajanje, vedeževanje, mazaštvo z ljudmi in živalmi, šušmarstvo, kjer postaja legalni obrti škodljivo, prosjačenje in podobno;
- 4.) ne smejo se delati domačemu ciganu zapreke pri izvrševanju dovoljenega poklica, ki si ga je izbral in mu prija, čeprav je nižje vrste (čiščenje čevljev, popravljanje dežnikov, itd.), seveda le dokler poklic res in pošteno izvršuje in mu ni samo plašč za skrivanje nedovoljenih poslov ali celo kaznivih dejanj;
- 5.) zoper cigane, ki so sposobni za delo, toda nočejo delati, je treba uporabljati vsa zakonita sredstva, tako tudi kaznovanje po zakonu o prekrških zoper javni red in mir (delomržnost, vedeževanje), po uredbi o nabiranju prostovoljnih prispevkov (prosjačenje), in če treba tudi varnostne ukrepe (izgon oziroma konfinacija v kraje, kjer je dana možnost trajne zaposlitve). Tako bodo z ostrim zatiranjem potepušstva in delomržnosti prispevali organi za notranje zadeve svoj del k prizadevanju drugih organov državne uprave, da se cigani končno in v vsej republiki ustalijo, vključijo v delo in povsem izenačijo z domačim prebivalstvom.«

4. Poročilo MNZ leta 1953¹⁰

5. Poročilo MNZ leta 1954¹¹

Omenjeni poročili sta si zelo podobni, njuna osnova pa je poročilo iz leta 1951. Deli, ki so v njiju povzeti po njem, so tu izpuščeni. Poročilu iz leta 1954 so, glede na tisto iz predhodnega leta, le dodani nekateri podatki, zato je spodaj predstavljeno drugo.

»I.

Prihod in ustalitev ciganov v LRS

¹⁰ A. š. 1489, mapa 284, 10. junij 1953.

¹¹ A. š. 1489, mapa 295, 5. marec 1954.

/.../ V Slovenijo je med prvimi prišla iz Hrvaške družina Hudorovac leta 1819 in se naselila v Kanižarici pri Črnomlju. Nekaj desetletij zatem je prišla iz Hrvatske v Metliko ciganka Hudorovac s svojim sinom Francem. Obe ti dve družini sta postavili temelje sedanjim številnim družinam Hudorovac, ki živijo v območju črnomaljskega, kočevskega in novomeškega okraja. Poleg teh najštevilčnejših družin zasledimo še družine Brajdičev, Brezarjev, Jurkovičev, ki so se kajpada kasneje naselili.

V Prekmurje so začeli cigani prodirati iz Mađarske v začetku sedanjega stoletja. Med temi cigani prevladujejo rodbine Baranija, Horvat, Kokaš, Cener in Šerkezi. Najbolj gosto so se naselili v okolici Murske Sobote, kjer je znano cigansko naselje Pušča, nadalje na Tišini, v manjšem številu pa so razmetani po vseh prekmurskih vaseh. /.../

V stari Jugoslaviji so se cigani naseljevali po vsej Sloveniji, seveda pa najgostejše v predelih Dolenjske, Bele Krajine, območju krškega okraja in v Prekmurju. /.../ Edina oblast, ki so jo tedaj cigani priznavali, so bili orožniki, katerih so se hudo bali. Udeleževali so se redno vseh volitev, volili pa so le premožne in vplivne ljudi, ker so od teh pričakovali materialne koristi. Pred vojno se je mnogo ciganov skoraj redno selilo iz kraja v kraj po vsej Sloveniji, pri čemer so se posluževali svojih potovalnih voz s konjsko vprego. Pri svojem nomadskem življenju so večji del prebivali v šotorih, ki so jih postavljali ob obronkih gozdov. /.../

Med NOB so bili cigani v Prekmurju v glavnem politično dezinteresirani, medtem ko se je večina ciganov v dolenjskih in belokranjskih krajih vdinjala italijanskemu okupatorju. Pod vplivom Italijanov, zlasti zaradi raznih njihovih obljub, so skoraj vsi cigani šli po poti sodelovanja z okupatorjem in na pot izdajstva. Najslabši so bili cigani iz Kanižarice, od katerih jih je bilo meseca avgusta 1942 po partizanih likvidiranih 61. V Dragatušu je bilo ustreljenih 28 ciganov, nekaj pa tudi v drugih krajih. Imeli so svojega komandanta Hudorovac Jureta, kateremu so Italijani kot nagrado za njegovo izdajsko delo postavili celo hišo. V NOV je sodelovalo manjše število ciganov, pa še ti so ob prvi ugodni priliki običajno pobegnili. Med tistimi, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem pokretu, bi lahko omenili le kakih 10-15 ciganov, od katerih sta 2 dosegla položaj oficirja JA. /.../

Po vojni si je ljudska oblast po eni strani prizadevala za pospeševanje kulturnega razvoja ciganskega rodu, za izboljšanje zdravstveno-higienjskih prilik, posebno skrb pa je posvetila zaposlitvi ciganov in šolanju mladine. /.../ Bolj z izvajanjem strogih ukrepov kot drugimi metodami je uspelo organom oblasti vsaj deloma zaježiti kršitve predpisov po ciganih. /.../

Da pa problem ciganov kljub nekaterim uspehom še zdaleka ni rešen, bo pokazalo to poročilo, sestavljeno po podatkih, ki so jih zbrala naša tajništva za notranje zadeve. /.../

II.

'Domači' cigani

Pod 'domačimi' cigani (sami se včasih nazivajo slovenski cigani) razumemo tiste cigane, ki že vseskozi živijo v Sloveniji in ki se večinoma prištevajo med Slovence.

Številčno stanje ciganov

/.../ število ciganov zelo hitro narašča, kar je predvsem pripisati njihovem hitremu razplojevanju, ne pa doseljevanju. /.../ V stari Jugoslaviji je bilo na področju Slovenije mnogo več ciganov. /.../

Gibanje ciganov

/.../ pretežna večina domačih ciganov /ima/ svoje stalno prebivališče, v katerem so tudi registrirani in katerega zapuščajo le kot sezonski delavci ali potujoči obrtniki. Kontrola nad temi cigani ni posebno težka, zlasti zaradi tega, ker ti cigani spremembe prebivališča precej redno prijavljajo, h čemer so jih prisilili ostri ukrepi, ki so jih proti njim uporabljali organi za notranje zadeve.

V Beli Krajini so mnogi cigani tudi opustili življenje pod šotori, si postavili barake ali hišice ter tako prenehali z nomadskim načinom življenja. Nekateri so si pridobili celo manjša posestva ter se sedaj bavijo s poljedelstvom.

Življenjske razmere

/.../ Ljudska oblast skuša ponekod olajšati bedo ciganskih družin in jih z raznimi podporami

privedi k poštenjšemu življenju, vendar pa se s tako pomočjo doseže ravno nasprotni učinek. Tako je pred kratkim občina Tišina v Prekmurju ciganom iz svojega področja razdelila večjo denarno podporo, kar je imelo povod za prepir med cigani, češ da so podporo dobili tisti, ki so sposobni za delo, a se nočejo vključiti v delovno razmerje. Pri tem je nastala govorica, da zakaj naj bi delali, če jih država itak podpira. Občina Gorje v okraju Radovljica izplačuje redno denarno podporo 6-članski družini Rajhard

Avgusta in 7-članski družini Rajhard Silvestra iz Gorij, kljub temu pa otroci teh družin prosjačijo po bližnji okolici. /.../

Kulturno stanje

/.../ V večjih rodovnih skupinah cigani skorajda ne živijo več. Njihova skupnost, kolikor še obstaja, se vedno bolj razkraja. Nekdaj so belokranjski cigani imeli svojega starešino, ki je imel nad cigani precejšnjo oblast, med drugim tudi kaznovavno pravico. Zadnji belokranjski ciganski starešina Hudorovac Marko je pred 30 leti umrl in z njim je izumrlo tudi starešinstvo. Skupnega poglavarja cigani sedaj nimajo. /.../

Prekmurski cigani sklepajo poleg civilnih porok tudi cerkvene, poznajo krste in cerkvene pogrebe. So namreč vsi rimo-katoliki. Drugače pa je z dolenjskimi cigani, od katerih je večino zelo težko pripraviti do tega, da bi sklenili civilno poroko pred državnim organom. Za njih zadostuje sporazum med moškim in žensko, da sta pripravljena skupaj živeti. Poročni obred je kaj enostaven. Dokler so imeli starešino, je ta poročal na ta način, da je pred ženinom in nevsto razbil lonec in dejal: »Kadar bo šel ta lonec skupaj, lahko gresta vidva narazen.« Med seboj se lahko ženijo vsi sorodniki v stranski liniji, razen bratov in sester. Dolenjski cigani se v javnosti izdajajo sicer za rimo-katolike, vendar se ne udeležujejo cerkvenih

Gorenjski Romi pred mobilnim bivališčem.
Pavla Štrukelj, Romi na Slovenskem, CZ, Ljubljana 1980.

obredov, razen krsta. Otroke krstijo zgolj iz gmotnih koristi, zato iščejo samo premožne botre. Značilen je primer ciganke, ki je svojega otroka dala krstiti kar trikrat, samo zato, da bi dobila čimveč daril. /.../

Kljub takim higienskimi razmeram pa je splošno znano, da je umrljivost novorojenčkov minimalna in da se zato cigani hitro množe. Cigani dosega-jo običajno zelo visoko starost. Majhna umrljivost novorojenčkov je pripisovati okolnosti, da ciganske matere običajno doje tja do 4. leta starosti.

Odnosi med cigani in prebivalstvom

/.../ V Sloveniji je nekaj primerov zakonske zveze med cigani in necigani. Tako sta se s poroko s cigankama pociganila Rataj Jakob iz Otočca pri Krki in Gorenjc Alojz iz Trebeljnega. Pri tem je treba omeniti, da se mora necigan vedno prilagoditi ciganskemu življenju in da cigani v tem pogledu ne poznajo popuščanja. Poleg porok neciganov s cigani je poznan tudi primer neke vdove iz okolice Novega mesta, ki živi v konkubinatu s ciganom. Veliko je tudi primerov, da imajo ciganke nezakonske otroke s kmeti in delavci.

Evidenca ciganov

/.../ V letu 1947 in kasneje je optiralo za italijansko državljanstvo 55 ciganov s 26 cigankami in

50 otroci. Vse opcije ciganov so bile potrjene. Optanti so optirali iz Italije. /.../

III.

Prehodni – potujoči cigani

IV.

Kriminaliteta

/.../ Problem ciganske kriminalitete bo najbolje razviden iz sledečih primerov:

1./ Leta 1951 je bila v Prekmurju odkrita vlomilska tolpa 30 ciganov. Med drugimi kaznivimi dejanji je ta tolpa izvršila 58 vlomov v poslovalnice kmetijskih zadrug. Vlome so izvrševali na območju Prekmurja, nadalje v okrajih Kranj, Ljubljana-okolica, Ljutomer, Maribor-okolica, Črnomelj in Kočevje ter v mestih Ljubljani in Mariboru. Skupna škoda, ki so jo povzročili, je dosegla znesek 5.000.000.- dinarjev. Okrožno sodišče v Mariboru je njihova kazniva dejanja kvalificiralo kot grabež in je 3 kolovodje obsodilo na smrt z obešenjem, ostale pa na kazni zapora in strogega zapora do 20 let. /.../

4./ Tajništvo za notranje zadeve Ljubljana-okolica je aretiralo vso cigansko družino Huber Anton iz Vrhnike, ki je zakrivila več vlomnih tatvin.

5./ Prava nadloga pa so cigani, ki vršijo majhne tatvine. Kradejo vse, kar jim pride pod roke, zlasti les iz gozdov, poljske pridelke, razne hiše predmete in podobno. /.../ Veliko raznih drobnih tatvin izvršijo ženske in mladoletniki. Odrasli cigani se namreč zaradi ostrih kazni, izrečenih lansko leto, ne upajo več krasti, zato pa so tembolj aktivne njihove žene in otroci. /.../

Trenutno je v Sloveniji na izdrževanju kazni 56 ciganskih delinkventov, od tega 6 žensk in 50 moških. Od cigank je 5 obsojenih zaradi tatvin, ena pa zaradi prikrivanja tatvine. Od moških je 21 obsojenih zaradi velikih tatvin, 19 zaradi grabeža, 4 zaradi vlomnih tatvin, 3 zaradi tatvine, 2 zaradi rop in 1 zaradi hude telesne poškodbe. /.../

V.

Upravno kaznovanje ciganov

/.../ V zvezi z zapornimi kaznimi se izvajajo tudi drugi postranski higienski ukrepi, ki so včasih skoroda bolj učinkoviti kot kazen sama. To velja zlasti za striženje las, razuševanje, redno kopanje in podobno, česar se cigani zelo bojijo. /.../

VI.

Ukrepi

A) Glede stalno naseljenih ciganov

Upoštevati moramo dejstvo, da so se domači cigani v LR Sloveniji več ali manj stalno naselili in da zadnji podatki kažejo, da se ti cigani polagoma, toda vedno bolj tesno vključujejo v slovenski življenjski prostor. Zato ne preostane drugega kakor ta razvoj podpreti s tem, da z energičnimi in ostrimi ukrepi čim bolj izkoreninimo tiste ciganske navade in škodljivo delovanje, ki motijo normalno življenje in napredek prebivalstva v naši republiki. /.../

Stalnost ciganov bi dosegli zlasti s tem, da se jih prisili na tako delo, ki jih bo vezalo na določen kraj. Pr. v industriji, pri poljedelstvu, pri obrti itd. in ki bi bilo čimbolj v skladu z njihovo mentaliteto. /.../ Za cigane, ki ne znajo opravljati nobenih strokovnih del, bi bilo potrebno poskrbeti navadno zaposlitev pri težakih delih. V ta namen bi bilo potrebno voditi evidenco nad vsemi takimi deli v republiki /.../ S tem bi preprečili, da bi cigani, pod izgovorom, da iščejo zaposlitev, pohajkovali okoli in se selili iz kraja v kraj. /.../

Na drugi strani bi bilo v zvezi s tem odrediti postajam LM in organom za notranje zadeve, da se vsakega za delo sposobnega cigana, ki ne bi bil redno na delu ali ki ne bi imel (če je na poti) potrdila za zaposlitev ali obrtnega dovoljenja, takoj zapre in ostriže. Pričakovati je, da bi domače cigane s takimi doslednimi in ostrimi ukrepi čim bolj prisilili na redno delo, ali pa na izselitev. /.../

Vse cigane, ki bi se jih zasačilo pri kršitvi javnega reda in miru /.../, bi bilo potrebno kaznovati z maksimalnimi zapornimi kaznimi. Kaznovanje tu živečih ciganov bi bilo potrebno urediti tako, da je vedno en član družine na svobodi, ki je dolžan skrbeti za otroke in za ostale dela nesposobne člane družine. Če ne bi bilo to mogoče, bi se lahko take

člane družine dalo v skrb ostalim ciganskim družinam. /.../

B) Ukrepi proti prehodnim – potujočim ciganom

Osnovna naloga organov za notranje zadeve bi bila preprečiti že na naši vzhodni in južni meji, da bi sploh prišli cigani iz sosednjih republik v LR Slovenijo. /.../ Kolikor pa bi se tuji cigani vseeno skrivaj prebili v notranjost Slovenije, bi jih bilo potrebno takoj aretirati in jim izreči najstrožjo zaporno kazen. V zaporu bi jih bilo potrebno vse postriči in jih z ostroostjo navajati k čistemu življenju. /.../

Če bi se pritihotapila v našo republiko večja skupina ciganov, bi bilo potrebno vselej pustiti na svobodi le nekaj starejših ciganov, s katerimi bi bilo potrebno vse otroke in žene spoditi najkrajšim potom iz republike in jim zagroziti, da če se povrnejo, da bodo tudi oni zaprti in ostriženi. Vse ostale cigane pa bi bilo potrebno postriči.

Ti ukrepi so se v glavnem že do sedaj izvajali in to s precejšnjim uspehom. Vendar so še nekateri načelniki tajništev za notranje zadeve cigane rajši v celotnih skupinah pošiljali v druge okraje, kakor pa da bi jih aretirali in zapirali. Največ so se bali zapirati tuje cigane zaradi tega, ker niso vedeli, kam bi s ciganskimi otroci in ženami. Mnogi načelniki tajništev za notranje zadeve so skušali za časa prestajanja zaporne kazni ciganskih mož, njihove žene in otroke predati občinskim LO – skrbstvenim organom. Ti pa so se jih razumljivo na vso moč otepali, saj niso imeli niti prostorov, kamor bi jih namestili, niti sredstev za preživljanje. Zlasti pa so se bali zaradi okužbe njihove okolice. /.../

C) Ustanovitev komisije za ciganska vprašanja

Predlagamo tudi, da bi se v republiškem merilu ustanovila komisija iz predstavnikov organov za notranje zadeve, organov zdravstvenega in socialnega skrbstva, organov prosvete ter masovnih organizacij (zlasti SZDL, društva prijateljev mladine itd.), ki naj bi ciganski problem v naši republici temeljito preučila in našla ustrezne ukrepe, ki bi bili potrebni za normalizacijo življenja ciganov v naši republici. /.../«

6. Poročilo o Romih v novomeškem okraju¹²

To poročilo je nastalo kot reakcija na vlogo prebivalcev vasi Podgora in Prečna, ki so jo avgusta 1961 poslali Državnemu sekretariatu za notranje zadeve v Beograd. V njej so se pritožili zaradi Ciganov, ki so taborili v Podgori in Logu. Večje število vaščanov je navedlo, »da jim Cigani kra-dejo poljedelske pridelke, da jim grozijo, da zaradi slabih higienskih razmer, v katerih živijo prenašajo nalezljive bolezni, da napadajo šoloobvezne otroke in jim jemljejo kruh, denar in druge predmete itd.«. Zahtevali so njihovo preselitev na drugo območje ali drugačno dokončno rešitev.

Državni sekretariat je vlogo odstopil republiškem, ta pa okrajnemu. Oddelek za notranje zadeve slednjega je zbral podatke in sestavil poročilo »o problemu Ciganov v novomeškem okraju«. Poročilo, ki ga ne navajamo, potrjuje vse zgoraj navedene pritožbe.

7. Navodilo republiškega sekretarja glede postopkov z Romi¹³

»Vsem upravam za notranje zadeve in vsem postajam milice v SR Sloveniji

/.../ Na območju SR Slovenije živi od štiri do pet tisoč ciganov. Največ jih je v Prekmurju, temu sledi Dolenjska, Bela Krajina, Kočevska in Gorenjska, posamezne ciganske družine pa so še v ostalih predelih Slovenije.

Medtem, ko ostali občani postopoma vsestransko napredujejo, beležimo pri ciganih še vedno veliko ekonomsko in kulturno zaostalost /.../, zaradi česar cigani pomenijo vedno večjo ekonomsko, socialno in kulturno-prosvetno vprašanje.

Poleg ciganov, ki jih je mogoče šteti za stalno prebivajoče v Sloveniji, prihajajo v Slovenijo občasno skupine iz drugih republik – celo iz Srbije. V zadnjih letih pa potujejo čez Jugoslavijo in seveda čez Slovenijo tuji – arabski, poljski in drugi cigani.

¹² A. š. 1490, mapa 397, Problematika v zvezi s cigani, poročilo oddelka za notranje zadeve pri OLO Novo mesto, 5. februar 1962.

¹³ A. š. 1490, mapa 399, Postopek s cigani – navodilo, 2. junij 1965.

Prekmurska Romkinja z otrokoma.
 Pavla Štrukelj, Romi na Slovenskem, CZ, Ljubljana 1980.

Vsi /.../ so potrebni ustrezne večje pozornosti organov za notranje zadeve in predvsem služb milice in kriminalistične službe, kajti iz navedenega in iz izkušenj izhaja, da so močno nagnjeni k izvrševanju prekrškov in kaznivih dejanj ter k nekaterim drugim družbeno negativnim delovanjem. Vse to pa narekuje potrebo po določenih trajnih, enotnih, istočasnih in sistematičnih ukrepih organov za notranje zadeve, organov lokalne samouprave (občinskih skupščin) in njihovih ostalih upravnih organov ter družbeno-političnih organizacij, kajti od permanentnosti, enotnosti, istočasnosti, sistematičnosti in koordinacije ukrepov in prizadevanj vseh družbenih faktorjev je odvisna hitrejša in počasnejša vključevanje ciganske populacije v delo in življenje njene okolice.

Preden preidemo na kategorizacijo ciganov in na naštevanje ukrepov, ki jih je potrebno izvajati, moram omeniti, da je treba tudi v odnosih do ciganov računati s temeljnimi načeli (praviciami in dolžnostmi) naše družbene ureditve, kajti tudi cigani so občani z enakimi pravicami in dolžnostmi kot vsi

ostali. To omenjam zaradi tega, ker so bili v preteklosti primeri (verjetno so še sedaj), da so uslužbenci organov za notranje zadeve bolj skrbeli za varstvo in zakonite postopke pri ostalih občanih, medtem so cigane le preganjali, za njihovo varstvo oziroma zaščito pa so se premalo brigali.

S takim ravnanjem je bilo kršeno ustavno načelo o enakosti, po drugi strani pa je tako ravnanje pri ciganih porajalo nezaupanje. Tako ravnanje so tu in tam izrabili tudi drugi občani (verjetno se tako dogaja še sedaj) in s cigani drugače ravnali, kot bi bili smeli. Če pa so cigani na to reagirali, so se občani obrnili na naše uslužbence in kaj rado se je zgodilo, da so bili vsega krivi cigani, čeprav so ti le reagirali na zlo, ki so jim ga naredili drugi. Ne smemo namreč izhajati zgolj iz predpostavke, da je za vso cigansko ekonomsko, kulturno in drugo revščino, zaostalost in zlo kriv le sedanji ciganski rod /.../.

Prizadevanja raznih lokalnih činiteljev /.../ bi morali v prvi fazi ali obdobju težiti za tem, da bi se tudi tisti cigani, ki sedaj še redno ali občasno potujejo iz kraja v kraj, za stalno naseliti na določenem mestu. /.../

V drugi fazi, t.j. v odnosu do ciganov, ki so se že stalno naselili in ciganov, ki se bodo postopoma stalno naselili, pa bi si morali vsi lokalni družbeno-politični faktorji prizadevati, da se jih čimprej vključi v tako delo in življenje, kot ga živi okolica, v kateri so.

V taka prizadevanja se morajo vključiti tudi službe organov za notranje zadeve, posebno milice in kriminalistične službe, ki se morata pri posamezni skupini ali kategoriji ukvarjati z izvajanjem naslednjih ukrepov:

I. V zvezi s cigani, ki so že stalno naseljeni v določenih krajih po hišah, barakah, primitivnih kolibah in drugih podobnih objektih:

/.../ vso pozornost življenju in delu teh družin, zlasti pa kontrolirati, če k stalno naseljenim ciganskim družinam prihajajo drugi cigani oziroma, če posamezniki iz takih družin odhajajo k drugim ciganom ali na potepanje. /.../ s čim in kako se take ciganske družine preživljajo, kdo in kje je zaposlen, s kom imajo zveze /.../.

V primeru, da so tako naseljeni cigani osumljeni storjenih kaznivih dejanj, morajo posebno skrbno ugotavljati, če so res cigani storilci, kajti znani so primeri, da so občani obdolževali cigane tudi za dejanja, ki jih oni niso naredili /.../.

II. V zvezi s cigani, ki prebivajo pod šotori v gozdovih ali ob robovih gozdov pa so vezani (se več ali manj stalno zadržujejo) na dotični kraj /.../ ustvariti natančno osebno evidenco (ustrezne sezname) po družinah in skupinah. Zahtevati od ciganov, da so v kraju bivanja vsi prijavljeni in da imajo /.../ osebne izkaznice /.../. Prizadevati si med cigani pridobiti »vire«, /.../. Ob ustrezni priložnosti vse cigane daktiloskopirati (posebno one, ki so podvrženi kriminaliteti), jih voditi v lokalnem nadzoru, jih pogostejše kontrolirati v njihovih prebivališčih, če so zaposleni na delovnih mestih, občasno pa jih povabiti na razgovor na PM. /.../ Na vse načine in z vsemi sredstvi preprečevati njihovo odhajanje na razne pohode ali na obiske k sosednjim ciganom /.../. PM mora na vsak prekršek, ki ga naredijo cigani hitro in dosledno reagirati, /.../. Permanentno odkrivati, kje se cigani shajajo zaradi popivanja, hazardiranja in podobno. /.../

III. V zvezi s cigani, ki prihajajo v Slovenijo iz drugih republik in se začasno zadržijo v Sloveniji /.../ je ena od permanentnih nalog postaj milice, /.../ če bi prišli cigani na njihovo območje /.../, morajo čimprej stopiti z njimi v stik. Pri tem je treba cigane najprej spraviti skupaj oziroma blokirati, nato jih popisati /.../. Že pri blokiranju in popisovanju bo mogoče ugotoviti vrsto prekrškov, ki so jih cigani že naredili /.../. Zato jim je treba /.../ povsem konkretno in odločno povedati, kakšne prekrške s takim ravnanjem delajo in zahtevati, da se v vrnejo v kraj, od koder so prišli. To je potrebno zato, ker je sicer pri nas z ustavo zajamčeno prosto gibanje po državi in te pravice imajo tudi cigani. Ker pa /.../ na njihovih pohodih naredijo vrsto prekrškov, je s tem podana osnova za uvedbo UKP, odnosno za prisilni ukrep izгона iz področja. /.../ Če cigani /.../ se nočejo vrniti, je treba seči po ostrejših ukrepih /.../: /.../ jih skupno s poročilom o storjenih prekrških izročiti sodnikom za prekrške s predlogom, da jih kaznujejo z zaporno kaznijo in odredijo takojšen nastop kazni. Od tega naj bodo izvzeti le otroci, mladoletniki in tiste ciganke, ki so noseče ali pa imajo otroke, ki še niso stari eno leto, stari in onemogli in tisti, ki jim ni mogoče dokazati prekrškov. /.../

IV. Glede tujih ciganov, ki tranzitirajo (potujejo) skozi našo državo – 'tranzitni cigani':

Po dosedanjih izkušnjah je moč trditi, da se tuji cigani /.../ podajajo na pot v skupinah /.../. To je včasih edini pokazatelj, ki nam pove, da gre za cigane. /.../ Kadar bi imeli 'tranzitni cigani' priti v večje mesto in celo tam ostati (v takih primerih je zlasti nevarno, da se cigani raztepejo po mestu in naredijo vrsto kaznivih dejanj) /.../, je treba delati na tem, da do tega ne pride. /.../

Pri kontroli oziroma ukrepih v zvezi s 'tranzitnimi cigani' (gre za tuje državljane, katerim so naše oblasti dale tranzitne vize), je treba v normalnih pogojih postopati tako, da ne bodo imeli razlogov za negotovanje oziroma tako, da ne bodo dobili občutka, da jim na vsakem koraku sledijo uslužbenci notranjih zadev. /.../

So primeri, ko se ne izvršijo pravnomočne sodbe ali upravne kazni, s katerimi so ciganke kaznovane na zaporne kazni. To zaradi tega, ker so ali noseče, ali imajo dojenčke ali pa po več majhnih otrok. Kar ima slabe posledice in celo miličnike odvrča od ukrepanja zoper ciganke. /.../ Uslužbenci milice so ponekod sami prišli do spoznanja, da so bili dosednji ukrepi vse preveč usmerjeni le zoper cigane – moške in da so premalo ukrepali zoper ciganke, ki pa niso nič manj nevarne.

Pri iskanju ciganov, za katerimi so bile razpisane tiralice, je bilo v praksi veliko težav. Izkušnje kažejo, da je najlažje priti do iskanih ciganov, če se ukrepa (pridrži in upravno kaznuje z zaporno kaznijo) zoper njihove žene ciganke. Pri ciganih še prevladuje materialnost(?), zato se cigan z otroci brez žene zelo težko znajde. /.../

Zunanji izgled nekaterih ciganov je tak, da jih ni več mogoče na prvi pogled ločiti od ostalih občanov. S tem v zvezi navajamo priimke ciganov, ki prebivajo ali se zadržujejo na območju SR Slovenije. Ti so: HUDOROVIČ ali HUDOROVAC, BRAJDIČ, BARANJA, CENER, ŠARKEZI, HORVAT, RAJHARD, BREZAR, JURKOVIČ. Tu so navedeni le priimki, ki se največkrat pojavljajo in kateri so značilni za večino ciganov v SR Sloveniji. /.../«

Hommage človečnosti

Zvonka Zupanič Slavec, Petra Testen, Ruska kapelica pod Vršičem. Unireal in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2007, 336 strani.

Okrog 24 km dolgo gorsko cesto s 50 zavoji čez visokogorski prelaz Vršič, ki je med prvo svetovno vojno predstavljal edino možno pot za prekrbo severnega dela soške fronte, je sredi leta 1915 gradilo preko 10.000 ruskih vojnih ujetnikov različnih narodnosti. Proti koncu zime 1916 je ob tej cesti pod snežnimi plazovi življenje izgubilo nekaj manj kot 300 ljudi. V spomin na tragičen dogodek so ruski ujetniki že čez nekaj mesecev zgradili preprosto kapelico, v kateri so črpali tudi moč za svoje preživetje v nečloveških razmerah. Po končani svetovni moriji so se Slovenci in Rusi začeli srečevati ob tem pietetnem kraju, po drugi svetovni vojni pa so takšna srečanja postala nezaželena. Šele po osamosvojitvi Slovenije so v letu 1992 ta letna srečanja ponovno zaživela in predstavljajo most med dvema slovanskima narodoma.

O 15-letnici slovensko-ruskih srečanj pod Vršičem sta dr. Zvonka Zupanič Slavec in Petra Testen pripravili izjemno bogato (tako vsebinsko kot tudi oblikovno) znanstveno monografijo. Knjiga, problemsko osredotočena na Rusko kapelico, le-to osvetli do potankosti in z različnih zornih kotov.

V celoti dvojezična monografija je zasnovana v treh sklopih: v prvem delu nas nagovori devet predstavnikov slovenskega in ruskega cerkvenega (ljubljski nadškof metropolit Alojz Uran, patriarh Moskve in vse Rusije Aleksij II., češki kardinal Tomáš Špidlík) ter javnega in političnega življenja (predsednik vlade RS Janez Janša, veleposlanik Ruske federacije v RS Mihail Valentinovič Vanin, prvi predsednik slovenskega parlamenta dr. France Bučar, direktor Centra za raziskave postkomunističnih ekonomij v Londonu dr. Ljubo Sirc, prvi veleposlanik Ruske federacije v RS Aleksej Leonidovič Nikiforov, predsednik Društva Slovenija – Rusija Saša Ivan Geržina) ter pobudnica knjige dr.

Zvonka Zupanič Slavec. Najpomembnejši mejnik pri vzpostavitvi odnosov in povezav med slovenskimi in ruskimi državniki, družbenimi delavci in cerkvenimi dostojanstveniki na Vršiču je bila pobuda slovenskih zanesenjakov (med njimi velja omeniti Saša Slavca), ki jo je dejavno podprla vlada, pri njej pa so aktivno sodelovali predstavniki slovenske kulturne elite, vidni ruski priseljenci in visoki cerkveni dostojanstveniki. Ta začetek je pod vodstvom Saše Geržine razvijalo Društvo Slovenija – Rusija. Tako je sinergija srečanj, ki so pomembno širila obzorja in vedenja enega naroda o drugem in obratno, pripomogla k zbližanju dveh slovanskih narodov, dveh držav in nenazadnje dveh cerkva.

Uvodnemu delu sledi sklop znanstvenih študij. O mitih in legendah slovenskega alpskega sveta, šegah in navadah, o običajih, vezanih na alpski svet ter o ljudeh, povezanih z gorskim svetom (botanikih, gornikih, alpinistih) se razpiše dr. Zvonka Zupanič Slavec. V osnovnih črtah oriše potek soške fronte ter pojasni pojav številnih ruskih vojnih ujetnikov in njihovo povezanost z vršiškim prelazom. Spregovori tudi o tisti usodni pepelnični sredi, 8. marca 1916, ko so obsežni plazovi (drugi je sledil štiri dni kasneje, tretji pa čez tri mesece) pod sabo pokopali več kot 200 ruskih vojnih ujetnikov (lokalna župnijska kronika navaja 272 ujetnikov in avstrijskih stražarjev). Tragedija je preživele ruske vojske spodbudila, da umrlim sotrpinom postavijo znamenje v spomin. Tako je še istega leta zrasla pravoslavna kapelica svetega Vladimirja, ki je kmalu postala ne samo spominsko znamenje, ampak tudi odraz človečnosti in sočutnosti. Mag. Marko Benedik, župnik v Kranjski Gori, osvetljuje povezave med župnijo in z rusko kapelico povezanimi dogodki, predvsem v obdobju zadnjih 25 let; omeniti ne pozabi vseh pomembnih cerkvenih dostojanstvenikov, tako katoliških kot pravoslavnih, ki so s svojo prisotnostjo in razmišljanji o umrlih premoščali prepade in razdalje med vzhodom in zahodom. O slovenskem ozemlju, ki je (bilo) tudi zaradi svoje prehodnosti in odprtosti na vse strani dovzetno za dogajanje v njegovi bližini ter predmet zanimanja številnih ljudstev, ki so se hote ali nehote dotaknila slovenskega prostora, spregovori dr. Stane Granda. Dotakne se Argonavtov, Ilirov in širjenja kulture železa v srednjeevropski prostor, začetkov krščanstva na naših tleh, vsemogočih vojsk, ki so prečkala naše ozemlje. Ne izogne se niti vplivom kneza Koclja,

še zlasti pa ne solunskih bratov Cirila in Metoda na kasnejše življenje. Omenja povezovalno vlogo Celjskih, mešanje ljudstev in verstev (Uskoki) ter njihovo sobivanje (svobodno pristanišče Trst). Posebej se dotakne napredujočih slovensko-ruskih stikov v 19. in v začetku 20. stoletja, nadalje gradnje pravoslavnih cerkva in ne tako redkih prestopov iz ene vere v drugo v času prve Jugoslavije. Ponovno poudari povezovalno moč Cirila in Metoda, ki sta lahko tudi v naših časih ponovno močna vez, tako duhovna kot kulturna (sozavetnika Evrope!), kakršna sta bila pred dobrim tisočletjem. S pogledi Slovencev oz. slovenskih izobražencev (A. Aškerc, F. J. Celestin, B. Vošnjak) na slovansko velesilo na prehodu iz 19. v 20. stoletje nas seznani ddr. Igor Grdina, po drugi strani pa osvetli zanimanje Slovencev za ruske (literarne) avtorje. In kaj so imeli v mislih slovenski vojaki, ki so iz dolžnosti do cesarja stali nasproti svojim slovanskim bratom? Sicer pa so lahko mnogi Slovenci osebno izkusili rusko dušo skozi izkušnjo 1. svetovne vojne. Velja pa tudi obratno: kar nekaj ruskih emigrantov je prispevalo k razvoju slovenske znanosti, že pred tem pa so se prenekateri ruski ujetniki imeli priložnost seznaniti s slovenskim prostorom; tisti, ki so gradili vršiško cesto, še posebej. In tisti izmed njih, ki so se ujeli v snežno past in jih je tu doletela bela smrt, so za vedno ostali v naši deželi ... Kot zadnji v tem sklopu je prispevek Silvestra Gabersčka, in sicer o usodi ruske kapelice kot spomenika, še posebej o njenem restavriranju po potresu 1998 ter o konservatorsko-restavratorskih posegih v njeni notranjosti. Celovita prenova je bila kronana z veliko slovesnostjo leta 2006, ki je sovpadala tudi z 90-letnico kapelice in 15-letnico oživitve shodov.

Zadnji sklop knjige predstavlja obsežen ter fotografsko in podatkovno bogat kronološki pregled vršiških srečanj v zadnjih petnajstih letih, ki ga je pripravila Petra Testen.

Ta sicer skromna, a prelepa kapelica ni samo spominsko znamenje na tragično preminule, ampak je mnogo več: je simbol prijateljstva med slovenskim in ruskim narodom. In tej presežnosti človeške duše sledi tudi prestižnost same knjige. Kajti knjiga je zares prestižna, in to v več ozirih: najprej zaradi uglednih gostov in avtorjev, potem pa (tudi zahvaljujoč sponzorjem) zaradi izjemno bogate grafične opreme. Pod črto morda le tole: mogoče bi k celovitosti obravnavane problematike

veljalo pritegniti še dve odlični poznavalki obravnavane tematike: Petro Svoljšak (ki je knjigo sicer recenzirala) ter Damjano Fortunat Černilogar, ki bi zagotovo dodali še kakšen kamenček v bleščeč mozaik védenja o Ruski kapelici.

Marija Počivavšek

Najslabša Jugoslavija je za Slovenijo najboljša rešitev

Bojan Godeša, Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2006, 416 strani.

Dr. Bojan Godeša v knjigi *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno* predstavi problematiko reševanja državnopravnega okvira Slovenije med drugo svetovno vojno in s tem povezanega nacionalnega vprašanja. Kljub dejstvu, da so politični dejavniki zagovarjali različne opcije glede rešitve slovenskega državnopravnega okvira, med katerimi je svoje mesto našla celo ideja o oblikovanju samostojne slovenske države, se je v času okupacije v obeh med vojno sprtih taborih izoblikoval podoben narodnopolitični program: Zedinjena Slovenija v federativno obnovljeni jugoslovanski državi. Pri tem se je osvobodilno gibanje zavzemalo za republikansko ureditev, protirevolucija, predvsem slovenski liberalci, pa je vztrajala na monarhistični ureditvi.

O slovenskem nacionalnem vprašanju med drugo svetovno vojno je bilo sicer že nekaj napisanega in objavljenega, vendar edino nedavno izšla knjiga Bojana Godeše, ki je plod nekajletnega

raziskovalnega dela, to problematiko obravnava celovito in jo hkrati umesti v širši okvir medvojnega dogajanja na Slovenskem. Izhaja iz dejstva, da so se Slovenci ob okupaciji in razkosanju dežele znašli v nezavidljivem položaju, ki ni napovedoval nič dobrega. Razpadla je jugoslovanska država, z ustanovitvijo Neodvisne države Hrvaške pa so bili prekinjeni tudi fizični stiki z drugimi jugoslovanskimi narodi. Slovenci, ki kot etnična enota niso bili predvideni za zemljevid »nove« Evrope, so ostali prepuščeni sami sebi. To obdobje hudih preizkušenj pa je izkazalo stopnjo nacionalne zrelosti, saj se je porodilo več idej in načrtov o bodočnosti narodnega življenja in tudi o bodočem državnem okviru. Dana situacija je omogočila, da so do izraza prišle celo perspektive, ki do takrat iz tega ali onega razloga niso bile javne. Godeša celotno problematiko pokaže v drugačni podobi, kot smo je bili vajeni doslej, saj vse dileme in načrte, ki so se pojavili pri oblikovanju narodnopolitičnih programov, poglobljeno in podrobno znanstveno-kritično obravnava z vidika obeh slovenskih taborov (osvobodilnega gibanja pod vodstvom komunistov in protirevolucionarnega tabora, ki sta se izoblikovala v kompleksnih razmerah medvojnega dogajanja), in tako prekine tradicijo črno-belega prikazovanja te tematike.

Avtor najprej predstavi konec aprila 1941 ustanovljeno Osvobodilno fronto slovenskega naroda, ki so jo sestavljale štiri temeljne skupine in več plenumskih skupin. Do dolomitske izjave je imela fronta sicer nekaj koalicijskih značilnosti, čeprav ni nikoli bila zveza enakovrednih partnerjev. Ves čas je bil namreč prisoten primat Komunistične partije Slovenije, ki je imela vodilno vlogo v partizanski vojski, varnostnoobveščevalni službi in propagandi, prevladalo pa je tudi njeno stališče glede slovenskega nacionalnega vprašanja: »*Tako je na prvem mestu zapisana pravica slovenskega naroda do samoodločbe, všteti s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi ter združitvi razkosanega slovenskega ozemlja*« (str. 23). Jugoslovanskega okvira slovenski komunisti ob začetku okupacije niso omenjali, saj tako kot nekateri drugi slovenski politiki niso verjeli, da je obnovev Jugoslavije sploh še možna. To mišljenje je bilo tudi v skladu z njihovimi predvojnimi teoretičnimi pričakovanji, da bo druga svetovna vojna izhodišče za svetovno revolucijo in oblikovanje sovjetsko urejene Evrope, v kateri pa naj ne bi bilo prostora za Jugoslavijo, ki

je v očeh komunistov predstavljala zgolj umetno tvorbo.

Konec poletja 1941 so predvojne stranke in komunisti, ki so si bili sprva le konkurenčni, ne pa tudi sovražni, že kazali, da nameravajo hoditi po ločenih poteh. 16. septembra 1941 je bil v okviru zasedanja vrhovnega plenuma OF ustanovljen Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) kot edini legitimni borec za svobodo slovenskega naroda. Pomen ustanovitve SNOO so v svojih delih ovrednotili razni raziskovalci, avtor pa ocenjuje, da so tako ustanovitev kot odloki SNOO sicer res nakazovali nadaljnjo smer razvoja dogodkov v Sloveniji, vendar pravi, da je trditev, da se je državljanska vojna začela s konstituiranjem SNOO in oblikovanjem njegovih odlokov, neustrezna.

Tako kot odloki SNOO niti temeljne točke OF niso izražale jasnega stališča do jugoslovanske države. Še v začetku 1942 je OF izpostavljala zgolj možnost samoodločbe oziroma poudarjala pravico slovenskega naroda do odcepitve in do kasnejših morebitnih povezav, med katerimi pa ni omenjala jugoslovanskega državnega okvira. Zagovornike jugoslovanske rešitve je celo označila za podpornike velikosrbskega unitarizma in hegemonizma.

Jeseni 1942 so slovenski in jugoslovanski komunisti po opozorilu Kominterne spoznali, da v času vojne ni pričakovati razraščanja vojaškega spopada v revolucionarno vojno v Evropi. S tem so padli v vodo tudi komunistični načrti o sovjetski ureditvi Evrope. Glede na (mednarodno) situacijo in poveljne cilje protihitlerjevske koalicije je torej postalo jasno, da bi bil najboljši izhod obnova jugoslovanske države.

Približno v istem času zasledimo zaostrovanje odnosov do OF, ki pa ni tičalo prvenstveno v notranjih slovenskih razmerah, temveč je izviralo iz neposrednega prenašanja jugoslovanskih razmer v slovensko okolje. V vodstvu KPJ je namreč naraščala težnja po centralizaciji osvobodilnih gibanj v posameznih jugoslovanskih pokrajinah, hkrati pa je naraščal dvom v uspešnost OF oziroma strah pred njenimi domnevnimi separatističnimi težnjami. Josip Broz -Tito se je novembra 1942 odločil v Slovenijo poslati načelnika vrhovnega štaba Arso Jovanovića, ki ga je postavil za začasnega poveljnika slovenske partizanske vojske s pravico, da te

enote preoblikuje v sestavo Narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije ter tako poveča njihovo učinkovitost.

Še bolj izrazito so se težnje po poenotenju pokazale po prihodu Iva Lole Ribarja v Slovenijo. Ribarjeva naloga je bila izvršiti Titov ukaz v smislu izvedbe vojaškega in političnega prodora, »ki naj likvidira dosedanje osamljenost slovenskih brigad od ostale vojske« in »da se učvrsti enotnost in borbeno bratstvo hrvaških in slovenskih partizanov prek vseh lokalnih pregrad in separatizmov« (str. 85).

Tako izraženi centralizacija in unifikacija sta pomenili prevlado koncepta nadaljnega političnega razvoja, kot si ga je zamislilo osrednje jugoslovansko vodstvo, ki je napačno ocenilo mednarodne razmere in že pričakovalo hiter konec vojne. Kljub temu da je bila s tem kršena slovenska suverenost, ki jo je zastopal izvršni odbor OF, se je vodstvo slovenskih komunistov odločilo, da zaradi poenotenja delovanja s komunisti v ostalih pokrajinah zaveznike v OF prisili k podpisu dolomitske izjave (1. 3. 1943), s katero je OF postala monolitna organizacija, znotraj katere je bila KPS tudi formalno zagotovljena vodilna vloga.

Za dokončno odločitev KPS za jugoslovanski državni okvir je bilo ključno prvo zasedanje Avnoja (Antifašističnog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije) v Bihaću konec novembra 1942. Takrat je postalo jasno, da bo povojna država zgrajena na drugačnih temeljih kot predvojna Jugoslavija, vendar je vprašanje formalno-pravne rešitve jugoslovanskega nacionalnega vprašanja ostalo odprto vse do drugega zasedanja Avnoja, ki je predstavljalo vrh prizadevanj za rešitev nacionalnega vprašanja. V Jajcu je bila namreč jeseni 1943 sprejeta odločitev o federativnem načelu zgraditve povojne Jugoslavije na principu samoodločbe posameznih narodov. Sklepe Avnoja oziroma slovensko odločitev za skupno jugoslovansko državo je v začetku oktobra 1943 potrdil tudi kočevski zbor, ki je potekal v duhu »narod si bo pisal sodbo sam«.

Kljub upanju, da bodo avnojski akti že pred tem začrtane težnje po centralizaciji držali na vajetih, se to ni zgodilo. Centralizacija se je proti koncu druge svetovne vojne ter v prvih povojnih letih, temelječ na komunistični partiji in vojski, le še stopnjevala.

Nekoliko drugačen je bil položaj na Primorskem. Načelno stališče do te pokrajine je Centralni komite KPS javno izrazil šele v začetku maja 1942: »V osvobojeno in združeno Slovenijo sodi poleg ozemlja, na katerem živi slovensko prebivalstvo, tudi teritorij, ki je bil v poslednji imperialistični dobi nasilno potujen« (str. 171). Na Primorskem so morali slovenski komunisti zaradi razpetosti med nacionalizmom in internacionalizmom izkazati prilagojeno delovanje, še posebej zato, ker je bil internacionalizem na tem območju zaradi nenaklonjenosti slovenskega prebivalstva do sodelovanja z Italijani močno ohromljen. Primorski Slovenci namreč niso kazali pretirane težnje po razlikovanju med italijanskimi protifašisti in fašisti, saj so bili prepričani, da odgovornost za dvajsetletno zatiranje nosi italijanska država v celoti in ne le fašistični režim. Če so hoteli biti v sozvočju z večinskim prepričanjem slovenskega prebivalstva v tej pokrajini, so morali slovenski komunisti po eni strani zstopati odločno nacionalno stališče (tudi v odnosu do italijanskih komunistov), hkrati pa so morali vsaj do neke mere sprejeti poglede predvojnega slovenskega protifašističnega gibanja na Primorskem in z njim sodelovati.

V nadaljevanju avtor predstavi t. i. slovensko protirevolucijo oziroma politične skupine, ki so bile nasprotne stališčem OF in partizanstva. Ta tabor je bil zelo raznolik. Zanj sta bili značilni organizacijska in tudi geografska neenotnost (politična emigracija). Razlike v opredeljevanju do narodno-političnih ciljev pa je pogojevala tudi kolaboracija dela tega tabora z okupatorjem.

Pozornost Godeševega raziskovanja nacionalne problematike znotraj slovenske protirevolucije je usmerjena predvsem na stališča njenih najpomembnejših skupin, se pravi predvsem na katoliško Slovensko ljudsko stranko in skupine, ki so sestavljale liberalni blok.

Pri tem je pod drobnogled postavljeno predvsem delovanje katoliške strani, saj so zavzemanja slovenskih liberalcev za obnovo federativno urejene jugoslovanske monarhije ostala nespremenjena ves čas okupacije.

V vrstah SLS so se zavzemali za jugoslovanski državni okvir kot najprimernejšo obliko rešitve slovenskega nacionalnega vprašanja. Prvak stran-

ke, dr. Anton Korošec, je bil kot eden od tvorcev jugoslovanske države nanjo zelo navezan, na kar kažejo tudi njegove besede iz avgusta 1939: »*Najslabša Jugoslavija je za Slovenijo najboljša rešitev. Izbire nimamo.*« (str. 244). Kljub upanju v uresničitev teh vizij so se znotraj SLS po začetku druge svetovne vojne, ki bi lahko pripeljala celo do nove mednarodne ureditve, pojavila razmišljanja o usodi slovenskega naroda v primeru razpada Jugoslavije oziroma o alternativnih rešitvah slovenskega nacionalnega vprašanja. Izkristalizirali sta se predvsem dve možnosti, ki bi krojili zemljevid v primeru zmage Zahoda oziroma v primeru zmage osnih držav. Možna je celo domneva, da je Korošec v času, ko je postal s proosno politiko v nemških očeh »*persona grata*«, poskušal za Slovenijo – predvsem v primeru, če bi prišlo do razkosa Jugoslavije – doseči trajnejša zagotovila v obliki slovenske avtonomije. Vendar po marčevskem puču, ko je postalo vprašanje razkosa Jugoslavije dejansko aktualno, nemška stran ni imela nobenega posluha za slovenska prizadevanja po avtonomiji. Svoja stališča je potrdila z zavrnitvijo vseh poskusov po slovenski samostojnosti (Frana Kulovca in Mihe Kreka ter kasneje Marka Natlačena), ki jih je verjetno porajalo razkritje nemških načrtov v zvezi z Jugoslavijo oziroma s Slovenijo. Še po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ko je vzkliklo drobno upanje v zmago zavezniških sil, so se politiki v katoliškem taboru spraševali, ali naj Slovenija pri izdelavi načrtov za bodočnost računa na samostojno državo v okviru Srednje Evrope oziroma ali lahko predvideva svojo prihodnost znotraj obnovljene (lahko tudi razširjene) jugoslovanske države z naslonitvijo na Balkan.

Več jasnosti glede reševanja vprašanja državnopravnega okvira Slovenije je v katoliški tabor vnesla odločitev vodilne osebnosti katoliškega tabora v domovini, Marka Natlačena. Ta se je sprva celo bolj nagibal k samostojni slovenski državi, vendar se je septembra 1941 jasno opredelil za jugoslovanski državni okvir, predvidena federativna ureditev pa naj bi Sloveniji prinesla avtonomen položaj. Kmalu je prišlo do pogovorov med Natlačenom in voditeljem slovenskih liberalcev Kramerjem, ki sta po kompromisu oblikovala skupen narodnopolitični program. Ta je predvideval obnovo Kraljevine Jugoslavije in v okviru njenih meja kot eno izmed federativnih enot tudi Zedinjeno Slovenijo. Vključitev federativnega načela

v načrt za prihodnost je za liberalce predstavljala veliko prelomnico.

Program slovenskega protirevolucionarnega tabora iz septembra 1941 je sicer ostal stalnica do konca vojne, ne glede na to pa so se v katoliškem taboru porajala razna vprašanja in alternativne rešitve v zvezi z narodnopolitičnim programom, pri čemer se je težišče dilem prestavilo iz domovine v emigracijo. V teku vojne so namreč politiki v emigraciji izgubljali upanje v možnost obnove jugoslovanske države. Eden izmed glavnih razlogov za to je bil hrvaško-srbski spor, ki je med emigranti izbruhnil predvsem v zvezi z vprašanjem razmejitve in poveljne notranje ureditve države. Slovenski politiki v emigraciji so tako začeli razmišljati o nejugoslovanskih rešitvah, o samostojni slovenski državi v zaledju Trsta, pa tudi o skupni slovensko-hrvaški državi. S temi opcijami je mednarodno javnost seznanil Miha Krek jeseni 1942. Velik odziv je doživela predvsem ideja o samostojni Sloveniji, ki po objavi v New York Timesu ni bila več »skrivnost« in je tako Krek to vprašanje spomladi 1943 predstavil tudi britanskim politikom. Njegova pobuda za samostojno slovensko državo kot alternativna možnost za poveljno preureditev sicer ni nerazumljiva, vendar je Krek za njeno lansiranje izbral povsem napačen trenutek. Tako njegovi kolegi, zbrani v Slovenski zavezi, kot tudi uradno britansko stališče so bili v tem času že zagovorniki obnove Jugoslavije.

Delo Bojana Godeše nazorno pokaže angažiranost Osvobodilne fronte v delovanju za pravico do samoodločbe in za oblikovanje federativne poveljne Jugoslavije. Veliko vlogo pri oblikovanju teh novih notranjih razmerij pa pripisuje Edvardu Kardelju, ki ga lahko imenujemo oblikovalca nacionalne politike na jugoslovanski ravni in teoretičnega utemeljitelja avnojskih odlokov. Avtor predstavi tudi raznolik protirevolucionarni tabor, ki po Koroščevi smrti sicer ni imel nikogar, ki bi lahko krojil jugoslovansko politiko, vendar je kljub temu uspel izdelati skupen narodnopolitični program. Zanj je značilen bolj pragmatičen pogled na slovensko avtonomijo in načrt federativne državne ureditve poveljne monarhije, ki je v sebi nosil klico nevarnosti pred srbsko prevlado tudi v novi Jugoslaviji.

Oba med vojno sprta tabora sta v iskanju najboljše rešitve državnopravnega položaja Slovenije glede na mednarodno situacijo in notranjepolitične razloge prišla do zaključka, da je najboljša jugoslovanska opcija. Ker pa sta se tudi strinjala, da v novo oblikovani poveljni državi ne bo prostora ne za centralizem ne za unitarizem, lahko zatrdimo, da je okupacija, kar zadeva poveljno državnopravno ureditev, predstavljala neke vrste prelomnico.

Poleg jugoslovanskega načrta so se v času druge svetovne vojne zaradi dvomov v možnost izvedbe tega načrta oblikovali tudi alternativni srednjeevropski načrti v zvezi z ureditvijo državnopravnega okvira Slovenije, ki pa niso nikoli prodrli v širšo zavest. To niti ni bilo čudno, saj so tako negativne zgodovinske izkušnje kot tudi dejstvo, da so iz tega prostora prihajali napadalci oziroma okupatorji, na pojem Srednje Evrope vrgli temno senco.

Knjiga *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, s katero je Godeša zaokrožil pomembno in hkrati aktualno poglavje slovenske zgodovine, izkazuje poglobljenost ter hkrati širino, kar poleg zelo strokovne vsebine nenazadnje potrjuje tudi dolg seznam virov in literature.

Mojca Šorn

Navodila za pisce prispevkov v reviji Zgodovina za vse

Dolžina razprav v sklopu Zgodbe, ki jih piše življenje je omejena na eno avtorsko polo (30.000 znakov) računalniško napisanega teksta z običajnim (enojnim) razmikom vrstic. Prispevki naj bodo napisani z urejevalnikom besedil Word, v naboru znakov Arial ali Times New Roman in v velikosti 12 pik (naslov naj bo poudarjen, v velikosti 18 pik, mednaslovi pa poudarjeni, v velikosti 14 pik).

Prispevki za Zapis naj ne bi presegli polovice avtorske pole, recenzije knjig za sklop S knjižne police pa ne dveh strani. Recenzijo je potrebno opremiti z naslovom, pod katerim naj bo objavljena.

Teksti morajo biti posredovani v tiskani (ena kopija) in elektronski obliki (disketa, cede). Pisci lahko svoje prispevke posredujejo uredniku tudi po elektronski pošti na naslov: andrej.studen@inz.si.

Pri pisanju razprav je potrebno upoštevati pravila za citiranje. Opombe naj bodo na koncu vsake strani posebej (pod črto).

Literaturo in vire navajajte v naslednji obliki:

- Samostojne publikacije: ime in priimek avtorja, naslov dela, založba in kraj izida, leto izida, stran(i).
- Periodične publikacije: ime in priimek avtorja, naslov članka, naslov publikacije, letnik in številka (v obliki ulomka), kraj in leto izida, stran(i).
- Arhivske vire navajajte na naslednji način: arhiv, ime in signatura arhivskega fonda, arhivska enota, ime in/ali signatura ali paginacija dokumenta.

Posamezne enote citata naj bodo ločene z vejicami.

Razpravi je treba priložiti krajši povzetek (približno 1 stran), sinopsis (do 15 vrstic), ključne besede ter dodati seznam uporabljenih virov in literature.

Avtorji naj svoj tekst opremijo s slikovnim materialom (fotografijami, fotokopijami in podobnim), ki ga morajo podnasloviti. Slikovne priloge naj bodo v elektronski obliki (skenirane v formatu TIFF ali JPG v ločljivosti vsaj 300 dpi) na cedeju. Fotokopij, disket, cedejev in rokopisov ne vračamo.

Za predstavitev avtorjev potrebujemo poleg osnovnih podatkov o avtorju (ime in priimek) še podatke o izobrazbi, znanstvenem nazivu, zaposlitvi (statusu) ter naslov (v službi ali doma).

Za znanstveno vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Prispevki so recenzirani, recenzije so anonimne. Na podlagi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo. Uredništvo si pridržuje pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo tem navodilom, ne objavi.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje©

Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03/4286412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,

Tone Kregar, Dragan Matić, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,

Ludwig Steindorff, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Glavni in odgovorni urednik: Andrej Studen

Tehnični urednik: Aleksander Žižek

Računalniška priprava stavka in oblikovanje naslovnice: Andrej Mohorič

Prevod iz hrvaščine: Dragan Matić

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498

Revija je uvrščena v podatkovno bazo ABC-CLIO.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah Historical Abstracts in America: History and Life.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and America: History and Life.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 15 €, za študente 10 €.

Cena posamezne številke v prosti prodaji je 8 €.

Naročniška služba:

Marija Počivavšek, marija.pocivavsek@guest.arnes.si; 041/727289